İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret Emiroğlu...4
"Oyun Teorisi" Bağlamında Celâlî İsyanları (1596-1611)
Sencer Divitçioğlu 5

KİTAP ELEŞTİRİSİ

Bir Cihan İmparatorluğu'nun Doğuşu ve Gelişimi
Mehmet Öz 13
Yeni Bulunan Bir Osmanlı Kroniği ve Yayını Üzerine
Fikret Yılmaz..17
Yazısı Bahtsız Şehzâde'nin Bahtsız Divân'ı:
"*Cem Sultan'ın Türkçe Divân'ı*" Neşri Üzerine Notlar
Mehmet Kalpaklı..33

DOSYA

GÜNÜMÜZ TÜRK DİLLERİ ve SÖZLÜKLERİ

Dilbilim ve Dilbilgisine Yönelik Terim Sözlükleri
N. Engin Uzun..45
1945'ten Bu Yana Türkçe Sözlükler
Leyla Uzun 53
Türkçe'nin Söyleyiş Sözlüğü
İclâl Ergenç 59
Okul Sözlükleri Üzerine
Yusuf Çotuksöken...61
Ağız Sözlükçülüğü
Nurettin Demir..67
Doğu Karadeniz Ağızlarının Sözvarlığı ve Sözlükleri
Bernt Brendemoen 77
Balkan Ülkelerindeki Türkçe Alıntılar ve
Sözlükler Üzerine Kısa Kaynakça
Hatice Kutlar 85

Oğuz Grubu Türk Dillerinin Sözlükleri
Emin Eminoğlu..95
Özbekçenin Sözlükleri
Zuhal Kargı Ölmez..105
Karakalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay-Balkar, Karay ve Kırım Tatarlarının Dilleri İçin Kısa Sözlük Kaynakçası
Yong-Sŏng Li..111
Tatar, Başkurt ve Kazak Sözlükleri
Mustafa Öner..115
Çuvaşça Sözlükler
Emine Yılmaz..131
Şor Türkçesinin Sözvarlığı ve Şor Sözlüğü
Şükrü Halûk Akalın..135
Sibir Çevresi Türk Dilleri ve Sözlükleri
Mehmet Ölmez..141
Günümüz Türk Dilleri ve Sözlükleri Ek: Halaçça ve Salarca Hakkında Bir Kaç Söz
Mehmet Ölmez..149
İlginç Bir Sözlük
Armağan Cengiz Büker..153

ŞEHRENGİZ

İzmir'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması ve İzmir Mahalleleri
Erkan Serçe..155
Trabzon Hurması
Kudret Emiroğlu..167

Sunuş

Günümüz Türk Dillerinin Sözlükleri dosyamızla, geçen sayımızın dosya konusunu oluşturan TarihiTürk Dillerinin Sözlükleri'yle başladığımız dilbilim-türkoloji konusundaki, sözlükler kapsamı ile alanın kaynak ve araştırmalarının dökümünü eleştirel biçimde sunan ve değerlendiren çalışmayı bu sayımızda tamamlıyoruz.

Dosyalarımızın editörü ve yayın kurulu üyemiz Mehmet Ölmez Türkoloji çalışmaları için Japonya'ya giderken, ülkemizden ayrıldığı son gün geçen sayımızı matbaaya verebilmiştik ve bu sayımızı da halen çalışmalarını orada sürdürürken kendisine ulaştıracağız. Bu nedenle, Mehmet Ölmez'in bütün gayretlerine karşın, geçen sayımızda olan (ve belki bu sayımızda da olabilecek) ve dilbilim alanında özellikle daha da vahim yanlışlıklara yol açabilecek hatalardan dolayı okuyucularımızdan özür diliyoruz.

Bu sayımızın önemli ve gurur vesilemiz yazılarından biri, sayın hocamız Sencer Divitçioğlu'nun, çalışmalarını Celâlî isyanları dönemine kadar getirdiğinin de haberini veren "Oyun Teorisi Bağlamında Celâlî İsyanları (1596-1611)". Sencer Hoca'nın tarihyazımımızda yeni bir sayfa açan çalışmalarının yeni bir bölümünü oluşturan bu yazının ilgi ve zevkle okunacağından kuşku yok.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıldönümü, devlet katında mehter dinletilerine indirgenir, haber kanallarında siyasi aktüalite tarafından boğulurken, bilimadamlarının bunu ne kadar vesile-i haseneye dönüştürmeyi becerebileceklerini de göreceğiz. Kitap eleştirileri köşemizde Mehmet Öz, Cemal Kafadar'ın Osmanlı kuruluş dönemi sorunsalı ile ilgili kitabını, sonyılların bu önemli katkısını değerlendiriyor. Fikret Yılmaz'ın yeni bulunan bir Osmanlı kroniğinin ve Mehmet Kalpaklı'nın Cem Divanı'nın yayımı ile ilgili eleştirileri ise Osmanlı tarih ve kültürü ile ilgili yayınlarda neler yapılmamasına dikkat edilmesi gerektiği üstüne örnekleriyle bilgi veriyorlar.

Geçen sayımızda birinci bölümünü yayımladığımız ve bu sayımızda İnönü dönemine ait ikinci ve son bölümünü yayımlayacağımız Mustafa Yılmaz'ın "Cumhuriyet Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı İle Yasaklanan Yazılar, 1923-1945" adlı yazısının bu bölümüne, başka bir yerde yayınlandığını öğrendiğimiz için yer veremiyoruz. Okuyucularımızdan özür dileriz; ilgilenenler *Türk Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı 34, 1998'e bakabilirler.

Şehrengiz köşemizde, yerel tarih çalışmalarına önemli bir çerçeve sunacak olan, muhtarlık ve mahalle konusunu İzmir özelinde inceleyen Erkan Serçe'nin yazısı var. Bu köşenin ikinci yazısında ise, çocuklarınıza kivi kadar tatlı ve gülünç geleceğine inandığımız için tanıtmanızı önerdiğimiz, gerçekte eski bir dost, Trabon hurması tanıtılıyor.

Kudret Emiroğlu

"OYUN TEORİSİ" BAĞLAMINDA CELÂLİ İSYANLARI (1596-1611)

Sencer DİVİTÇİOĞLU

"Ya önce fomelleştirilmiş bir bağlama göre çalışır...ya da bildik ve üzerinde konuşulan, henüz formelleşmemiş bir bağlamı formelleştirmek üzere çalışmalar yapılır. Hatırlatmak için söylüyorum: birinci yaklaşım 'kapalı' ikinci yaklaşım 'açıktır'."
Jean-Pierre Ponssard
Les limites de la rationalite

1.a. Osmanlı tarihiyle ilgilenen herkesi sorgulamaya davet eden bir husus toplumun neden ömrü boyunca ardışık sosyal ihtilâf[1] gel-getleriyle cebelleşmiş olduğudur. Kolektif eylem teorisiyle matematik oyun teorisinin uyuşağındaki[2] açıklamalara göre ihtilâfların nedeni, bence uzlaşmazlığın öznesi olan birey, öbek, cemaat, zümre (*estate*) ve sınıfların, çoklukla, içlerinde/aralarında kolektif işbirliğine gidememeleri olabilir. Galiba, Osmanlı toplumu gibi bütüncül (*holist*) bir devlet yapısında her kendiliğin öz çıkarları peşinde koşarak (bencil davranarak) sorunlarını bireysel yoldan halletmeye çalışması böyle bir işbirliksizliğe önayak olmaktadır (ileride bu öneri aksiyom olarak kullanılacaktır).

İşte, bu kısa makaledeki amacım, kolektif ihtilâf (hem de ne ihtilâf!) dalgalarıyla şiddetle sarsılmış olan XVI. yüzyılın sonuyla XVII. yüzyılın başındaki Osmanlı toplumunu kolektif eylem ve oyun teorisi bakımından ele almaktır. Aslında, softa (suhte), levent, il-eri, ehl-i örf (seyfiye), sekban, Celalî, reaya, orduy-u hümayun (celalî serdarı) ve hadi söyleyelim, sultanın kendisinin de oyuncu olarak katıldığı

1 İng. conflict: anlaşmazlık, uzlaşmazlık, zıtlık, kavga, çatışma, çarpışma, başkaldırma, ayaklanma, isyan, savaş vs.

2 "Kolektif eylem, eğer iki ya da daha çok birey bir sonuç elde etmek vaadiyle birlikte çaba sarfederlerse ortaya çıkar. Öbeğin çıkarlarını (refah ve dirlik) artıracak faaliyetler kolektif eylem örneklerindendir" (Sandler 1992)

Oyun teorisi ise, kolektif eylemin işbirlikçi ya da işbirliksiz olduğuna bakmaksızın, en azından iki-kişi tarafından oynanan toplumsal bir oyunda (seçim, savaş, oligapol) belli kurallara uyulmak şartıyla, oyuncuların seçtikleri stratejilere göre, pozitif ya da negatif, ne kadar ödenti elde edeceklerini matematik olarak kestiren bir teoridir. Teorinin ileri matematik teknikler kullanılarak mükemmelleştirilmiş çeşitleri vardır. Benim burada kullandığım çeşitlemeler içinde en basit olanıdır.

bu kolektif oyunda (oyunun teorisinin öğrettiği gibi), bunların hangi stratejileri sayesinde maddî-manevi / Pozitif-negatif ne kadar ödenti (*pay off*) elde ettiklerini saptamak önemli olabilir. Zaten, ancak bu yoldan, handiyse ardındaki yüzyıllık eşkiya geçmişiyle (İnalcık 1985; Faroqhi 1987), bunu on beş yıl daha sürdüren Celalî isyanlarının, Osmanlı ülkesini nasıl kasıp-kavurduğu, toplumun refah ve dirliğini nasıl tahrip ettiği (kıtlık ve *Büyük Kaçgun*) yeğinlikle formelleştirilip[3], göz önüne serilebilir.

1.b. Konuya girmeden önce, tarihsel analizde artsüremli olmamak kaygısıyla çalışmalarımı, tarihçilerin kavramlaştırdıkları, Mehmet III'ün Avusturyalılar'la giriştiği Eğri savaşında, Osmanlı ordusundan binlerce (otuz bin diyorlar) askerin savaş alanını terkedip, firari olduğu yıl ile Kuyucu Murat Paşa'nın ölüm yılı arasında sıkışan, *Celalî Erkarası* (Ar: *fetret*, Lat: *interregnum*, neoloji benim) dönemiyle (1596-1611) sınırlıyorum. Bu tarih, konu hakkında ciddi çalışmalarıyla tanınan tarihçilerin (Akdağ 1975; Griswold 1983; İnalcık 1985; Barkey 1994) kullandıkları kronolojik zamanla, aşağı-yukarı, uyuşmaktadır. Şunu da belirteyim ki, yaptığım tarihsel analiz daha çok dipnot 3'de ileri südüğüm "tarih +" kavramının artısıyla ilgili olduğundan bu döneme ait bilgileri kapsayan *Kitab-ı Müstetab*, *Koçi Bey Risalesi*, *Tarih-i Naima*, *Perçevi Tarihi* vs. gibi birincil kaynaklara baş vurmayı hiç düşünmedim. Yararlandığım kitaplar ve makaleler, yukarıda saydığım ikincil kaynaklara ilâveten Kaynakça'da zikredilmiştir. Böyle olunca, okurun, bu çalışmada uzmanların gözünden kaçmış yeni bir belge-bilgi bulacağını sanmam.

1.c. Hobbesgil yaklaşıma göre (*Leviathan* 1971: 1651), kabaca, "herkesin herkese karşı olduğu" bir ortamda bir sınıf siyasal erke elkoyarak, koyduğu kanunlarla kurduğu devlet, o zamana dek bireyler, öbekler, cemaatler, zümreler ve sınıflar arasında sürüp giden ihtilâfları giderir. Devletle halkın birlikte yaptıkları kolektif eylem işbirliğiyle sonuçlanır. Bu durumda, *Parete optimunun*dayız, demektir. Öyle ki, burada işbirliği içinde yürütülen kolektif eylemin getirdikleri, işbirliksiz yürütülen bir eylemin getirdiklerinden daha iyidir; zira, her iyileşme toplumda bir tek kişinin bile refah ve dirlik kaybı pahasına gerçekleşmemiştir. İşte, bundan dolayıdır ki, birinci halde sistem rasyoneldir ve Pareto-optimumuna erişmiştir. İkinci halde ise, sistem irrasyoneldir ve Pareto-optimum-altı olarak kalmıştır.

İlk teorik durum, yeniçağa girmiş olan Avrupa toplumlarının gerçeğiyle, hemen hemen, uyuşur. Nitekim, bir yandan, yürürlükteki kanunlar, toplumsal ihtilâfları daha başlangıçta bastırmaya hazır beklerken, öte yandan, siyasal kertede, devlet kendisiyle kilise, soylular (askerler), köylüler ve burjuvalar gibi zümre ve sınıflar raasında olan, ya da bunların kendi içlerinde/aralarında gelişen ihtilâfları, kâh birileriyle, kâh ötekilerle anlaşmak (işbirliğine giderek) suretiyle yatıştırmaya çalışır. Bu tür bir kolektif eylem sürecinde, tabii ki, devletin tarafgirliği sözkonusudur. Fakat, kamuduyusu, *conté*'ler *estate*'ler, *parliment*'ler, yerel yönetimler ve kanunlar devletin tarafgirliğini eğip-bükerek yumuşatır; devlet tarafsız

3 Oyun teorisi (ya da başka teoriler) gibi disiplin-dışı çalışmalarla beslenen tarihsel olguların formelleştirilmesi, tarihi *"tarih+"* haline getirir. Artı, her zaman tercih edilmeye değer.

hale gelmeye zorlanır.

Oysa, XVI. ve XVII. yüzyıllarda bütüncül Osmanlı toplumundaki görüntüler Hobbes'in çizdiği bu taslakla, hiç mi hiç, benzeşmez. Devlet, burada da varolmasına vardır ama, XVI. yüzyılın ilk yarısında başlayan reaya çiftbozanı ve tımarlı sipahi ile kapıkulu zümreleri arasında ortaya çıkan ciddi ihtilâflara ne taraflı, ne de tarafsız kalarak, onların softa ve levent adları altında ateşli silâhlarla pusatlanıp, çatışmayı kanlı bir ayaklanmaya (eşkiyalık olarak alınız) dönüştürmesine göz yummuştur. Hatta, levent ve sekban adı verilen paralı ve düzensiz askerlere barış zamanında yol vererek, bu hareketin yayılmasına ve güçlenmesine önayak olmuştur.

2.a. Çalışma aylanım (Az; Trm: aylan~contour) olan Celâlî Erkarası dönemiyle birlikte Hobbesgil kolektif eylem teorisi ve devlet modeli uçup gider. Aksine, karşımıza toplulmsal ihtilâfı aparan ikisi açkın, üçüncüsü örtgün olmak üzere üç öbek çıkar: reaya ile ehl-i örf (kapıkulu -seyfiye) ve onları merkezden yarım gözle izleyen saray. Toplumsal ihtilâfın (işbirliksiz oyunun) ateşli silâhlar kullanımıyla su üstüne çıkması ise, ince bir tertiple, bizzat oyuncuların kendileri tarafından icra edileceğine (çünkü, bu bir devrim hareketi değildir. Bakınız; Akdağ *op.cit*; İnalcık *op.cit*); seyfiye kanadından *sekban bölükleri* (kapı halkı) ve *Celâlî* eşkiyası, reaya kanadından *il-erleri* ve *orduy-ı hümayun* marifetiyle yürütülür[4]. Bu saptama ilginçtir. Çünkü, sosyal yapı analizlerinde alışılmamış bir kümeleşmeyle karşı karşıyayız. Biri eşkiya öteki eşkiya-karşıtları. Başlangıçta eşkiya adlı oyuncunun arkasında, silâhlı yıldırmalar, baskınlar ve katliamlarla reayaya zulmeden, Anadolu'da askerî, idarî ve hele iktisadî (tarım ve ticaret) alanlarda tartışılmaz sultasını kuran seyfiye zümresinin kapıkulu kolu ile eşkiyanın kendisi vardır (çünkü, 1596-1611 döneminde Celâlileşme öyle bir *momentum* alarak yoğunluğunu aşmış, avare levent ve sekban taifesiyle beslenerek kendini yeniden-üretir hale gelmiştir ki, bu dönem eşkiyası bazı ricalle işbirliği yapmış olsa bile, "eşkiyanın arkasında yine eşkiya" vardır, denilebilir). Eşkiya-karşıtı oyuncunun arkasında ise, kapıkullarının saldığı keyfi vergilerle ezilen, köyleri talan edilen, kızları ve oğulları kaçırılıp igfal edilen, yakınları öldürülen reaya[5] ile Avusturya ve İran savaşlarından vakit buldukça (bir de

---

4 Şu tanımların faydalı olacağını sanıyorum:
Reaya: köylü, halk.
Ehl-i örf: Kapıkulu kökenli asker: beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı, muhassıl, mütesellim, mutasarrıf, voyvoda, dizdar, şehir kethüdası (İpşirli 1994).
Sekban Bölükleri: Kapıkulunun kapı halkından olan sekban, saruca, deli, gönüllü, tüfekçi ve azeplerden oluşan çeteler.
Celâlî: Çoğunun kökeninin altı bölük halkından (kapıkulu süvarisi) olduğu sanılan başbuğlar (Akdağ op.cit. s. 455) ile onların emrindeki eşkiya bölükleri.
İl-erleri: Reaya tarafından, yöredeki eli silah tutan gençlerden derlenen ve hatta, bazen fermanlarla bir sivil savunma örgütü olarak tanınan ve devletin yanında bulunması istenilen düzensiz milis birlikleri... Başlarında yiğitbaşları bulunur.
Orduy-ı hümayun: Serdar diye adlandırılan sadrazam, vezir, beylerbeyi ve bazen sancakbeyi tarafından eşkiyayı sındırmak amacıyla kurulan düzensiz ordular.

5 Brummett'e göre (1998), her iki taraf arasında su üstüne çıkan ihtilafın kaynağı, kısaca, kapıkulu seyfiye zümresinin saray otoritesine karşı başkaldırışı ve her iki güç arasında sıkışan reayanın çektiği çile karşısında gösterdiği şiddetli tepkidir.

mali kaynak sağlamışsa) yardım elini dolaylı uzatan devlet, yani Sultan vardır.

2.b. Dediğim gibi, 1596-1611 yılları arasında Osmanlı ülkesinde sosyal çatışmaları fiilen yürüten iki oyuncu vardır; eşkiya ve eşkiya-karşıtı. Varsayım olarak, her birinin iki strateji seçme hakkı bulunur. Eşkiya, ya sekban bölükleri stratejisini seçer ve onu ileriye sürer ya da Celâli stratejisini seçer ve onu ileriye sürer. Eşkiya-karşıtının da iki strateji seçme hakkı vardır; ya il-eri stratejisini seçer ve onu ileriye sürere ya da orduy-ı hümayun stratejisini seçer ve onu ileriye sürer. Strateji geçişleri bağlamında şöyle bir eleştiri akla gelebilir. Acaba, sekban ve Celâlinin stratejileri eşkiyanınkiyle, il-eri ve orduy-ı hümayunun stratejiler eşkiya-karşıtının stratejisiyle çakışır mı? Sanırım, soruyu yanıtlamak kolaydır. Stratejileri eşkiya ve eşkiya-karşıtınınkiyle uyuşmayan öbekler, zaten, karşısındakilerin stratejilerini seçmişlerdir[6]. Nitekim, Celâlî ayaklanması tarihçesinde ilerlerinden sekban bölüklerine, orduy-ı hümayundan Celâliye, ya da *vice versa*, geçenlerin sayısının haddi hesabı yoktur (Uluçay 1944; Akdağ *op.cit*; Barkey *op.cit*)

2.c. Eşkiya ve eşkiya-karşıtı öbek ve zümrelerin ihtilâflar çerçevesinde ne biçim kümelenmiş olduklarını gördükten sonra, şimdi bunlar arasındaki oyunun nasıl oynandığını anlamaya çalışalım. Bu amaçla, son yıllarda sosyal bilimlerde, özellikle iktisat alanında çokça kullanılan, oyun teorisine bağlı, "Tutuklu İkilemi" kıssasını (*parabole*) Celâlî isyanlarına uyarlıyarak kullanacağım (Rapoport 1969; Elster 1989; Hollis 1994; Cordonnier 1997; Guerrien 1997; et al). Kıssa, bir ödenti matrisi (*payoff matrix*) çizilerek izlenecektir. Ödentilerin matriksteki değerlendirmeleri maddî-Manevî/sıral-sayal (*ordinal-kardinal*) olabilir. Ben, rakkamlara oyuncuların tercihlerini belirten sıral anlam yükledim. Hatırlatayım ki, ayraçiçi ödentilerin ilki eşkiyaya, sonuncusu eşkiya-karşıtına aittir.

		Eşkiya-karşıtı	
		İl-eri	Orduy-ı hümayun
Eşkiya	Sekban Bölükleri	(1,1)	(-2,3)
	Celâlî	(3,-2)	(-1,-1)

Çizelge-1

Çizelge-1'de görüldüğü gibi, eğer eşkiya karşıtı il-eri stratejisini seçer, buna karşılık, eşkiya sekban bölükleri stratejisini seçerse, her iki tarafın bu durumdan elde edeceği ödenti pozitif, fakat az ve aşağı-yukarı, aynı olmaktadır; diyelim; (1,1). Fakat eşkiya, eşkiya-karşıtının davranışlarına aldırmadan Celâlî stratejisini seçerse sonuç onun için tutku, öteki için hizmet (3,-2) olur. Aynı şekilde, eşkiya-karşıtı, eşkiyanın davranışlarına aldırmadan, orduy-ı hümayun stratejisi seçerse sonuç bu sefer tersine (-2,3) döner[7]. Görüldüğü gibi, Celâlî stratejisinin seçili-

6 Çünkü, diyor, Hobsbawn, köylü toplumunda, hadi devlet eşkiyasından söz etmeyelim, köylü eşkiyası gibi toprakağası eşkiyası da vardır. Bir tarafta olan eşkiya, kolaylıkla, öte tarafa geçebilir (1959 p.13).

7 Eğer eşkiya Celâli stratejisini seçerse, eşkiya-karşıtı için en iyi strateji orduy-ı hümayun olur. Ama, eşkiya sekban bölüklerini seçmiş olsa bile, eşkiya-karşıtı için gene en iyi strateji orduy-ı hümayun üzerine oynamaktır. (ya da *vice versa*)

şi eşkiyaya en büyük ödentiyi (3) verirken, orduy-ı hümayun stratejisinin seçilişi eşkiya-karşıtına da en büyük ödentiyi (3) sağlar. Bunlar oyuncuların "başat stratejileridir" (*dominant strategy*). Her iki oyuncu da bu stratejileri oynayacağından sonuçta, Celâlî eşkiyası ile orduy-ı hümayun askerleri karşı karşı gelir, aralarında savaş patlar. Onbinlerce kişinin katıldığı bu savaşta binlerce kişi ölür (-1, -1). Erişilen bu durum, eşkiye ve eşkiya-karşıtı için, hep birlikte, Pareto-altıdır; Zira, sekban bölükleri ile il-erleri tarafından kotarılan çatışmalar onlara hiç olmasa (1,1) kazandırıyordu (Pareto optimum). Öyle ise, oyuncular, teker teker, bireysel çıkarları peşinde koşarken (Celâlî ve orduy-ı hümayun stratejilerini seçerken) toplumun çıkarlarını zedelemiş olurlar (Oyunu iki-kişiden n-kişiye kapsatmak adiyattandır).

2.d. Önce bir noktayı saydamlaştırmak istiyorum: 1596-1611 Celâlî erkarasında oynanan eşkiya/eşkiya-karşıtı oyunda, her ne kadar, oyuncuların ikişer strateji hakkı olup (sekban/il-eri stratejisini bir yana bırakıyorum), oyun üç hamlede (sekban/orduy-ı hümayun, Celâlî/il-eri, Celâlî/orduy-ı hümayun oynanırsa da, bu stratejileri fiilen yerine getiren somut oyuncular, Celâlî hamlesini yaparken iki kişi (Karayazıcı ve Kalenderoğlu)[8], orduy-ı hümayun hamlesini yaparken bir kaç kişidir (sadece üç serdarın adını zikredeyim: Sinanpaşazade Mehmet Paşa, Sokulluzade Hasan Paşa ve Kuyucu Murat Paşa)

Şimdi,oyun teorisi bağlamında seçilen stratejiler ve yapılan hamlelerle oyunculara sağlanılan değerlerin (ödenti matriksi), Celâlî döneminde fiilen savaşan hasımların (başbuğlar ve serdarlar) eylemlerinin bir göstergesi olup olmadığını, tarihi okuyarak soruşturmaya çalışalım.

1) *Hamle* (1,1): Bu hamle, XVI. yüzyıldaki softa ve levent ayaklanmalarında olduğu gibi, 1596-1611 döneminde de Celâlî haraketlerinden bağımsız olarak sürdürülen sekban (hatta bazen suhte) bölükleriyle il-erlerinin çatışmalarından kaynaklanan ödentileri verir. Ödenti matriksindeki değerlerin küçük, fakat pozitif olmaları normaldir. Çünkü, taraflar aralarındaki husumeti bir yüzyıl boyunca hiç durmadan sürdürdüklerine göre hallerinden pek gocunmuyor olmalıdırlar (aksi olsaydı bir taraf pes ederdi). Hatırlatmakta yarar var. Dönem içindeki çatışmaların çapı da ufaktı, çeteler, elli kişi ile iki bin kişi arasında olurdu.

2) *Hamle* [(-2,3), (3,-2)]. Bu hamlede oyunculardan hiç olmassa birisi, beklenmedik bir anda stratejisini değiştirip, çatışmaları ordu hücumları haline getirir. Örnekler: i) 1599'da Celâli başbuğu Karayazıcı, dönek, eski beylerbeyi Hüseyin Paşa'yla birleşince, Serdar Sinanpaşazade Mehmet Paşa onların üzerine yirmi bir topla pusatlanmış ve sayısız Eğri

---

8 Aslında, tarihçiler bu dönemin ünlü Celâlî başbuğları arasında Canbolat Ali Paşa'yı da sayarlar. Galiba onun pek de sayılmaması gerekir. Çünkü, Karayazıcı ve Kalenderoğlu gibi başbuğların ayaklanmaları köylü kökenli ve ön-politik bir tarzda tecelli etmişken, Canbolatoğlu'nun ki özgüllükle politiktir. Amacı, Osmanlı İmparatorluğunu önce yıpratmak, sonra çökertmektir. Bu uğurda, Katolik Avrupa'ya Suriye'nin kapılarını açmak için Toskane Dükü Ferdinand I'le ittifaklar kurmuş, kendi Suriye devletinin sınırlarını, kuzeyde, Erzincan, Sivas, Amasya, Yozgat kesisine (*segment*) kadar genişletmek üzere Osmanlı devletinden talepte bulunmuştur. Ahmet I'de yakınındakilere dönüp " Bu Ali de artık çok oluyor." demişti. Nitekim, akıbeti önce devlete sığınmak, sonra da boğdurularak ölmek olmuştur.

kaçağıyla takviye edilmiş orduy-ı hümayunu sevk etmişti. Celâlî başbuğlarının ordusu yirmibin leventti, fakat topları yoktu. Asiler, Urfa kalesinde kuşatılmışlardır; ii) Kalenderoğlu'nun Celâlî bölükleri, 1606'da Konya'da Deli Hasan Paşa'nın, 1607 de Nif'de (İzmir yakınlarında) Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin, alelacele derlenmiş, Osmanlı serdar ordularını perişan etmişlerdir.

3) *Hamle* (-1, -1): (Karayazıcı hikayesine devam) Urfa kalesi kuşatması ancak Celâlinin Hüseyin Paşa'yı Osmanlı'ya teslim etmesiyle kaldırıldı. Bu olaydan sonra Anadolu'da serdar-başbuğ kovalamacası sürüp gitti. Saray, bu işe bir son vermek üzere Karayazıcı'yı önce Amasya, sonra Çorum sancağına yolladı. Fakat oralarda da, ne Karayazıcı, ne de adamları eşkiyalıktan vazgeçmeyince, bu sefer üzerlerine Sokulluzade Hasan Paşa'nın orduy-ı hümayunu gönderildi. Uzun bir takipten sonra Serdar, Celâlî'yi Elbistan dolaylarındaki Sepetlü mevkiinde kıstırdı. Çarpışmalarda binlerce levent kırıldı. Bu, Karayazıcı'nın en büyük yenilgisiydi. Yoldaşlarıyla birlikte Canik dağlarına kaçtı ve orada kırk yedi yaşında öldü. Osmanlı, cesedini bulup sergilemesin diye, ölüsü üç parçaya doğranıp, ayrı ayrı yerlere gömüldü; ii) (Kalenderoğlu hikayesine devam) Bursa'da kubartılan[9] Kalenderoğlu, Maymun, Kınalıoğlu ve Tavil Halil'in birleşik ordusu 1608'de bir kez daha Nakkaş Hasan Paşa'nın orduy-ı hümayununu mağlup etti. Bundan böyle, Kalenderoğlu, Anadolu'da tek ve tartışmasız Celâlî başbuğuydu. Ne yazık ki, bu konuma gelişi zamansızdı. Çünkü, aynı tarihlerde Kuyucu Murat Paşa, asi Canbolatoğlu Ali Paşa'yı yenmiş, o da Anadolu'da, bakışıklı olarak, tek ve tartışmasız serdar ününü kazanmıştı. Doğuda astığı astık olan serdarla, batıda kestiği kestik olan başbuğun, birbirleriyle hesaplaşmak üzere savaşmaya nasıl bir arzu duyduklarını tarih şöyle kaydeder:

Kalenderoğlu, öteki Celâlî başbuğlarıyla birlikte kararlaştırdıkları Bursa saldırısından birdenbire vazgeçerek, kuşatmayı kaldırmış, önce Bursa dolaylarında gezindikten sonra, ani bir kararla, ordusunu yavaş yavaş doğuya doğru çevirmişti; karşısında onu kimin beklediğini bildiği halde. Kendisinin yirmi bin kişilik bir levent ordusu vardı. Kuyucu Murat Paşa'nın ordusu ise, çok sayıda tüfek ve topla desteklenen, kapıkulları, yeniçeriler, tövbekâr Celâlî bölükleri, Türkmen ve Arap birlikleri ve Kansu Beyin emrindeki Mısır ordusundan oluşuyordu. Tuhaftır - hem de çok tuhaf- her iki ordu gene Elbistan dolayındaki Göksün yaylasında karşılaştılar. Azim savaş oldu. Ve ateşli silahların üstünlüğü altında ezilen Kalenderoğlu'nun leventleri bozguna uğrayıp, çil yavrusu gibi dağıldı. Kalenderoğlu savaşı kaybetmişti. İran'a sığındı.

Soru: Kalenderoğlu, neden Kuyucu Murat Paşa'nın büyük başarısı ve gücüne rağmen, ona meydan okumak azmiyle bunca yol tepip, Elbistan, Göksün yaylasında savaşı kabul etti.

İpucu: Karayazıcı da yıllar önce (1601) Elbistan, Sepetlü mevkiinde Sokulluzade Mehmet Paşa tarafından bozguna uğratılmıştı.

2.e. Görüldüğü gibi, eşkiya/eşkiyakarşıtı düşmanlıkların şiddetli savaşlarla düğümlendiği bu süreçten her iki has-

9 In. *deployment*= konuşlan - (*neolojizm*). Oysa, kuvrat- (Clauson 1972), kubrat- (Orkun 1987).

mın elde ettiği (-1, -1)'lik ödenti, dönem içinde ortaya çıkan kıtlık ve hele Büyük Kaçgun (1603-1606) (Akdağ 1964) gibi olgularla meşruluk kazanırken, dönem-sonrası yeni yetme eşkiyanın bollaşmasıyla (Uluçay 1955; Özkaya 1994), toplumdaki beklentilerin hep "eksili" bir Pareto-altında kalacağının da habercisi olur (olmuştur).

Kaynakça

Akdağ, M. (1964) "Celâlî İsyanlarından Büyük Kaçgunluk (1603-1606)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. II, Sayı 2-3.

Akdağ, M. (1975) *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyanları*, Bilgi Yayınevi: Ankara.

Barkey, K. (1994) *Bandits and Buraucrats*, Cornell University Press: London

Brummett, P. (1998) "Classifying Ottoman Mutiny: The Act and Vision of Rebellion", *The Turkish Studies Association Bulletin*. Vo. 22, no. 1.

Cezar, M. (1965) *Osmanlı Tarihinde Levendler*, Çelikcilt Matbaası: İstanbul.

Cordonnier, L. (1977) *Cooperation et réciprocíté*. PÜF.

Elster, (1989) *The Cement of Society*, Cambridge University Press.

Faroqhi, S. (1987) "Political Tension in the Anatolian Countryside Around 1600: An Attempt at Interpretation", *Turkische Miszellanu Robert Anhegger Fostschrift*, Edition Divit.

Griswold, W.J. (1983) *The Great Anatolian Rebellion: 1000-1020/1591-1611*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

Gökbilgin, T. (İA) "Ahmet III".

Guerrien, B. (1997) *La Théorie des Jeux*, Economica.

Hobbes, Th. (1971) *Léviathan*, Edition Sırey

Hobsbawn, E. J. (1959) *Primitive Rebels*, The Norton Library: New York

Hollis, M. (1994) *The Philosophy of Social Science;* Cambridge University Press

İnalcık, H. (1985) "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", *Studies in Ottoman Social and Economic History*. Veriorum Reprints London.

İpşirli, M. (1994) "klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı" içinde: E. İhsanoğlu (ed.) *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İTSKAM: İstanbul.

Jennings, R.C. (1980) "Firearms, Bandits and Gun-control", *Arhivum Ottomanicum* Tomus VI.

Orhonlu, C. (İA) "Murat Paşa, Kuyucu".

Özkaya, Y. (1994) *Osmanlı İmparatorluğunda Ayânlık*, T.T.K: Ankara.

Ponssard, Jean-Pierre (1997) "Pour une approche contextuelle de la raionalité dans les jeux non coopetratifs", *dans*: Dupuy, Jean-Piérre &Livet, P. (eds.) *Les limites de la rationalité*, Decouvert.

Rapoport, A. (1969) *Théorie des jeux a deux personnes*, Dunod.

Sandler, (1993) *Collective Action*, Harverster: London.

Straffin,P.D.(1993) *Game Theory and Strategy* The Mathamatical Assocciation of America.

Uluçay, Ç. (1944) *XVII. Yüzyılda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, Resimli Ay Matbaası: İstanbul.

Uluçay, Ç. (1955) *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi: İstanbul.

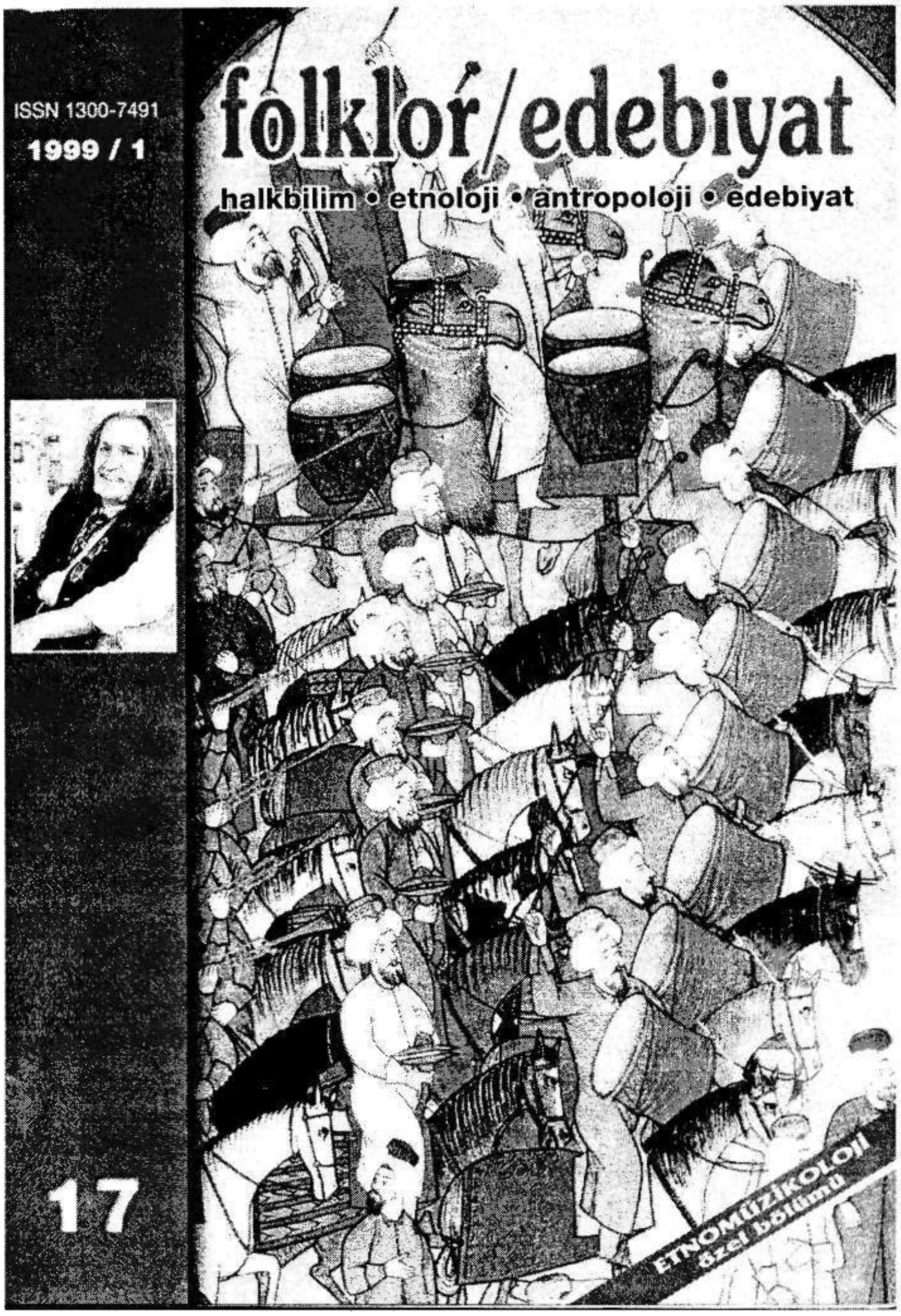
ISSN 1300-7491
1999 / 1
folklor/edebiyat
halkbilim • etnoloji • antropoloji • edebiyat
17
ETNOMÜZİKOLOJİ
özel bölümü

KİTAP ELEŞTİRİSİ

BİR CİHAN İMPARATORLUĞU'NUN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ*

Mehmet ÖZ

Kuruluşunun 700. Yıldönümünü kutladığımız Osmanlı Devleti'nin hangi tarihî şartlarda ve hangi faktörlerin tesiriyle kurulup geliştiği meselesi, bu cihan devletinin yıkılmaya yüz tuttuğu 20. Yüzyıl başından beri tarihçilerin ilgisini çekmeye devam ediyor. 13. Yüzyıl sonunda Anadolu'nun kuzeybatı ucunda bir uç beyliği olarak tarih sahnesine çıkan ve tedricen Anadolu ve Rumeli'de sınırlarını genişleterek Fatih'in İstanbul'u fethiyle bir cihan devletine dönüşen bu devletin kuruluşunda ne gibi faktörler rol oynamıştı? Yüzyılın başlarında H.A. Gibbons bu büyük devletin kuruluşunda eski putperest Türklerle eski Hıristiyan Rumların karışımından doğan yeni bir ırkın rolünü vurguluyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundaki yaratıcı öğelerin Asyatik bir halka değil Avrupalı unsurlara atfedilebileceğini ileri sürüyordu.

Gibbons'un tezine çeşitli tenkitler yöneltildi. Özellikle, 1930'larda, M. Fuad Köprülü Osmanlı Devleti'nin kuruluşu meselesinin 13.-14. Yüzyıllar Anadolu tarihi çerçevesinde ele alınması gerektiğini vurgulayarak özellikle Türkiye'deki tarihçilerin on yıllardır takip ettikleri metodolojik bir yaklaşımı ortaya koydu. Onunla aynı yıllarda ise Paul Wittek Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda en etkili faktör ya da muharrik gücün gaza fikri olduğunu ileri sürüyordu. Aralarında Osmanlıların Kayı boyu ile ilgisi/ilgisizliği konusu vb. hususlardaki fikir ayrılıklarına rağmen Köprülü ve Wittek'in fikirleri Türkiye ve Batı'daki Osmanlı tarihçilerince uzun yıllar hemen hemen hiç sorgulanmadan tekrarlandı.[1] Nihayet

* Cemal Kafadar, *Between Two Worlds-The Construction of the Ottoman State* (University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1995)

1 Köprülü ve Wittek'in temel tezlerine karşı olmamakla birlikte, onların Osmanlı Beyliğinin kuruluş sürecini açıklamadıklarını belirten Halil İnalcık, bu problemi ayrıntılı olarak şu makalede ele almıştır: 'The Question of the Emergence of the Ottoman State', International Journal of Turkish Studies, II/2 (1982), ss.71-79.

1980'lerin başlarında özellikle Wittek'in 'gaza tezi'ne yönelik bir bombardıman başladı. R. P. Lindner, C.Imber, G. Kaldy-Nagy, R. Jennings vb. Osmanlı tarihçilerinin erken dönem Osmanlı Beyliğinin yapı ve niteliğine ilişkin yazılarının da etkisiyle kuruluş dönemi yeniden ilgiye mazhar oldu ve bu konuda uluslar arası toplantılar dahi yapıldı.[2]

Bu husustaki tartışmaları ayrıntılı bir şekilde tartışan ve hem dönemin kaynaklarını hem de modern tarihçiliğin konuya ilişkin ürünlerini tenkidî bir üslupla ele alan yeni bir çalışma ise Cemal Kafadar'ın *Between Two Worlds-The Construction of the Ottoman State*(University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1995) başlığını taşıyan ve yakında Türkçe'ye çevrilecek eseridir. Bu yazımızda Kafadar'ın bu kitabı vesilesiyle Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda rol oynayan faktörler ile Osmanlı uç beyliğinin diğer beyliklerden farklı olarak hangi dinamiklerin etkisiyle bir dünya gücüne dönüştüğü meselesini irdelemeye çalışacağız.

Cemal Kafadar'ın kitabı, meselenin genel çerçevesinin çizildiği ve milletlerin tarihinde kimlik ve etki meselesinin (bu bağlamda Osmanlı kurumlarının hangi modellerden etkilendiği meselesinin) ele alındığı giriş ile üç ana bölüm ve sonuç kısmından oluşuyor. Birinci bölümde modern tarih yazıcılığında Osmanlı Devleti'nin kuruluşu meselesi, ikinci bölümde kuruluş dönemine ilişkin kaynaklar, üçüncü bölümde Osmanlı Beyliği'nin kurulup gelişmesinde etkili olan faktörler incelenmektedir. Biz burada Kafadar'ın kitabının etraflı bir özetinden ziyade 'gaza tezi' ile ilgili tartışmaların bir analizini yapmaya ve Kafadar'ın Osmanlı Beyliği'nin bir cihan devletine dönüş sürecinde etkili olduğunu belirttiği unsurları ele almaya çalışacağız.

Bilindiği üzere Paul Wittek'in tezinin esası ve daha sonra-belki de indirgemeci bir tarzda-en fazla vurgulanan yönü, Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında 'gaza' faktörünün 'muharrik güç' olduğudur. Ancak Wittek 'gaza'yı, 1980'lerde kendisini eleştirenler gibi 'sadece ve yalnız' kafirlere karşı İslamiyeti yaymak amacıyla hareket eden mutaassıp veya bağnaz savaşçıların ideolojisi olarak anlamıyordu; gaziler çevresinin kültüründe 'öteki' ile zaman zaman dostluğa varan münasebetlerin tesisinin 'gaza ruhu' ile çelişmediğinin farkında olan Wittek, bu kültürün tarihî süreç içerisindeki gelişimini de analiz etmiştir.

Wittek'i eleştirenler onun tezini dayandırdığı 1337 tarihli kitabe ile Ahmedî'nin *Dâstân ve Tevarih-i Âl-i Osman* adlı eserinin daha sonraki bir ideolojiyi geçmişe atfettiklerini, kuruluş aşamasındaki Osmanlı Beyliğinin gaza ile uzaktan yakından ilgisi bulunmadığını, esasen komşuları olan gayrimüslimlerle dostane ilişkileri, hetorodoks unsurlara müsamahaları, komşuları olan müslüman beyliklerle savaşmaları vb. gerçeklerin de bunu açıkça gösterdiğini iddia ederler(Kafadar, s. 50 vd.).

Osmanlı Beyliği'nin erken dönemlerine ait ve Osmanlıların kendileri tarafından kaleme alınmış kaynakların yokluğu da yukarıdaki tezleri güçlendiriyor gibi görünmektedir. F. Emecen'in bir çalışması bu yanlış kanaatin tashihine yardımcı olmuştur. XIV. Asırda Osmanlılarla ilişki kurduğu kesin veya muhtemel olan diğer beyliklerin top-

2 Bu toplantılardan biri, 1991'de Girit'te Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenmiş olup sempozyum bildirileri yayınlanmış (1993) ve Türkçeye çevrilmiştir: *Osmanlı Beyliği(1300-1389)*, editör: E.A. Zachariadou, çevirenler: Gül Çağalı Güven-İsmail Yerguz-Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

raklarına ilişkin bazı kaynakların taranmasından çıkan sonuç Wittek tezinin lehinedir.[3] Ancak bu konu Kafadar tarafından daha ayrıntılı biçimde tartışılmış ve Wittek'i eleştirenlerin çoğunun düştüğü bir epistemolojik hata isabetle teşhis edilmiştir: Kafadar, 'gazâ teorisi'ne karşı ileri sürülen fikirlerin en önemli kusurunun, bunları savunanların, eski Oryantalistlerden daha katı bir şekilde, standartlarına 'hakikî gaziler'in uyduğunun farz edildiği bir 'doğru İslâm'ın varlığını farz etmeleridir. Buna göre, gaziler dinî iştiyakla hareket eden ve kâfirlere karşı durmaksızın savaşarak onları ihtidaya zorlayan 'ortodoks' müslümanlardır. Böylece tarihî bağlamdan bağımsız bir 'gerçek gazâ ruhu'nun var olduğu farz edilmektedir.[4] Halbuki Kafadar, o dönemde yaşamış belli insanların İslâm anlayışının tarih-dışı bir İslâm tanımıyla reddedilemeyeceğini vurguluyor ve Wittek'in gazi çevresi ve onların 'ethos'u hakkındaki tanımının kitabî değil tarihî bir tanım olduğuna dikkati çekiyor.

Aslına bakılırsa, Lindner de Kutsal Savaş savaşçılarının sıkı müminler olmalarının gerekip gerekmediği sorusunu telaffuz eder ve yine aynı bağlamda 'halk İslâmı' tabirini kullanır. Ancak daha sonra popüler dinî pratiklerin bağdaştırmacı (senkretik) ve esnek bir yapıya sahip bulunduklarını ve dolayısıyla bu din anlayışının misyoner bir dindarlıkla(yâni gazâ ile) uyuşmadığını belirtir.[5] Zaten mesele de tam bu noktada ortaya çıkıyor: gazâ ideolojisini ateşli ve katı bir kutsal savaş ideolojisi olarak farz etmek.

Kafadar ayrıca, Wittek'i eleştirenlerin 15. Yüzyıl kronik yazarlarını devletin pagan kurucularını sünnî bakış açısından temize çıkarmak isteyen ideologlar olarak nitelerken aynı kişilerin eserlerinde yer alan ve Lindner ve benzerlerinin eleştirilerine temel yaptıkları 'İslâm-dışı' hikâyeleri bu kroniklere katmalarını nasıl açıklanacağını soruyor (ss. 53-55).

Wittek'in tezini eleştirenlerin ileri sürdükleri başka argümanlar da vardır ancak biz burada bunların ayrıntılı bir dökümünü yapacak değiliz. Bu bağlamda tebarüz ettirilmesi gereken bir husus, Lindner'in alternatif açıklamasının temelini teşkil eden 'kabile' tanımı ve bu tanım çerçevesinde erken dönem Osmanlı Beyliği'nin 'kabilevî' bir nitelik taşıdığına ilişkin tezidir. Son antropolojik araştırmaların kabilenin sadece kandaş fertlerin oluşturduğu bir birim olmayıp bu kabileye çeşitli yollarla katılanların da dahil olduğu bir siyasî bir birim olduğunu ileri süren Lindner, gazâ anlayışının dışlayıcığının aksine Osmanlı toplumunun bu 'içerici' karakterinin bundan kaynaklandığı kanaatindedir.[6] Mamafih, beyliğin kuruluş yıllarında kabile yapısının belli bir rol oynadığını kabul etsek dahi, bizzat Lindner'in de kabul ettiği üzere Osmanlıların en azından Orhan Gazi döneminden başlayarak yerleşik toplumun kurum ve kurallarını hızla benimsediğini görmekteyiz.

Bu noktada Kafadar'ın Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde rol oynayan

3 Feridun M. Emecen, 'Gazâya Dâir-XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti-', *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, ss. 191-197.

4 Kafadar, haklı olarak, Köprülü ve Wittek'in hetorodoks İslâm'ı bir ara kategori olarak kabul ettiklerini ekler. Gazilerin İslam anlayışının kendine özgü niteliğine biz de dikkati çekmiştik: Mehmet Öz, 'Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Meselesi Üzerinde Bazı Görüşler', *VI. Osmanlı Sempozyumu*, Ankara 1992, ss.5-12.

5 R. P. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington 1983, s.6.

6 R. P. Lindner, s.2, 8-9.

temel faktörlere ilişkin tahlilini kısaca özetleyelim. Eserin ikinci bölümünde kaynakların tenkidî bir analizini yapan Kafadar, üçüncü bölümde Osmanlı devleti'nin kuruluşu meselesini ele alır. Gazâ faktörünün ya da kabilevî yapının yahut ta başka bir ideoloji, kurum vs. nin Osmanlıların ayırt edici özelliği olmadığı vurgulandıktan sonra (s.119), meselenin karşılaştırmalı biçimde ve gelişmenin her aşamasında yeniden formüle edilerek ele alınması gerektiği belirtilir. Gazâya atfedilen önem her dönemde varlığını sürdürmüştür, ancak muhtevada değişmelerin olduğu da kesindir. Aynı şey 'içericilik' için de geçerlidir. Bu hususların altının çizilmesi, yakın geçmişe kadar Osmanlı tarihine bir bakıma tarihdışı bir şekilde bakılmasına karşı geliştirilen tenkidî tavrın somut bir yansımasıdır. Yani Osmanlı devletinin ideolojisi ve kurumlarının statik değil dinamik olduğu artık daha fazla vurgulanmaktadır.

Tarihçiler Osmanlı Beyliği'nin coğrafî konumunun sağladığı eşsiz avantaja dikkati çekerler; Kafadar Osmanlıların bu elverişli şartları değerlendirdiğine, bir başka ifadeyle tarihi yaptıklarına vurgu yapar. Bu bakımdan Osmanlıların Türk-Moğol geleneğinden farklı olarak, taht değişimleri sonrasında ülkeyi tek hükümdarın yönetiminde tutma yönündeki uygulamalarına dikkati çeker. Bu merkeziyetçi politikanın yanı sıra, Osmanlıların şartlara göre çevredeki siyasi güçlerle kurdukları ittifaklar, çatışmalarda izledikleri akıllı politikalar, uç bölgelerinin hareketli yapısını kendi politikaları doğrultusunda kullanmaları bu süreçte rol oynayan faktörler olarak tahlil ediliyor. Merkezî devlet inşası sürecinde uçlar ve aşiretler gibi giderek yabancılaşma hissine kapılan unsurların da etkisizleştirildiği anlatılıyor.

Burada bu önemli çalışmada ileri sürülen bütün görüşleri özetlemek tabii ki söz konusu değildir. Zaten Türk okuyucusu kısa zaman içinde eserle tanışacaktır. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Kafadar, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu meselesi üzerinde bugüne kadar yazılanları etraflıca değerlendirdiği gibi, kuruluş sürecini kaynaklara dayalı olarak tahlil etmiş ve mükemmel bir anlatımla bu sürecin temel özelliklerini vurgulamıştır. Köprülü ve Wittek'in tezleri, onlara yöneltilen eleştiriler bilimsel bir anlayışla değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş yıldönümü öncesinde Osmanlı tarihinin bu önemli döneminin böylesi mükemmel bir çalışma sayesinde tekrar tartışma gündemine gelmesinden duyduğumuz memnuniyeti belirterek Kafadar'ı tebrik ediyoruz.

YENİ BULUNAN BİR OSMANLI KRONİĞİ VE YAYINI ÜZERİNE

Fikret YILMAZ

Geçtiğimiz yıl bir Osmanlı kroniği yayınlandı: Yusuf bin Abdullah, *Bizans Söylenceleriyle Osmanlı Tarihi (Târîh-i Âl-i Osman)*, Haz. Efdal Sevinçli, Eylül yay. İzmir 1997.

Kroniği yayına hazırlayan Efdal Sevinçli'nin belirttiğine göre eser, çeşitli kaynaklarda adı geçtiğinden dolayı bilinen; ancak şimdiye değin mevcut nüshası bulunmayan erken dönem Osmanlı tarihlerinden birisidir. Sayın Sevinçli bu tespitten yola çıkarak, sözkonusu kroniğin ilk dönem Osmanlı tarihlerine göre farklı bilgiler verdiğini ve özgün bir eserin tek nüshası olduğunu iddia etmektedir[1]. Anlaşılacağı üzere çalışmasına konu olan yazmayı bir buluş olarak sunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından XV. Yüzyıla kadar geçen sürecine ilişkin bilgilerimiz çok sınırlı ve az olduğundan, mevcut nüshası bulunmayan bir kroniğin hem de özgün ve önemli kelimeleriyle tavsif edilerek sunulması sonucu, ister istemez ilgimizi çektiğini belirtmeliyim. Fakat kısa bir inceleme sonucunda gördük ki, sayın Sevinçli'nin çalışması hem kroniğin içeriği hakkındaki bu iddiaları, hem de transkripsiyon sırasında yaptığı yanlışlıklar nedeniyle gözden geçirilmeye muhtaçtır.

Belirttiğine göre Efdal Sevinçli yazmayı 1975 yılında Manisa'da eski kitapçıların birisinden satın almıştır. Eksik ve dağınık olan yazmanın elde bulunan kısımlarını tarihsel olaylara göre sıraya koymuş ve üzerindeki çalışmalarını yaklaşık yirmi yıl devam ettirmiştir[2]. Sayın Sevinçli'nin uzun sayılabilecek çalışmaları verimli olmuştur diyemeyiz. Bu verimsizlik, her şeyden önce yazmanın Osmanlı tarihyazıcılığı geleneğinde hangi çerçeveye oturtulacağı konusunda sorun yaratarak kendini göstermektedir. Çünkü Efdal Sevinçli daha ilk cümlelerinde yazmayı *"XV. Yüzyıldan sonra çoğalan*

1 Metin içinde künyesini verdiğimiz çalışmanın giriş bölümü, özetlediğimiz bu düşünce ve iddiaları içermektedir. Bkz. *a.g.e*, ss. 9-16. Kronik bundan sonra Yusuf bin Abdullah, *Târîh-i Âl-i Osman*, şeklinde gösterilecektir.

2 *a.g.e*, s. 9 vd.

vak'a-nüvislerin Tevârîh-i âl-i Osman örneklerinden birisi"[3] olarak tanımlamaktadır. Eğer sayın Sevinçli yıllar süren çalışmaları esnasında Osmanlı historiografisinin başlangıcı ve gelişimi hakkında biraz araştırma yapsaydı, vak'a-nüvîs terimini böyle gelişi-güzel kullanmazdı. Anlaşılacağı üzere yapılan tespit hatalıdır ve XV. yüzyıl için bu deyimi kullanmamız Osmanlı idarî teşkilât tarihi açısından sakıncalıdır[4]. Çünkü *"vekâyinüvis veya daha sonraki şekliyle vak'a-nüvîs Osmanlı merkez teşkilâtında vazifeli devlet tarihçisine verilen ünvandır"*[5] ve XVIII. yüzyıl başlarında oluşturulmuştur. Hatta kurumun oluşturulması bir yana deyimin literatürde kullanılması bile çok geç tarihlerde yaklaşık XVII.yüzyılın ilk yarısında gözlenmektedir diyebiliriz[6]. Terim kelime anlamıyla olay yazma işlemine vurgu yapsa bile, her dönemde vak'a yazan kişilerin genel tanımlayıcısı olarak kullanılamaz. Vak'a-nüvîslik bir taraftan terim ve teşkilât olarak XVIII. yüzyıldan sonraki süreci kastederken, diğer taraftan da farklı bir tarih yazıcılığı dönemine işaret etmektedir. En azından sadece bu ayrımdan hareketle, günümüzde hiç bir Osmanlı tarihçisi erken dönem kroniklerine vak'a-nüvîs tarihi tanımlamasını yapmamaktadır[7]. Çünkü Osmanlı tarihyazıcılığının başlangıcı hakkında yapılan çalışmalar; *tevârîh-i âl-i Osman* örneklerinin prototiplerinin ortaya çıkışı, bunun evrimi ve sonrasında *vak'a-nüvîs* tarihlerine geçişi ikna edici bir şekilde ortaya koymuşlardır[8]. Bundan dolayı herşeyden önce eserin bir vak'a-nüvîs tarihi olmadığını belirtmek gerekmektedir.

Yine Sayın Efdal Sevinçli'nin tespitlerine göre eser 28-Ramazan-922 (25-Ekim-1516) tarihinde, İstanbul'da tamamlanmıştır[9]. Sayın Sevinçli'nin eserin yazım tarihini belirleme yöntemi de çok ilginç!!! Çünkü yazmanın son sayfasındaki temmet kaydında *"mâh-ı ramâzan'ül-muazzamın yigirmisekizinci gününde tamam oldu"*[10] ibaresi bulunsa bile, senesi belirtilmemiştir. Yani, hangi yılın ramazan ayı olduğu belli değildir. Öyleyse sayın Sevinçli 922 yılını nereden bulmuştur? Yazmanın son sayfasında metin içinde Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Mısır seferi ve fethi anlatılırken 922 yılı zikredilmektedir[11]. Yine son sayfanın kenarında bulunan bir çıkmada 922 tarihi göze çarpmaktadır. Fakat eksik ve aynen *"tarih-i feth (....) Sultan Selim şûy sene 922"* şeklinde[12] olan bu çıkma bizce yine Mısır'ın fethine dair bir kayıt olmalıdır. Herhalde sayın

---

3 *age*, s. 9.

4 İ. Ortaylı, "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Ankara 1986, s. 420.

5 B. Kütükoğlu, "Vekâyinüvis", *İA* C. XIII, s. 271.

6 *a.g.m.* göst. yer.

7 Vak'a-nüvîsliğin ortaya çıkışı, gelişimi ve işleyişi hakkında merhum Bekir Kütükoğlu'nun çalışması çok doyurucudur. "Vekayinüvis", *İA*, C. XIII, ss. 271-287. İ. Ortaylı'nın çalışması da Osmanlı tarihyazıcılığının değişimi hakkında aydınlatıcıdır. Bkz. *a.g.m.* ss. 419-429. Ayrıca bkz. M. Genç, "Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Ankara1986, ss. 439-446.

8 Bu konudaki literatürün çok bilinen örnekleri şunlardır: H. İnalcık, "The Rise of Ottoman Historiography", *Historians of the Middle East*, (eds. B. Lewis-P. Holt), London 1962, ss. 152-167. V.L. Menage, "The Beginings of Ottoman Historiography", age, ss. 168-179. Menage'ın çalışması Türkçe'ye çevrilmiştir. "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", (Çev. Salih Özbaran), *İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX (1978), ss. 227-240. Ş. Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Belleten*, XXXV/140 (1971), ss. 655-663. İ. Ortaylı, *a.g.m.*

9 Yusuf bin Abdullah, *a.g.e.* s. 16.

10 *a.g.e*, s. 270-271.

11 *a.g.e*, s. 270-71.

12 *a.g.e.*

Sevinçli bu kayıtlara dayanarak yazmanın 922 tarihli olduğunu zehabına kapılmıştır. Ancak bu kayıtların yazmanın bitiriliş tarihini bildirdiğini düşünmek, büyük bir yanılgının ifadesidir.

Ayrıca, belirttiğimiz son sayfadaki eksik çıkmanın sayın Sevinçli'yi düşürdüğü ilk yanılgı sadece yazmanın te'lif tarihi değildir. Yazmayı yayınlamadan önce yazmış olduğu bir makalesinde sayın Sevinçli eseri *Tarîh-i Feth* ismiyle tanıtmıştır[13]. E. Sevinçli sözkonusu tanıtım makalesinde, son sayfasındaki eksik çıkmadan hareketle yazmanın hem bitirilme yılını hem de ismini yanlış olarak vermektedir[14]. Aslında yazmanın herhangi bir yerinde ne isim ne de te'lif tarihi bulunmaktadır. Fakat sayın Sevinçli makalesini yazmış olduğu 1986 yılından kitabı yayınladığı 1997 yılına kadar eserin ismi konusunda yapmış olduğu yanlışlığı düzeltmiş ve olması gerekene benzer bir şekilde Târih-i Âl-i Osman olarak tesmiye etmiştir. Buna rağmen hâlâ kararsızlığının veya dalgınlığının sürdüğü anlaşılıyor. Çünkü eser için aynı sayfada hem *târih-i âl-i Osman* hem de *tevârîh-i âl-i Osman* ismini kullanabilmektedir[15].

Eserin müellif hattı mı yoksa müstensih hattı mı olduğu da, sayın Sevinçli'nin emin olmadığı bir konudur. Fakat sayın Sevinçli'nin yazdıkları, eserin müellif hattı olduğunu düşündürtecek ve ima edecek şekilde düzenlenmiştir. Buna rağmen, müellif veya müstensih hattı olup-olmadığını belirleyemediğini, ihtiyaten de olsa belirtmektedir[16]. Oysa E. Sevinçli'nin yayınladığı ve her açıdan özgün bir eser olduğunu iddia ettiği nüsha, kesinlikle müellif hattı değildir. Çünkü orijinal eserin müellifi olduğu anlaşılan *Yusuf bin Abdullah*'ın kariyeri göz önüne alınacak olursa, onun böylesine felaket derecesinde bozuk bir metin oluşturması beklenebilir bir sonuç değildir. Gerçekten de yazma metin hem imla hem cümle yapısı hem de fonetik açısından çok sorunludur. Hemen Yusuf bin Abdullah'ın kim olduğu sorusu gündeme gelmektedir! Kimdir bu Yusuf bin Abdullah? Sayın Sevinçli'nin araştırmalarına göre; II. Bayezid'in (1481-1512) divan kâtibi olarak ulûfe bağladığı, farsça ve arapçaya vâkıf bir münşî, ayrıca Şevkî mahlasıyla şiirler yazan ve divân sahibi bir zât![17] Bu özelliklere sahip bir kalem erbâbının, sayın Sevinçli'nin yayınladığı yazmayı kaleme alan kişi olduğunu düşünmek abesle iştigâl etmekten başka bir şey değildir![18] Aslında bu ismi ve özellikleri taşıyan birisini kaynaklardan tespit etmek mümkündür[19]. Hatta onun bir *Tarîh-i Âl-i Osman* yazdığını, yine tezkirelerden öğrenmemiz de sözkonusudur. Ancak bu kaynakların söz

13 E. Sevinçli, "Yeni Bir Tarih Yazması-Yeni Bir Tarih Yazarı: Tarih-i Feth ve Yusuf bin Abdullah", *Tarih ve Toplum*, 36 (Aralık 1986), ss. 377-79.

14 "H. 922/1516 tarihli *Târih-i Feth* adlı özgün yazma...", *agm*, s. 377.

15 Yusuf bin Abdullah, *a.g.e.* s. 16.

16 *a.g.e.* s. 15.

17 *A.g.e.* s. 9-14. II. Bayezid'in oğlu ve bir süre Manisa'da sancağa çıkarılmış olan Şehzade Mahmud'un çevresinde toplanmış olan edebî mûhit içinde yer aldığına dair bilgiler bulunmaktadır.

18 Yazmanın baştan sona imla hataları ve bozuk cümlelerle dolu oluşundan dolayı müellif hattı olduğunu ileri sürmek mümkün değildir. Çünkü Manisa'da Şehzade Mahmud'un divanında katiplik yapan inşâ sahibi birisinin (Bilgi için bkz: Kınalı-zade Hasan Çelebi, *Tezhîretü'ş-şuarâ*, C. I, Haz. İbrahim Kutluk, Ankara 1978, ss. 536-37), böyle bir metin oluşturmayacağı açıktır.

19 Özellikle tezkirelerde bu bilgiye rastlıyoruz. Bkz. Edirneli Sehî Bey, *Tezkîre-i Sehî*, İstanbul 1325, s. 80-81; Latîfî, *Tezkire-i Lâtîfî*, İstanbul 1314, s. 212-213; Kınalı-zade Hasan Çelebi, age, s. 536-37; Ayrıca bkz. F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. Coşkun Üçok), Ankara 1982, s. 47-48; Haluk İpekten, *Divân Edebiyatında Edebî Muhitler*, İstanbul 1996, s. 46, 50, 185, 187.

ettiği kitap, sayın Sevinçli'nin yayınladığı yazma olamaz. Sayın Sevinçli'nin yayınladığı nüsha olsa-olsa, Yusuf bin Abdullah'ın *Tarîh-i Âl-i Osman* adlı eserinin muhtasar ve yetersiz bir istinsahı olabilir. Veya iyimser bir düşünce ve değerlendirmeyle, Yusuf bin Abdullah adındaki bir başka müverrihin pek çok örneğine her kütüphanede rastlanılabilecek, *Tevârîh-i Âl-i Osman* türünden bir eseriyle karşı-karşıyayız diyebiliriz. Elbette bu yorumun dışında, mevcut durumu esas alarak bir değerlendirme yapmak da mümkündür. Bu noktada ise, Yusuf bin Abdullah'ın bir müstensih olabileceği ihtimalini de hesaba katmak gerekmektedir.

Anlaşılacağı üzere eserin içeriği, yazarı, te'lif tarihi ve Osmanlı historiografi geleneğindeki yeri konularında, E. Sevinçli'nin yapmış olduğu tespitler tartışmaya açıktır. Ayrıca, *Tevârîh-i Âl-i Osman* geleneğini ve özelliklerini bilmediğinden; dahası araştırma ihtiyacını hissetmediğinden dolayı yaptığı yanlışlıklar da bulunmaktadır. E. Sevinçli dağınık bir şekilde bulduğu yazmanın sayfalarını düzene ve sıraya koyarken, en başa İstanbul'un efsanevî kuruluş hikayesini yerleştirmiştir. Halbuki bu bölüm *Tevârîh-i Âl-i Osman* nüshalarında, İstanbul'un 1453'te Osmanlılar tarafından fethini takip eden sayfalarda yer almaktadır[20]. Ayrıca hemen belirtmeliyiz ki hiç bir *Tevârîh-i Âl-i Osman* -ister anonim olsun, isterse yazarı belli olsun- İstanbul'un efsanevî kuruluş hikayesi ile başlamaz. Sayın Sevinçli bu gelenekten haberdar olmadığından kendince bir yöntem ihdas etmiş ve en erken tarihli olaylar yazmada en başta yer almalıdır mantığıyla hareket ederek, İstanbul'un kuruluş hikayesini, yanlış bir tercihle eserin başlangıcına yerleştirivermiştir. Üstelik bu yanlış tercih bir başka yanlışı doğurmuştur. Çünkü İstanbul hikayeleri olması gereken yerden kopartılıp başka bir yere alındığından; olması gereken yerde yani Fatih Sultan Mehmet (1451-81) dönemi olaylarının aktarıldığı sayfalarda bir kopukluk meydana getirmiştir. Öyleyse E. Sevinçli'nin yayınladığı eserin 18.-81. sayfalarının, Fatih Sultan Mehmet (1451-81) devri olaylarının anlatıldığı bölümde yani s. 162'den sonrasında yer alması gerektiği dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.

E. Sevinçli'nin İstanbul'un mitolojik kuruluşuna atfettiği değer de yine bir başka yanlışlığın nedenini oluşturmaktadır. Çünkü E. Sevinçli bu hikayeyi eserinde yanlış bir yere koymakla kalmamış; aynı zamanda, kendi yayınında bulunan versiyonun bilinen diğer örneklerden farklı ve özgün olduğunu da ısrarlı bir şekilde belirtmekten geri durmamıştır. Fakat, sayın Sevinçli'nin İstanbul hikayesi hakkındaki *"özellikle Bizans ve İstanbul tarihiyle, söylenceleriyle ilgili bölümlerin, elimizdeki tarih metinlerinden bilgi genişliği bakımından tümüyle bağımsız ve özgün olduğunu görürüz"*[21] şeklindeki cümlesinin hiç bir geçerliliği olmadığını belirtmek durumundayız. Çünkü sayın Sevinçli'nin yayınladığı eserdeki konuyla ilgili bölüm, hikayenin II. Bayezid (1481-1512) dönemindeki evresine tekabül etmekte ve bilinen diğer örneklerden kısalığı, imla bozuklukları ve eksik olması dışında hiç bir

20 Hikaye, fetihden sonra Fatih'in İstanbul'daki binaları görüp hayret içinde kaldığını ve burasını kimin bünyâd ettiğini sormasıyla başlamaktadır. Bkz. Oruç Bey, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, (Yay. N. Atsız), İstanbul 1972, s. 110-115; Ayrıca bkz. *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*, (F. Giese neşri), Çev. Nihat Azamat, İst. 1992, ss. 78-114. Hikayenin değişik bir versiyonu için bkz. Kemal Paşa-zade, *Tevârîh-i Âl-i Osman (VII. Defter)*, Haz. Şerafettin Turan, Ankara 1957, ss. 78-88.

21 Yusuf bin Abdullah, *Târih-i Âl-i Osman*, s. 15.

farklılık göstermemektedir[22]. S. Yerasimos'un bu konudaki enfes çalışmasında hem hikayenin tam metni hem de imparatorluk projesinin yansıma alanı olarak yorumlanması bulunabilir[23]. Anlaşılacağı üzere sayın Sevinçli, yayınlanmış olan bir kitabı bile eserinin ilgili bölümüyle karşılaştırma gereği duymamış. Eğer karşılaştırsaydı yayınladığı kronikte bulunan Ayasofya hikayelerinin çok özgün ve farklı olduğunu iddia etmekten imtina edebilir; hatta kroniği yayınlarken başlığına *"Bizans Söylenceleriyle Osmanlı Tarihi"* gibi bir ibareyi koymaktan kaçınabilirdi. Fakat, herhangi bir şekilde karşılaştırma yapmasa da, sayın Sevinçli'nin S. Yerasimos'un çalışmasından haberdar olduğu anlaşılmaktadır[24]. Buna rağmen, Ayasofya hikayelerinin yayınladığı yazmadaki versiyonunun farklı olduğunu ileri sürmesi, E. Sevinçli'nin keşfini (!) önemli kılma gayreti ile açıklanabilir.

Diğer taraftan Yusuf bin Abdullah'ın eseri olduğu iddia edilen yazmanın içeriğinin de özgün nitelemesini hakettiğini söyleyebilmemiz çok zordur. Çünkü biz E. Sevinçli'nin bu iddialarının uyandırdığı merak ile hemen ulaşılabilir ve çok bilinen bazı *Tevârîh-i Âl-i Osman* nüshalarıyla bir karşılıklı okuma yapma ihtiyacını hissettik. Bu amaçla da Aşıkpaza-zâde[25], Oruç bey[26], Neşrî[27] tarihleri ve anonim *Tevârîh-i Âl-i Osman*[28] nüshalarıyla, E. Sevinçli'nin yayınladığı yazmanın karşılaştırmasını yapmaya çalıştık. Maalesef bu karşılaştırmanın sonucu sayın Sevinçli'nin iddialarını kanıtlar şekilde tezahür etmedi. Ancak tahmin olunacağı gibi, satır-satır karşılaştırarak adeta yeni bir metin tesis etmek bu çalışmanın amacı olmadığından; ayrıca böyle bir karşılaştırmanın makale boyutundaki bir çalışmanın sınırlarını çok zorlayacağından buraya yansıtmamız mümkün değildir. Buna rağmen, verilecek örneklerin yararlı olacağını sanıyorum. Bu amaçla E. Sevinçli'nin yayınladığı yazmayı içerik olarak tanıtırken, padişah sırasına göre varolan farklılıklarını da belirtmenin yararlı olacağını sanıyorum.

Herşeyden önce yazma metninin büyük bölümünün eksik olduğunu belirtmek gerekmektedir. Toplam 127 sayfa[29] olan yazmanın başına alınan İstanbul'un kuruluş hikayesini yukarıda belirttiğimiz nedenlerle Fatih Sultan Mehmet devrine ait bölüme aktardığımızda, Yıldırım Bayezid (1389-1402) devrinden önceki dönemin eksik olduğunu görürüz. Yıldırım devrine ait bölüm ise yine çok eksik olup sadece dört sayfadan oluşmaktadır[30]. Yıldırım Bayezid devri olaylarının özgün ve farklı olduğunu iddia etmek ise pek mümkün görünmüyor. Çünkü E. Sevinçli'nin yayınladığı kroniğin bu bölümde verdiği bilgiler: Çandarlı Halil ve Türk (veya Ka-

22 *A.g.e.* ss. 18-81. Belirtilen sayfalar hem yazma metnin tıpkı basımını hem de transkripsiyonu içeriyor.

23 *Kostantiniye ve Ayosofya Efsaneleri,* (Çev. Şirin Tekeli), İstanbul 1993. Hikaye metni s. 13-47 arasında bulunuyor. Hikayenin tam metni için ayrıca bkz. *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*, (F. Giese neşri), ss. 78-114.

24 S. Yerasimos'un çalışmasından, E. Sevinçli'nin faydalandığına dair bir emare bulunmasa da, eserinin giriş bölümünde bahsettiği ve kaynakları arasına aldığından en azından haberdar olduğunu düşünebiliriz. Bkz. Yusuf bin Abdullah, *Tarîh-i Âl-i Osman*, s. 15-16.

25 Aşıkpaşa-zade, "Tevârîh-i Âl-i Osman". *Osmanlı Tarihleri I*, (Haz. N. Atsız), İstanbul 1949, ss. 80-318.

26 Oruç Bey, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, (Haz. N. Atsız), İstanbul 1972.

27 Mehmed Neşrî, Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşrî Tarihi), (Haz. F.R. Unat-M.A. Köymen), C. I, Ankara 1949; C. II, Ank.ara1957.

28 *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*, (F. Giese neşri), Çev. N. Azamat, İstanbul 1992.

29 Yusuf bin Abdullah, *Tarîh-i Âl-i Osman*, s. 15.

30 *a.g.e.* s. 82 vd.

ramanlı) Rüstem'in uygulamaya koyduğu muhdes işlemler; eski akçe yasağının konulması, kadıların yolsuzlukları ve cezalandırmak amacıyla padişahın kadıları bir eve kapatıp yakmak istemesi ile kadıları kurtarmak için padişahın maskarasının gayretinin aktarıldığı hikayeden oluşmaktadır[31]. Bu başlıklar altında özetlenebilecek olan bölüm, vezir Ali paşa'nın gayreti ile kadılara resm-i kısmet ve hüccet akçesi verilmesi uygulamalarının anlatıldığı cümlenin başlangıcında kesilmektedir[32]. Bundan sonra yeralması gereken Yıldırım'ın Anadolu seferleri ve Malatya'ya kadar gerçekleştirdiği fetihler; Timur'la arasındaki çekişme ve Ankara savaşına (1402) giden süreç; Osmanlı ordusunun Çubuk ovasındaki yenilgisi, Timur'un Anadolu'yu istilâsı, Türkmen beyliklerinin ihya olması, Osmanlı şehzadeleri arasındaki taht kavgası ve fetret devri gibi uzun bir bölümün[33] E. Sevinçli yazmasında eksik olduğu görülmektedir[34]. E. Sevinçli yazmasında bu dönemi takip eden sayfalar şehzade Musa'nın ölüp, I. Mehmed'in (1413-1421) taht kavgasının galibi sıfatıyla padişah olduğu olayları aktaran bilgilerle devam etmektedir[35]. Yani yazmanın olması gereken büyük bir bölümü eksiktir. Ayrıca elde bulunan sayfalarda anlatılan ve başlıklar halinde verdiğimiz bilgilerin hiç bir özgün ve farklı tarafı bulunmamaktadır. Bu bilgiler kelime farklılıkları dikkate alınmazsa, bütün tevârîh-i âl-i Osman nüshalarında tekrar edilmektedir[36].

Şehzade Musa'yı Çamurlu-ova savaşında mağlup eden[37] Şehzade Mehmet'in tahta cülusu ile başlayan bölüm ise E. Sevinçli yazmasında toplam sekiz sayfa olarak yer almaktadır[38]. Bu bölümde yine eksiklikler ve muhtasar bir anlatım dikkati çekmektedir. Özellikle Mehmet Çelebi'nin askerî faaliyetleri eksiktir. Bölüm daha çok Börklüce Mustafa ve Şeyh Bedreddin isyanlarının[39] anlatımından oluşmaktadır. Ancak, diğer tevârîh-i âl-i Osmanlar'dan farklı bir bilgi ve özellik arzetmez[40].

II. Murat (1421-1451) devri olayları ise daha geniş bir yer tutmakta ve eksiklikler bulunsa bile başı-sonu belli bir bilgiyi aktarmaktadır[41]. Fakat burada anlatılanların da özgün bir yanı bulunmamaktadır. Bilinen olayların muhtasar bir şekilde düzenlenmiş biçimi olduğu intibaını vermektedir[42]. Vereceğimiz bir örnek bunun

31 *A.g.e.*,

32 Kadıların yolsuzluklarının nedenini Ali Paşa açıklarken: "...*Ali paşa ayıtdı padişahım bunların aideleri yokdur ve cihetleri dahi azdır Yıldırım han ayıtdı imdi bunlara bir cihet buluver dedi vezir Ali paşa dahi vardı mîras...*" şeklinde bir ifade aktarmaktadır ve görüldüğü üzere yarım kalmıştır. Bkz. *age*, s. 88. Halbuki bu cümlenin devamı diğer kaynaklarda bulunabilir. Bkz. Aşıkpaşazade, *age*, s. 139; Oruç Bey, *age*, s. 54-55; Mehmed Neşrî, *age*, C. I, s. 339; *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 34-35.

33 Bu olaylar için bkz. Aşıkpaşa-zade, *age*, ss. 134-150; Oruç Bey, *age*, ss. 48-70; Neşrî, *a.g.e*, C. I, ss. 311-419; C.II, ss. 422-517; *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*, ss. 30-56.

34 Yusuf bin Abdullah, *Tarîh-i Âl-i Osman*, ss. 83-90.

35 *a.g.e.* s. 90-91.

36 33 numaralı dipnotta anılan kaynakların gösterilen sayfaları.

37 İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. I*, İstanbul 1971, s. 166-67.

38 Yusuf bin Abdullah, *age*, s. 90 vd.

39 *A.g.e.* ss. 96-106.

40 Şeyh Bedreddin ve Börklüce Mustafa'nın isyanı hakkında Osmanlı kaynaklarının verdiği bilgileri; ayrıca şimdiye kadar bu olay hakkında yazılmış bulunan eserleri birarada değerlendiren önemli bir çalışma, Ahmet Yaşar Ocak'ın son kitabında yeralmaktadır: *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, İstanbul 1998, ss. 136-202.

41 Yusuf bin Abdullah, *age*, ss. 106-162.

42 Yusuf bin Abdullah'ın II. Murat devri hakkında anlattıklarını karşılaştırmak için bak: Aşıkpaşa-zade, *age*, ss. 156-188. Oruç Bey, *a.g.e.* ss. 78-98. *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*, ss. 59-77. Neşrî, *age*, C. II, ss. 555-681.

kanıtı olarak değerlendirilebilir. E. Sevinçli'nin yayınladığı yazmada Düzme Mustafa olayının başlangıcı olarak aşağıdaki pasaj yer almaktadır: "*...Sultan Murad Burusa'da karar edüb dururken Selânik'den Düzme Mustafa gelüb Ece ovasına çıkub Yıldırım han oğluyum deyü Vardar Yenicesi'ne vardı Evrenos beg oğulları katına varub Siroz'a (Serez) geldiler Siroz'ı aldılar andan dahi geçüb Edrene'ye geldiler. Edrene'den dahi geçüb yine Yenice'de karâr etdi cemîi Rum ili döndüler Sultan Murad'a haber oldukda Bayezid paşa'yı Rum ili'ne gönderdi Bayezid paşa Edrene'ye geldi ol dahi Düzme Mustafa'ya döndü Bayezid paşa'yı vezir edindi ve dahi İzmir-oğlu Cüneyd beg Mustafa'ya döndü...*"[43] Aynı pasaj F. Giese neşrine esas olan *Tevârîh-i âl-i Osman* nüshasında ise aktardığımız şekildedir: "*...andan sonra Selânik'den Düzme Mustafa dirler bir kimesne çıkdı ben Bayezid han oğluyam dedi Vardar Yenicesi'ne geldi. Evrenos beg oğlanlarının bazısın kendüye aldı Rumili'nlü uydular yanına haylı adam derildi andan Siroz'a geldi hisarı aldı andan Edrene'ye geldi anı dahî verdiler andan cemî Rumili'nlü anâ uydular vardı Yenice'de oturdu andan Anadolu'da Sultan Murad'a haber oldu bu kez Sultan Murad'ın vezirleri Bayezid paşa'yı nice red' ideler bilmezlerdi vardılar birbiriyle danışub ânı savab gördiler kim Bayezid paşa'yı Rumili'ne gönderele zirâ kim Bayezid paşa hayli tedbîr ehli idi hem sipahiyidi ilerü gelecek kişiyidi anâ nisbet İbrahim paşa ve İvâz paşa danişmend hem şehirlüyidi vardılar Sultan Murad'a eyitdiler sen otur Bayezid paşa'yı gönder varsun Mustafayıla uğraş kılsun dediler ve hem elinden gelür kim Mustafa'yı süre gidere didider bunların söziyle cümle begler danışuğa oturdılar ve Sultan Murad huzurunda Sultan Murad Bayezid paşa'ya eydür lâlâ Rumili'lü seni severler gelsen Mustafa'ya varsan ümiddür ki Rumili'lü seni göricek sana taparlar Mustafa'yı helâk idesin dedi ol dahi cümle begler içinde yok dimedi olsun dedi vardılar yanlarında olan Rumili'lüyü anâ koşdılar gönderdiler pes azm edüb geldi İstanbul'dan yukaru bağazdan geçmeğe ol kadar gemi dahi bulamadılar kim at ile tân ile geçerler gine dönmeğe dahi gayret etdiler atların denize koyub geçürdü dahi sürdüler Edrene'ye geldiler kim Mustafayile uğraşalar heman kim mukâbil oldu katında olan Rumili'lü cümle Mustafa'ya döndü anları görüb geri kalanı dahi tapdılar heman kendü halkı ve hem karındaşı Hamza beg kaldı nâçâr olub kendüler dahî mutî oldular Mustafa dahî Bayezid Paşa'yı vezir edindi İzmir-oğlu Cüneyd beg dahî Mustafa'ya dönmüşdi...*"[44]

Karşılaştırma amacıyla verdiğimiz pasajlarda aktarılan olayın işleniş ve sunuş şekli E. Sevinçli'nin yayınladığı yazmanın özet bir Tevârîh-i Âl-i Osman olduğunu düşündürtecek niteliktedir.

Fatih Sultan Mehmet (1451-81)'in saltanatının anlatıldığı bölüm ise toplam elli beş sayfadır[45]. Fakat bunun otuz üç sayfası İstanbul'un kuruluşunu anlatan efsaneye ait olup, yukarıda belirttiğimiz gibi yanlışlıkla E. Sevinçli tarafından eserin baş tarafına aktarılmıştır. Dolayısıyla sayın Sevinçli'nin yayınında Fatih Sultan Mehmed devrine ait yirmi iki sayfa bulunmaktadır[46]. İstanbul hikayesinin özellikle başlangıcındaki eksikliğin[47] yanısıra doğrudan-doğruya II. Mehmet'in saltanatı yıllarında vuku bulan hadisâtın da, başta İstanbul'un fethi olmak üzere önemli bir

43 Yusuf bin Abdullah, *a.g.e.* s. 107-109.

44 *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*, ss. 60-61.

45 Yusuf bin Abdullah, *age*, s. 162 vd.

46 *A.g.e.*,

47 E. Sevinçli'nin yayınladığı yazmada İstanbul hikayesinin başlangıcı eksiktir. Bkz. age. ss. 18-81; Karş. *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*, ss. 78-114. Anonim nüshanın 78.-86. Sayfaları arasındaki bölüm E. Sevinçli yazmasında bulunmamaktadır.

bölümü yer almamaktadır[48]. Fakat E. Sevinçli'nin yayınladığı yazmada diğer Tevârîh-i Âl-i Osman nüshalarında rastlamadığımız iki farklılığın bulunduğunu da hemen belirtmeliyiz. Bunların birisi Fatih Sultan Mehmet tarafından Akkoyunlu hükümdârı Uzun Hasan'a gönderilen mektubun suretidir[49]. Aslında Akkoyunlu-Osmanlı rekabeti sırasında karşılıklı mektuplar gönderildiğini ve bu mektupların bazılarından tarihçilerin haberdâr olduğunu biliyoruz[50]. Ancak bizim karşılaştırma için kullandığımız Osmanlı tarihlerinde bu mektubun metni yer almamaktadır.

E. Sevinçli yazmasındaki diğer farklılık ise II. Mehmet'in ölümü vesilesiyle yazılan şiirdir[51].

E. Sevinçli'nin yayınladığı kroniğin II. Beyazid (1481-1512) dönemine ait bölümü otuz sayfadan oluşmaktadır[52]. Özellikle Bayezid-Cem rekabeti ile Osmanlı Devleti'nin Dulkadir Beyliği ve Memlüklü Devleti'ne karşı giriştiği çatışmalar ayrıntılı bir anlatımla tasvir edilmiştir. Ancak bu konulara ilişkin bilgilerimizi değiştirecek veya zenginleştirecek farklı bir malûmât bulunmamaktadır.

Yavuz Sultan Selim (1512-1520)'in padişahlığı dönemi ise, E. Sevinçli kroniğinde sadece üç sayfada anlatılmaktadır[53]. Yazmadaki şeklini ve sayfaların konu devamlılığını dikkate alacak olursak, Yavuz devrine ait bölümün kısa oluşunun nedeninin sayfa eksikliği olmadığını belirtmemiz gerekir. Çünkü varolan sayfalarda aktarılan olayların kopukluğu sözkonusu değildir. Yavuz'un tahta çıkışı ve II. Bayezid'in Edirne yolunda vefatını takip eden satırlarda hemen Mısır seferinin hikayesi başlamakta ve Mısır'ın fethiyle yazma sona ermektedir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi hakkında verilen malûmât da çok muhtasar ve bilinen olayları tekrarladığından özgün bir yanını bulmak mümkün olmamıştır.

Daha çok muhtasar bir *Tevârîh-i Âl-i Osman* nitelemesini hakeden bu eksik yazmanın transkripsiyonu da çok sorunludur. E. Sevinçli'nin hem tarih bilgisinden yoksunluğu hem de Osmanlı Türkçe'sine hakimiyet derecesi, tarihsel açıdan zaten önemli olmayan yazmayı tamamen işlevsiz ve yararsız hale getirmiştir. Bu yargımızın haksız ve abartılı olmadığını aşağıda verdiğimiz örnekler göstermeye yetecektir.

Arapların İstanbul kuşatmaları[54] verilirken hem eserin müellifi (veya müstensihin) hem de E. Sevinçli'nin yaptığı yanlışlıklarla karşı-karşıya kalıyoruz. İs-

---

48 Yusuf bin Abdullah, *age*, s. 162 vd. Karş. Oruç Bey, *age*, ss. 106-130; Aşıkpaşa-zade, *age*, ss. 190-230; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, ss. 77-118; Neşrî, *age*, C. II, ss. 685-843; Kemalpaşa-zade, *Tevârih-i Âl-i Osman (VII. Defter)*, Haz. Şerafettin Turan, Ankara 1957. Bilindiği üzere VII. defterin tamamı Fatih Sultan Mehmed'in saltanatına ayrılmıştır. Metin için bkz. ss. 1-550. Ayrıca bkz. Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-feth*, (Haz. Mertol Tulum), İstanbul 1977.

49 Yusuf bin Abdullah, *age*, s. 185-187.

50 Bu mektupların bir kısmı Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu konuda bkz. S. Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Ankara 1953, ss. 281-328. Belirtilen sayfalar Fatih'in İran siyaseti ve Akkoyunlu-Osmanlı rekabetine ayrılmıştır. Sözkonusu bölümde mektuplar hakkında bilgi bulunmaktadır. Ayrıca bu mektupların çeşitli versiyonlarının Feridun Bey'in *Münşeat'üs-Selâtin*'ininde yer aldığını ve bu mektuplarda Fatih'in Uzun Hasan'a serdâr-ı Acem diye hitap ettiğini biliyoruz. Bu konuda bkz. Ş. Tekindağ, "Uzun Hasan", *İA*, C. XIII, s. 94.

51 Yusuf bin Abdullah, *age*, s. 207.

52 Yusuf bin Abdullah, *age*, s. 206 vd.

53 *A.g.e.* s. 267 vd.

54 Arapların İstanbul kuşatmaları için bkz: İ.H. Danişmend, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", *İstanbul Enst. Dergisi*, *II* (İstanbul 1956), ss. 213-259; Kısa bilgi için bkz: "İstanbul", *İA*, V/2, s. 1173 vd.

tanbul'a yapılan bir Emevi seferine kumanda eden *Busr bin Artât*[55] yazma metinde *Beşir bin Artal* (s. 62) olarak okunmaya izin verecek şekilde yazılmıştır. Yani kumandanın isminin yanlış istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Fakat sayın Sevinçli'nin yaptığı transkripsiyon bu istinsah hatasının sonucunu bile yansıtmamaktadır. Tamamen yanlış bir şekilde, kumandanın ismini gemi sayısı ve türü olduğunu düşündürtecek şekilde "beşer bin ertal" (s. 63) ve daha ilgisiz olarak da bir yerde "beşer bir ertal" (s. 63) biçiminde okumuştur. Buna göre yapılan çeviri-yazı ise anlamsız bir cümle olarak ortaya çıkmıştır: *"...kırk dört senesinde beşer bin ertal iki yüz gemi ile..."* (s. 63). Aslında yazmadaki biçimi (s. 62) esas alınarak bu cümle; *"kırk dört senesinde Beşir bin Artal [Busr bin Artât] iki yüz gemi ile"* biçiminde düzenlenebilirdi. Fakat bunun için biraz zahmete girip, hiç olmazsa kolay ulaşılır kaynaklara bakmak gerekirdi!!!

Şahıs isimleri yukarıda belirttiğimiz türden önemli yanlışlıklarla verilmiştir. Halife Ömer'i öldüren *Ebu Lü'lü*, sayın E. Sevinçli tarafından "Ebu Levlev" (s. 59) şekline dönüştürülmüştür. Sayın Sevinçli'nin araştırma isteksizliği yanında Osmanlı tarihi konusunda pek bir şey bilmediği anlaşılmaktadır. Ünlü *Yörgüç paşa*, *"yörgeç"* (s. 119, 121) olarak transkribe edilebilmektedir. Sırp kralı Georges Brankoviç'in babası Vulk'un adına izafeten Osmanlı kaynaklarında Vulkoğlu/Vılkoğlu olarak geçtiği bilinmektedir[56]. Fakat E. Sevinçli bilmiyor olmalı ki Vılkoğlu'nu ısrarla *"Velekoğlu"* (s. 119-123, 127) şeklinde okumaktadır. Yine aynı şekilde II. Murad'ın (1421-51) emir-i ahûru *Mezid beg*[57] *"Mirend beg"* (s. 127, 129) olabilmektedir. Hatta E. Sevinçli bazen metinde geçen bir ismi öyle bir okuyor ki, ortaya iki kişi çıkabiliyor. Karamanoğlu İbrahim bey'in Osmanlılar nezdine elçi olarak gönderdiği *Mevlana saru Ya'kub*, büyük bir zorlama sonucu *"Molla Nasır ve Ya'kub"* (s. 139) olarak birden bire iki kişilik elçi heyetine dönüşmüştür. Halbuki cümlenin anlamı bir kişinin gönderildiğini açıkça beyân etmektedir. Sayın Sevinçli yazdığını okusaydı bunu farkedebilirdi. Yine çok iyi bilinen fakat E. Sevinçli'nin haberdâr olmadığı bir husus, kendisine ve tabii bizlere azizlik etmektedir. Osmanlılarla mücadelesi nedeniyle Macarların ulusal kahramanı olan Hünyadi Janos (Jean Corvin Huniade) Osmanlı kaynaklarında Yanko Hunyad veya Yanko olarak geçmektedir[58]. Fakat *Yanko*, E. Sevinçli elinde milliyet değiştirmiş ve Macarlıktan Yunanlığa atlayıp adı da *"Niko"* (s. 141, 149, 151, 157, 159, 227) oluvermiştir. Doğru okuduğunu gördüğümüz bir kelimeyi, yazmada yer darlığından dolayı hecelerine bölerek üst-üste istifleyip yazan müellif (veya müstensih) de E. Sevinçli'ye sürprizler hazırlamıştır. Sayın Sevinçli *Malkoçoğlu* kelimesini bir kaç kez doğru okuduğu halde, farklı yazılması nedeniyle (s. 214) *"Lekomaç"* (s. 215) gibi anlamsız bir hale sokabilmek-tedir. Yine benzer yanlış okumalar sonucu *Temrez beg*, *"Temzer beg"* (s. 215, 217, 249); *Baysungur*, "Baysenkur" (s. 227); ünlü *Tomanbay*, *"Temenbey"* (s. 269, 271) olup çıkıvermişlerdir.

E. Sevinçli'nin dikkatsizliği yanında özensizliğini de düşündürten örnekler sözkonusudur. Efsaneye göre İstanbul'un kurucusu olarak "Tevârîh-i Âl-i

55 *İA*, II, s. 841-42.

56 İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. I, İstanbul 1971, s. 280.

57 *A.g.e.* s. 207.

58 *A.g.e.* s. 206-209, 214, 215 vd.

Osman"larda gördüğümüz[59] *Yanko bin Madyan* defalarca doğru okunmuşken (s. 31, 33, 35, 37), hiç bir yazım değişikliği olmamasına rağmen durup-dururken *"Niko bin Madyan"* (s. 55) şekline girivermiştir. Yazmada *Ali ibn-i Abu Tâlib* (s. 60) şeklinde yazılan peygamberin amcası oğlu ve damadı ayrıca da halife olduğunu bildiğimiz kişinin ismi ebu kelimesi atlanıp *"Ali ibn-i Talip"* (s. 61) olarak okunmuştur. Kelime atlama yanında çift okumalara da rastlamak mümkündür. Yazmada *Hızır beg veled-i Fenarî* (s. 128) olarak gördüğümüz isime, E. Sevinçli fazladan bir Hızır daha eklemiş ve *"Hızır beg ve Hızır beg veled-i Fenârî"*ye (s. 129) dönüştürmüştür. Bu bağlamda, aslında Mihal okunması gereken ismin *"Muhal"* (s. 75); ünlü *Uzun Hasan*'ın, *"Uzun han"* (s. 225) şeklinde okundukların da görmekteyiz. *"Allah-ü teâlâ"* (s. 149) olarak transkribe edilmiş yaratıcı ismi ve sıfatının *Allâhû teâlâ* olması gerektiğini hatırlatmaya bile gerek yoktur sanırım. Bir sözlüğe bakmak ve biraz dikkatli olmak bu sorunları engelleyebilirdi kuşkusuz. Sözlük gerçekten az kullanılmış olmalı ki basit tamlama ve izafetler ile bunların transkripsiyonları bu denli yanlış verilmiştir diyebiliriz. Eğer bu kitaptan yararlanmaya karar verirseniz ve *"Ali-y-yûd-devle"* (s. 221, 223, 225, 247) şeklinde yazılmış bir kelime görürseniz, bilin ki bu ünlü Dulkadiroğlu *Alâ'üd-devle*'dir. Veya "Yorgi mel'un" (s. 67) olarak gördüğümüz tabii ki *Yorgi-i mel'un*'dur.

E. Sevinçli aynı şekilde yazılan kelimeleri okurken de tutarsızlık sergilemektedir. Örneğin *"Mehmed"* (s. 99, 101, 105) olarak okuduğu padişah ismi, nedense *"Muhammed"* (s. 147'den itibaren) olmaktadır. Bu kelimeyi Mehmed, Mehemmed ve Muhammed şeklinde transkribe etmek mümkün ve üçü de doğrudur. Fakat birini tercih etmek daha doğru olurdu sanıyoruz.

Şahıs isimlerinde gördüğümüz yanlış okuma örneklerine yer, ülke-devlet isimlerinde de, bol miktarda rastlıyoruz. Sayın Sevinçli'nin *"Ongerüs"* (s. 37, 39, 41, 43, 45, 47, 117, 127, 129, 133, 139, 163, 227) ve *"Engerüs"* (s. 117, 141, 201, 203, 215, 231, 245, 253) biçiminde okuduğu kelime Osmanlı tarih literatüründe Macaristan'ı tanımlayan *Üngürüs/Engürüs*'tür. Fakat ne hikmetse belirttiğimiz üzere ısrarla Ongerüs/Engerüs gibi hiç duyulmadık bir okuma ihdas olunmuştur. Yine aynı şekilde *benî Ümeyye*, yanlış olarak *"benî Ümmiye"*ye (s. 69) dönüşmüştür. Benî Abbasî olarak okunması lazım gelen hanedan ise *"nebî Abbasî"* (s. 77) şekliyle birden bire peygamberlikle taltif edilmiştir. Benzer şekilde hıristiyanları tanımlayan *Nasara* kelimesi *"Nisârî"* (s. 57) biçiminde okunmuştur. Leh kelimesi *"Leyh"* (s. 141), *Leh-oğlu* ise *"Lihi-oğlu"* (s. 227) olarak transkribe edilmiştir. Osmanlı kaynaklarında Sırp anlamında kullanılan *Sırf* kelimesi, E. Sevinçli elinde ve dilinde *"Serf"*e (s. 253) dönüşmüştür.

Yazmada, Fatih Sultan Mehmed'in tahta cülûsu sırasında yeniçerilerin isyanı anlatılırken, isyan mahalli doğal olarak Buçuktepe şeklinde belirtilmektedir. Fakat *Buçuktepe* garip bir şekilde, nasıl olduysa *"bi-hakk diye"* (s. 161) biçiminde okunmuştur. Buna benzer yanlışlar yer adlarında sık-sık görülmektedir. Yer isimleri tek kelimeyle felâket sıfatını haketmektedirler. Bu bağlamda *Silistre*, *"Selsere"* (s. 103); *Ece ovası* yani bugünki Ece-abâd, *"Ecâ ovası"* (s. 107, 111); meşhur *İzladi* derbendi, *"Ezlad"* (s. 135) olup çıkmıştır. Liste devam etmektedir. *Semendire*, *"Semendere"* (s. 139, 163,

59 Bu efsanelerin değerlendirildiği örnek bir çalışmaya bakılabilir: S. Yerasimos, *Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri* (Çev. Şirin Tekeli), İstanbul 1993

197); günümüzde İçel'e bağlı bir ilçe olduğu için bilinmesi gereken Mut, yazmadaki şekliyle *Mud* olarak okunması beklenirken karşımıza *"Mod"* (s. 177) olarak çıkmaktadır. Benzer sonuçtan nasibini alan yer adları arasında görülenler; *"Serm"* (s. 197) şekline giren *Sirem; "Sütse"* (s. 205) gibi anlamsız bir biçime bürünen ve Amasya'ya bağlı bir yerleşme olan Sonisa; "Meton ve Kron" (s. 267) olarak çeviriyazısı verilen *Moton ve Koron; "Sakdu"* (s. 269) oluveren *Safed* olarak belirlenebilir. Yazmanın müstensihi tarafından yanlış istinsah edilen, fakat E. Sevinçli'nin düzeltme gereği duymadığı yer adları da bulunmaktadır. *"Limye"* (s. 205) olarak okunan adanın adı tahmin edileceği üzere *Limni*'dir. Yine benzer şekilde yazmada Pojejan (s. 230) şeklinde geçen yerin *Pojega* olduğuna şüphe yoktur.

Şahıs ve yer isimleri nispetinde hatta daha fazla sayıda, genel okuma hataları metni tamamen anlamsız kılmaktadır. *Acîz ve fürûmande* olması gereken sıfat grubu *"Aciz ü ferr ü mande"* (s. 19, 53, 85, 137) olarak verilmektedir. *İşidigelenlerden* yani duyanlardan, dinleyenlerden anlamındaki kelime denklik bildiriyormuşçasına *"eş idi gelenlerden"* (s. 21) gibi garib bir şekle dönüşmüştür. *İri uvağını (ufağını) yemeğe başladı* olarak okunması gereken cümle, *"ayrı o ağını yemeğe başladı"* (s. 31) şeklinde uydurulmuştur. Anlamsızlıklar devam etmekte ve yüz bin iyi giyümlü tanımlaması, *"yüz bin atı giyümlü"* (s. 33) gibi ilgisiz bir şekilde verilebilmektedir. Benzer bir akıbet gerü anlara tamlamasının başına gelmiş ve şaşırtıcı bir şekilde "kervanlara" (s. 45) diye okunabilmiştir. "İmanın kim etmiş" (s. 57) aslında imanın kem etmiş olmalıdır. Ve hem deryanın biçiminde okuduğumuz ibarenin E. Sevinçli tarafından okunuş şekli "vehm-i deryanın" (s. 67) biçimindedir. Aynı şekilde metinde *kahtlık* (s. 70) olan kelime sayın Sevinçli'ye göre *"kıtlık"* (s. 71)'tır. *"Şerre mugayir"* (s. 101), *şer'e mugayir*; "bu alay-ı sofîleri" (s. 103), *bir alay sofîleri; "illerü"* (s. 103) *ilerü* gibi anlamadan uydurulan kelimeler mebzul miktardadır.

Fakat öyle tarihî hatalar yapılmaktadır ki yukarıdaki örnekler masum yanlışlıklar olarak kalmaktadır. Sayın E. Sevinçli'nin *"Rum-ili'nin papasın müslim etdiler"* (s. 109) diye verdiği cümle aslında *Rum-ilinin yayasın müsellem etdiler* olmalıdır. Yine aynı şekilde *"çeriye giden müslime"* (s. 109) şeklinde verilen *harbe giden müselleme* olmalıdır. Anlamsızlık devam etmektedir. E. Sevinçli *ve dahi azeblere yeni dirlerdi* cümlesini *"ve dahi garibler begi dirlerdi"* (s. 109) biçimine dönüştürmüştür. Bununla da kalmayıp *azeb cem' etdi* olması gereken ifadeyi *"garib cem etdi"* (s. 109) yapmıştır. Bazı kelimelerin okunuşu ise aslında ilettiği anlamın tam zıddını verebilmektedir. E. Sevinçli'nin neden hiç sözlük kullanmadığını bilemiyoruz fakat sonuçta sözlük kullanılmaması ciddi yanlışlıkların yapılmasına yol açmıştır.

E. Sevinçli bundan dolayı *firar* kelimesini *"karar"* (s. 111, 125); *mağrur* kelimesini, *"ma'zur"* (s. 127, 129); hile, tuzak, anlamındaki *alını* kelimesini, vilayet-memleket anlamına sokup *"ilini"* (s. 127) şeklinde okuyabilmektedir. Sayın Sevinçli sesleri verirken de problemler yaratmaktadır. Av kelimesi, *"O"* (s. 129) işaret zamirine dönüşürken; diküb kelimesi ise bir yerde dokunma anlamındaki *"degüb"* (s. 131) bir yerde de "döküb" (s. 177) şeklinde okunabilmektedir. Tabii bu durumda beg diküb, *"beg degüb"* (s. 131); padişah dikmek ise *"padişah dökmek"* (s.

177) oluvermektedir. Aynı şekilde çiftlü kelimesi *"çiftelü"* (s. 133); Lâlânuz kelimesi *"Lalagöz"* (s. 135); kudret-i rabbânî tam zıddı anlamına gelecek yani *"kudret-i zebânî"* (s. 143) şeklinde transkribe edilmişlerdir. İki farklı kelimenin birleştirildiği örneklerin mevcudiyeti yanında bazı eklerin yanlış verildiği de görülmektedir. E. Sevinçli tarafından "eyleyir" (s. 141) olarak okunan kelime aslında *ile bir*'dir. Ya da *çeri bile*, "çeriyle" (s. 145) olarak okunabilmiştir. Damat kelimesinin eşanlamlısı güveyi kelimesinin arkaik biçimi olan *güyegü* kelimesi "güveyügü" (s. 149, 217) şeklinde okunurken; *sakalın* kelimesi iki sakal anlamında (anlamsızlığında) *"sakaleyn"* (s. 153) haline getirilmiştir. *Yuvaladı* kelimesi -ne demekse- *"yuvaldı"* (s. 157) olurken; varmadan kilidin, *"varmadayın gelidin"* (s. 163) şekline girivermiştir. Bu bağlamda *At* kelimesi *"ad"* (s. 169); *nezkeb* kelimesi *"nezaket"* (s. 181); sembol, bayrak, sancak anlamındaki *alem* kelimesi, kainat, dünya anlamlarında kullanılan *"âlem"* (s. 183) şeklinde okunmuşlardır. İkrar eden anlamındaki *mukırr*, *"mukarrer"* (s. 187); yazılmış, satırlanmış demek olan mastûr kelimesi, örtünmüş, setr olunmuş demek olan "mestûr" (s. 187) haline getirilmiş ve cümlelerin anlamları kaybolmuştur. Benzer şekilde E. Sevinçli'nin "ekena" (s. 191) diye okuduğu kelime aslında *iğne*'dir ve ok'u tasvir etmek için kullanılmıştır. Kirman'ın hırsızları anlamında kullanılan *Kirman'ın uğrusu*, E. Sevinçli'nin elinde *"Kirman'ın ağrısı"* (s. 219) olmaktan kurtulamamıştır.

E. Sevinçli eğer okuduğu üzerine düşünseydi yapılan hataların bir çoğuna düşmeyebilirdi. Çünkü bir çok kelime cümlenin gelişinden çıkarılabilecek anlamından dolayı doğru okunabilirdi. En azından, *ecel hamrın içüb Sultan Muhammed* cümlesi *"ecel-i hâmirin açub sultan Muhammed"* (s. 207) gibi anlamsız bir şekle dönüşmezdi. Aynı şekilde *akıncı ise çıplak gayetle* sovuk gün idi cümlesi *"akıncı ise çaylak gayetle sok gün idi"* (s. 231) gibi şaşırtıcı ve anlamsız bir cümle halinde karşımıza çıkmazdı.

Verdiğimiz bu örneklerden başka çok sayıda yanlışlık bulunuyor ve bunları aynı cümle kalıpları içinde sıkıcı bir şekilde vermek istemediğimizden bir liste haline getirmeyi daha uygun görüyorum.

Yukarıda verdiğimiz örneklerin dışında gerek yazmanın kendisinden kaynaklanan gerekse E. Sevinçli'nin yanlış okumalarından dolayı ortaya çıkan, düzeltilmeye muhtaç pek-çok kelime, ibare ve cümle bulunmaktadır. Fakat bütün bunların belirtilmesi, bu kitabın yeniden yayını anlamına geleceğinden bu çalışmanın sınırlarını aşar.

Sonuç olarak, E. Sevinçli bu yazmayı, üzerinde yeterli ve dikkatli bir çalışma yapmadan yayınlamakla hata etmiştir. Okuma hatası olarak değerlendirilmeyecek nitelik ve sayıdaki yanlışlıkları; Osmanlı diline ve tarih bilgisine sahip olmadığından dolayı, çok iyi bilinen bir çok tarihsel olayı orijinal sanması gibi sorunları, E. Sevinçli isteseydi engelleyebilirdi. Bunun için bir-kaç kitap ve bir-kaç ansiklopedi maddesi yeterli olabilirdi. Veya iyi-kötü okuduğu metni Osmanlı Türkçesi bilen birine kontrol ettirmesi, bu yanlışlıkların ortaya çıkmasına engel olabilirdi. Üstelik bütün bunlar için yirmi yıl harcamaya da lüzum yoktur.

Maalesef, sayın Sevinçli keşke bu işe girişmeseydi demek zorundayım.

E.Sevinçli'nin Transkripsiyonu	Doğru Okunuşu	Sayfa
cevab bizdürür	cevab birdürür	21
cân-be-cân	cân-ber-cân	21
gelmeyince	gelince	21
de	dek	21
üzerine	üzerini	23
karu	kuru	31
hışm-nâk-ı	hışm-nâk	3
gayretle	gayetle	33
anden	andan	67, 69
andendür	andandur	35
ande	anda	37, 71, 77, 79, 265
âhîr	aher	39
kitablarında	kitabların	43
mâl-ı harc olunmuşdur	mal harc olunmuşdur	51
süyindi	söyündi	53
karuya çıkub	kuruya çıkub	63
karudan	kurudan	65
getürürlerdi	götürürlerdi	69
var idi	varıdı	75
çeri ile	çeriyle	79
takva tarikin cümleden getürdüler	takva tarikin cümleten götürdüler	83
en'am	in'am	87
hem-an-dem	hemân-dem	87
lakımlar zenleri	lağım düzenleri	91
hakk-ı teâlâ	hakk teâlâ	91
bazıları iderler	bazıları eydürler	97
idemeyüb	idmeyüb	99
yeniçeri	yeniçeriyi	107
duruken	dururken	107

E.Sevinçli'nin Transkripsiyonu	Doğru Okunuşu	Sayfa
geçüb	geçürüb	111
karuya çeküb	kuruya çeküb	111
akıbeten	akıbet	113
karaguluk	karanluk	121, 215
harab-ı garet	harab ve garet	123
cebe ve cûşenlü	cebe ve cevşenlü	129, 133, 145, 151, 197, 203, 231, 249, 251
münadlar	münadîler	157
rical-ullaha	ricâl-ullah	159
geçürüb	göçürüb	165
kulan	kolan	167
karnında	karnından	169
taun ekber	taun-ı ekber	175
meremet	meremmet	177
karudan	kurudan	177
valî-y-ül-bilâd	valî'ül-bilâd	185
getürür	getürem	187
evail zil/kade	evail-i zi'l-kade	187
boydan çeri	boydan çok çeri	189
mukabele	mukabil	189
sekü	sügü	191
menkûbî	Mengüb'ü	197
olmağın	olmamağın	201
mâ-adâ	mâ'adâ	203
def'atiyle	def'atle	203
rebi-ül-evvelinin	rebi'ül-ûlânın	207
sırrahû	serâhû	207
yigirmi tozuncu	yigirmidokuzuncu	215
çeri	çeriyi	219

E.Sevinçli'nin Transkripsiyonu	Doğru Okunuşu	Sayfa
bir salb kavimdür	bir sulb kavimdür	219
arablar	arabalar	219
bilice	bilece	225
ol	evvel	227
eyyam şita	eyyam-ı şita	231
hemande	hemân-dem	231, 243
padişah-ı gerdün-i iktidar	padişah-ı gerdûn iktidar	233, 263
ilâ-rahmet-i rabbihî	ilâ-rahmetihû	233
kulan	kolan	235
ya ve su	yavsu	239
geçüdüler	geçürdüler	241
din-i islâma	din-i islam	243
âşıklar	ışıklar	243
üzerine	üzerime	247
gemiler ile	giyimleriyle	249
hazır amâde	hazır ve âmâde	251
muhassal	muhassıl	251
sabr-ı kararları	sabr u kararları	251
gerürdi	girürdü	255
bir-bir getürüb	bir yere getürüb	255
bu leyke	buluna	257, 261
ayduklarına	idüklerine	261
evkaflar içün	evkaflarıyçün	261
alem-i feterât üzere	alem feterât üzere	267
tarîk-i şarkîden	taraf-ı şarkîden	271

Kitap kurtları artık internette!...

Tıklayın!...

www.sanatkitabevi.com.tr

Sanat Kitabevi

Karanfil Sok. Birlik İş Merkezi 5/2
06650 Kızılay / ANKARA
Tel-Fax: (90-312) 418 62 03
(90-312) 425 93 77

URL:
www.sanatkitabevi.com.tr
E-mail:
sanat@sanatkitabevi.com.tr
kebikec@ada.net.tr

BAHTSIZ ŞEHZÂDE'NİN BAHTSIZ DİVAN'I: *"CEM SULTAN'IN TÜRKÇE DİVAN'I"* NEŞRİ ÜZERİNE NOTLAR

Mehmet KALPAKLI

Osmanlı edebî metinlerinin neşriyle ilgili problemlerin bir kısmı Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu,[1] Prof. Dr. İsmail Ünver[2] ve Prof. Dr. Tunca Kortantamer[3] gibi bilimadamları tarafından çeşitli cepheleriyle ele alınmıştır. Günümüze kadar yazılmış birçok eleştiri yazısında da metin neşri meselesi, yayımlanmış metinlerdeki yanlışlar gösterilmek suretiyle irdelenmiştir.[4] Bu yazı ve eleştirilerde üzerinde çok durulan noktalar, yanlış okuma, metni anlama ve manalandırma üzerinedir. Dîvân şiiri metinlerinin bilimsel olarak neşri söz konusu olduğunda, metinlerin çeviri yazımı ve transkripsiyonunda bir takım zorluklar ortaya çıkmaktadır. Bu zorluklar özellikle, devrin sosyal hayatı, şehir yaşantısı, âdet ve inanışlar, zamanın sanat anlayışı gibi, bugün çok kesin hatlarıyla bilgi sahibi olamadığımız unsurlardan kaynaklanır. dahası, Osmanlı edebî metinlerinin neşriyle uğraşan bugünkü araştırmacılar kuşağı, öğrenimlerine latin harfli alfebe ile başlamış ve Osmanlı elifbâsını sonradan, genellikle üniversite eğitimi sırasında öğrenmişlerdir. Bunun sebep olduğu eski harfleri doğru okuyamama problemi, bugün en büyük sorunlardan biri haline gelmiştir. Bilimsel yayımları yapılan metinler (dîvân, mesnevî, tezkire, vs.) Osmanlı edebiyatı ve kültürü hakkında yapılacak her türlü çalışmaya (eleştirel çalışmalar, sözlük çalışmaları, edebiyat tarihleri, vs.) kaynaklık eder. Dolayısıyla, bilimsel yayımı yapılmış metinlerde bulunan hata ve eksikliklerin ileri aşamadaki çalışmalarda ne kadar büyük hatalara ve yanlış hükümlere yol açabileceği kolayca tahmin edilebilir. İşte bu sebeple, Osmanlı metinlerinin yayımı işiyle uğraşanların, bu metinleri yayımlayan kuruluşların ve yayımlanmasını uygun gören jüri ve inceleme heyetlerinin üzerine büyük bir sorumluluk düşmektedir.

Cem Sultan'ın hayatı, geçirdiği mace-

1 Mehmed Çavuoğlu, "Bir Dîvhan Neşri Üzerinde Notlar", *Erdem*, cilt: I, sayı:3, Eylül 1985, ss. 801-824.

2 İsmail Ünver, "Eski Türk Edebiyatıyla İlgili Sorunlarımız", *Türk Dili*, 500, Ağustos 1993, sf. 118-126.

3 Tunca Kortantamer, "Genç Edebiyat, Araştırmacısının Yanlışları" *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7, İstanbul, 1993, ss. 337-365.

4 Bu eleştiri yazılarının çoğunluğu Merhum Hocam Orhan Şâik Gökyay tarafından kaleme alınmış ve bir kısmı 1982 yılında *Destursuz Bağa Girenler* adıyla kitap olarak da yayımlanmıştır.

ralı ve acı günler, Osmanlı tarihinde acıklı bir sayfa olarak yerini almıştır. Daha da acı olan, bahtsız Şehzade'nin kötü talinin maalesef, yaşadığımız asırda da devam etmesidir. Hayatı talihsizliklerle geçen Cem'in Türkçe Dîvân'ı da onun kötü kaderinden payına düşeni almıştır. Doç. Dr. İ. Halil Ersoylu'nun önce Doktora Tezi (1979) olarak hazırladığı ve daha sonra Tercüman 1001 Temel Eser serisinde "vülgarize" (1981)[5] yayımını yaptığı ve nihayet Türk Dil Kurumu tarafından (1989) "edisyonkritikli", bilimsel neşri yapılan Türkçe Dîvân[6], maalesef çok önemli eksikliklerle ve hatalarla doludur. Bu sebepledir ki, 1997 yılında Münevver Okur Meriç tarafından Atatürk Kültür Merkezi Yayınları arasında yayımlanan, Cem Sultan'ın *Cemşid ü Hurşid* adlı mesnevisi hakkında kapsamlı bir inceleme ve tenkidli metin içeren bir çalışmada (çok daha önce yayımlanmış olan) Doç. Dr. İ. Halil Ersoylu'nun hazırladığı *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı* neşri hiç kullanılmamış, Bibliyografya'da dahi yer almamıştır.[7] Dîvân'dan beyitler aktarmak gerektiğinde de yazma nüshalara mürâcaat edilmiştir. Sayın Okur'un Ersoylu neşrine karşı olan bu tavrını saygıyla karşılıyorum. Zîrâ bu neşri bilimsel bir yayımda kullanmak (içerdiği yanlışlar ve daha da önemlisi eksiklerden dolayı) yapılan çalışmaya zarar getirebilir kanaatindeyim.

Bu yazımda, I. Ersoylu neşrindeki problemleri birkaç başlık altında toplamak ve bunlara örnekler vermek istiyorum.

5 Dr. Halil Ersoylu, *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı*, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi: 157,3 cilt, İstanbul, 1981.

6 Doç. Dr. İ. Halil Ersoylu (haz.), Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 543, Ankara, 1989.

7 Münevver Okur Meriç, *Cem Sultan Cemşid ü Hurşid-İnceleme-Metin*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1997.

a. Nüshalarla İlgili Problemler

Doç. Dr. İ. Halil Ersoylu'nun hazırladığı ve Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı*nın metni, üçü esas ve "gerekli hallerde" başvurulan üçü yardımcı nüsha olmak üzere altı nüsha üzerine kurulmuştur. Oysa Dîvân'ın bilinen on bir nüshası mevcuttur. Sayın Ersoylu'nun kullandığı:

1. Bursa Orhan-Haraççı Kütüphanesi E6
2. İstanbul Üniversitesi, Türkçe Yazmalar 5547
3. İstanbul Üniversitesi, Türkçe Yazmalar 5574
4. Millet Kütüphanesi Ali Emîrî 81
5. Süleymaniye, Lala İsmâil 431
6. Sülaymaniye, Fâtih 3794 nüshaların dışında kullanmadığı, hatta Dîvân nüshalarının tanıtımı bölümünde (sf.XII, XIII) hiç zikretmediği nüshalar vardır:
7. Kayseri, Râşid Efendi Kütüphanesi 1262
8. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan 739
9. Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet 416
10. Bibliotheque Nationale Suppl. 1163
11. Münih Devlet Kütüphanesi Cod. or. 136.[8]

Bilimsel metin yayyımının başta gelen kaidelerinden biri, edisyon kritiği yapılan metinin yazma nüshalarını yeterince tanıtmaktır. Bu nüshalar arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bir şecere çıkarmak

8 Cem Dîvân'ının yazma nüshaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Münevver Okur Meriç, *a.g.e.* sf. 32-35 ve Günay Kut, "Cem Sultan (edebî yönü)", *TDV, İslham Ansiklopedisi*, Cilt 7, ss. 285, İstanbul, 1993, Ayrıca, Dîvân'ın Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi 1262'deki nüshasında mevcut olup İ. Ersoylu'nun neşrinde bulunmayan altı gazel ve 6 müfred için bkz. M. Okur Meriç, *Cem Sultan: Hayatı ve Şiir Dünyası*, Ankara, 1992, ssf. 192-202.

ve hangi yazmaları, hangi sebeplerle esas nüsha olarak seçtiğini, kullanmadığı nüshaları niçin kullanmadığını açıklamak araştırmacının görevidir. *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı* neşrinde bu kaideye hiç uyulmamıştır. Kullanılmayan nüshalardan sayın nâşirin haberinin olup olmadığı bile belli değildir. Ayrıca kullanılan nüshalar hakkında da yeterli ve doyurucu bilgi verilmemiştir.

Nüshalarla ilgili bu genel açıklamadan sonra *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı* neşrindeki asıl vahim problemlere geçebiliriz. Sayın I. Ersoylu "gerekli hallerde" başvurdum dediği, Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail 431'deki nüshayı ya hiç görmemiştir ya da gördüğü halde kullanmamıştır. Zîrâ bu nüshada Dîvân neşrinde olmayan birçok manzume mevcuttur. Neşride yer alan bazı manzumelerin de beyit sayıları bu nüshada daha fazladır. Bunlara birkaç örnek vermek istiyorum.

İ. Ersoylu'nun Dîvân neşrinde bulunmayıp Lala İsmail 431 nüshasında bulunan manzumelerden birkaçı:

yk. 7b'de Murabba:
Işkuna düşeliden ey ruhı bedr ây gönül
(tamamı 14 beyit)
yk. sa'da:
Olmadı vîrâne dil âbâd elinden dôstun
(tamamı 14 beyit)
yk.8b'de:
Çün oldı hazân vaktidür ey sâkî getür mey
(tamamı 14 beyit)
yk. 9a'da Mukatta'ât:
Düşeliden ışk odına derd ile
(tamamı 5 beyit)
Dilberün ışkı düşelden gönlüme
(tamamı 7 beyit)
Olalı mihmet ile yârdan dûr
(tamamı 7 beyit)
yk. 10a'da:
Unutma beni ey mehrû-yı âlem
(tamamı 4 beyit)
Gice sürer idün zevk u safâlar
(tamamı 3 beyit)
yk. 10b'de Gazel:
N'o ola ben gitdümse cânâ sen esen kal sür safâ
(tamamı 12 beyit)
yk. 30 b'de Gazel:
Yüzünde çün belürdi senün ey nigâr hat
(tamamı 7 beyit)
yk.33b'de Gazel:
Hüsnünün devrinde cânâ gezdürür micmer hatun
(tamamı 7 beyit)

Dîvân neşrinde bulunup Lala İsmail 431'de beyit sayısı daha fazla olan şiirler de mevcuttur. Bunlara birkaç örnek vermek gerekirse:

Dîvân neşrinde sayfası şiir numarası		Beyit sayısı	Lala İsmail 431'de beyit sayısı
I	3-4	15	25
II	4-5	17	25
III	5-6	18	33
V	15-17	27	41
XI	40-43	42	56

Sayın İ. Ersoylu, *Cem Sultan'ın Türkçe Dîvân'ı* neşrinde çok önce yayımlanmış çeşitli eserlerde Cem Sultan'a ait olarak yer alan fakat kendi neşrinde bulunmayan birçok şiir hakkında hiç bir yorumda bulunmamıştır. Şehâbettin Süleyman'ın *İctihad* mecmuasında altı sayı süresince neşrettiği oldukça kapsamlı "Sultân Cem Hayatı, Şahsiyet-i Edebiyyesi" makalesi,[9] Ahmed Refik'in *Sultân Cem* adlı kitabı,[10] Sadettin Nüzhet Ergun'un *Türk Şairleri*[11] ve Rüştü Şar-

9 Şehâbettin Süleyman, "Sultân Cem, Hayatı-Şahsiyet-i Edebiyyesi", *İctihâd*, sayı:106-113, İstanbul, 1330.

10 Ahmed Refik, *Sultân Cem*, İstanbul, 1924.

dağ'ın *Şair Sultanlar*[12] adlı kitaplarında bulunan Cem'e ait birçok şiir İ. Ersoylu neşrinde yoktur. Oysa çoğunun Bibliyoğrafya'da bile zikretmediği bu çalışmalardaki şiirlerden bir kısmı, Dîvân'ın, sayın nâşirin kullanmaya değer görmediği yazma nüshalarında bulunmaktadır.

Bilimsel metin yayımının sorumluluğu çok büyüktür. Eşerin ilmî neşrinden sonra, bu metin üzerinde yapılacak çalışmalar için, elde "bilimsel" bir metin olduğundan, kimse, yazma eser kütüphanesine gidip de metnin aslını kullanmaz. Dolayısıyla sunulan metnin eksiksiz ve mümkün olduğu kadar hatarsız olması hedeflenmelidir. Sayın İ. Ersoylu'nun neşri maalesef bu bilimsel sorumlulukla hazırlanmamıştır. Dîvân metniyle ilgili yukarıda sıraladığım eksiklere ilave olarak nâşirin esas nüshalar olarak kullandığı yazmalardan küçük bir örnek daha vermek istiyorum. Sayın Ersoylu'nun esas nüshalar olarak kullandığı Ü1 v Ü2 nüshalarında "Müfredât" kısmında bulunan ve Dîvân neşrindeki müfredât arasında her nedense yer almayan:

Bil ki gönlümde ne tutdum didüm ol mâh didi
Didigün bûse kinâr ise begüm işde turur

beytinin başına gelenleri tahmin etmek güçtür.

Tenkidi dîvân neşrinde, eğer mümkünse ve bulunabiliyorsa, şâirin dîvânına girmemiş veya dîvân tertibinden sonra yazılmış ve çeşitli nazîre ve şiir mecmuaları ile tezkirelerde yer alan manzumeleri de hazırlanan metne ilave etmek gerekir. Cem sultan'ın Dîvân'ına girmemiş ve bugün muhtelif şiir mecmualarında mevcut şiirleri vardır. Bu şiirlerden bazılarının Cem Sultan'a aidiyeti tartışmalı ise de yapılan neşrin sonuna koyulabilecek bir "ek" bölümünde verilmesi mümkün idi. Kaldı ki yapılan neşire, Cem'e ait olduğu tartışmalı olan Frengistân Kasidesi (bkz. sf. 32) dahil edilmiştir. Cem'in Dîvân'ına girmeyen ancak çeşitli nazîre ve şiir mecmualarında yer alan şiirlerinden metnin takdiminde de hiç bahsedilmemiş, âdetâ bu şiirler yok sayılmıştır.

Dîvân neşrinde olmayan bu şiirlerden sadece bir örneği, Cem Sultan'ın Ahmed Paşa'nın gazeline yazdığı bir nazîreyi aktarmak istiyorum. Gazel Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emirî, manzum 673 numarada kayıtlı Mecmûatü'n-nezâir (Nazireler mecmuası)'ın 15b yaprağındadır.

Nazîre-i Cem

Mestâne gözün bağrumı pür-hûn ider iy dôst
Hem aks-i ruhun yaşumı gül-gün ider iy dôst

Şol denlü gönül ışkı ile çekdi cefâm
Aglasa gözüm âlemi Ceyhûn ider iy dôst

Sayd itmek içün bu dil-i miskînümi benden
Çeşm-i siyehün sihr ile efsûn iy dôst

Şîrîn lebünün şevkına Cem cânını virdi
Vasl irgürüben n'ola dir isen kerem iy dôst

b. Dîvân Tertibi İle İlgili Problemler

Dîvân'ın bilimsel yayıma hazırlanışında, yukarıda sıraladığım sorumsuzluk örneği problemlere ek bir başka yanlışlık ve ciddiyetsizlik de Dîvân metninde yer alan şiirlerin sıralanışında ortaya koyulmuştur. Sayın nâşir, Dîvân'ı: "UZUN MANZUMELER", "GAZELLER", "RÜBÂ'I", "FI'LMU'AMMEYÂT", "MÜFREDÂT" başlıklı bölümlere ayırmıştır. Bu, bilimsel Dîvân neşirlerinde hiç yapılmamış, tamamen amatörce bir bölümlendirme tarzıdır. Ciddî, bilimsel neşirlerde Dîvân metinleri nazım şekli esasına göre

11 Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, cilt: 3, İstanbul, tarihsiz.

12 Rüştü Şardağ, *Şair Sultanlar*, Ankara, 1982.

bölümlenirler. Sayın İ. Ersoylu şimdiye kadar uygulanan şeklin dışında, yeni ama hiçbir faydası ve mantığı olmayan yeni bir tarz denemiş ama bunda da kendi mantığı içinde tutarlı olamamıştır. Mesela, Cem Sultan'ın Türkçe Divân'ı neşrinde "GAZELLER" kısmında yer alan 16, 20, 21 beyitli gazeller "UZUN MANZUMELER" bölümünde olması gerekmektedir.[13]

Bilimsel metin tenkidi çalışmalarında üzerinde çalışılan eserin yazma nüshalarını, özellikle de metni kurmada esas alınan yazmaları (çok büyük bir engel yoksa) mutlaka görmek, incelemek lazımdır. Sadece mikrofilmlerden yapılan çalışmanın bazı tehlikeleri vardır. Tarihsel metin neşri işiyle uğraşanların yazma eserlerin fiziksel özellikleri hakkında, cilt, kağıt, mürekkep, yazı çeşidi, süsleme sanatları v.s. gibi konularda bilgi sahibi olmaları gerekir. Edinilen mikrofilm ve fotokopilerin çok büyük kolaylıklar sağladığı muhakkaktır ancak ele alınan metindeki, özellikle problemli yerler için yazma eser kütüphanesini ziyaret edip eseri incelemek şarttır. Ben Sayın İ. Ersoylu'nun Dîvân'ın yazma nüshalarını lâyıkıyla incelemediği kanaatindeyim. Şöyle ki, Dîvân neşrinin 17. sayfasında şu not düşülmüştür.

"Bu manzumenin sadece Ü2 nüshasının başında, mefâ'îlün, mefâ'îlün, mefâ'îlün, mefâ'îlün vezni ile yazılmış dokuz beyit varsa da şiirin muhtevâsına uymadığından buraya alınmamıştır."

Öncelikle, bilimsel neşirlerde dokuz beyit gibi uzun bir bölümün "şiirin muhtevâsına uymadığından" atılmasının ne gibi bir ilmî ve mantıkî sebebi olabileceğini okuyucuların takdirine bırakıyorum.

13 Bu konuda yazılan bir eleştiri için bkz. Cemâl Kurnaz, "Cem Sultan'ın Oğuz Han Mersiyesi: Bir Kaside mi, Üç Gazel Mi?" *Türk Dili*, 530, Şubat 1996, ss. 315-320.

İşin aslı şudur: Ü2 nüshasının başında dokuz beyitlik bir bölüm yoktur. Daha doğrusu Sayın nâşirin 245. sayfadaki "NÜSHA FARKLARI" bölümünde de belirttiği gibi Ü2 nüshasının başı (ilk on iki beyit) yoktur. Şimdi insaflı olalım, ilk on iki beyti olmayan manzumenin başında nasıl oluyor da "muhtevâya uymayan" dokuz beyit bulunuyor. Bu durumda birşeylerden şüphelenmek ve biraz düşünmek gerekir. Benim yazmayı inceledikten sonra vardığım sonuç şudur: Şiirin başında yer alan dokuz beyitlik bölüm yazmanın 1b (birinci yaprağın arka yüzü) sayfasında bulunmaktadır ve Ü2 nüshasındaki birinci manzumenin ilk dokuz beyitidir. 2a-b (yani ikinci yaprak) kopmuş ve kaybolmuştur. Dolayısıyla manzumenin devamı olan diğer on iki beyit yoktur. İşte bu sebeple IV numaralı şiir on üçüncü beyitten başlar. Zîrâ ilk on iki beytinin yazılı olduğu sayfa, kaybolan yarağın 2b yüzündedir. Yazmanın numaralanması, yaprağın yırtılmasından sonra yapılmış ve bu eksiklik gözden kaçmıştır. Bu yüzden aslında 3a-b numaralı olması gereken yaprak 2a-b olarak numaralanmıştır. Sayın nâşir bu meseleyi çözememiş ve çareyi birinci manzumenin "muhtevaya uymayan" ilk dokuz beytini tâbir câizse çöpe atmakta bulmuştur.

Ü2 nüshası

1a	Dîvân'ın başlangıç sayfası.
1b	Birinci manzumenin ilk 9 beyiti.
2a	(Kopmuş) Birinci manzumenin devamı olan 12 beyit.
2b	(Kopmuş) İkinci manzumenin (Ersoylu neşrinde VI.) ilk 12 beyiti.
3a	(2a olarak numaralanmış) İkinci manzumenin (Ersoylu neşrinde VI.) 13. beyitten itibaren devamı
3b	(2b olarak numaralanmış)

Cem Sultan'ın üç yaşındaki oğlu Oğuz Han'ın öldürülmesi üzerine yazdığı mersiye, Ersoylu tarafından "UZUN MANZUMELER" bölümüne koyulmuştur. (bkz. sf. 29) Daha önce Cavid Baysun tarafından "kaside" olarak nitelenen[14] bu şiir hakkında Cemâl Kurnaz, *Türk Dili*'nin Şubat 1969'da yayımlanan 530. sayısındaki "Cem Sultan'ın Oğuz Han Mersiyesi: Bir Kaside mi, Üç Gazel mi?" başlıklı yazısında, mersiyenin üç gazelden meydana geldiğini öne sürmekte, ancak yazısının sonunda metni bir tercîibend veya terkîb-i bende dönüştürmenin de mümkün göründüğünü belirtmektedir.[15] Ben bu konuda Sayın Kurnaz'ın ikinci fikrini doğru buluyorum. Metin üç gazel değil bazı beyitleri eksik olan bir terkihi-i benddir. Şiir yazma Dîvân'ın ana metni içinde yer almaz, sayfa kenarına sonradan ilave edilmiştir. Bu durumda şiiri ilave eden müstensihin (yazıcının) bazı beyitleri unuttuğunu ya da sadece bildiği kadarını yazdığını düşünebiliriz. Şiirin kurgusu şöyle olmalıdır:

Mersiye/Terkîb-i Bend

I. Bend
1. beyit
.
.
9. beyit **(kafiyesi "ân")**

II. Bend
10. beyit
.
.
(3 beyit eksik)
15. beyit **(kâfiyesi "ân")**

III. Bend
16. beyit
.
.
24. beyit **(kafiyesi "er")**
IV. Bend
25. beyit
.
.
34. beyit **(kafiye "ûn")**

c. Yanlış Okumlar:

Cem Sultan'ın Türkçe Divân'ı neşrinde 130. sayfada yer alan CLVII. gazel şöyle okunmuştur:

1. *Andukça lebün cânâ bulsam n'ola cândan hat*
Kim ola ki almaya ol çeşme-i cândan hat

2. *Hattun gelicek gözden geçdi gam-ı zülfün âh*
Hayfâ ki bulunmadı ömr-i güzerândan hat

3 *Yâd-ı lebine sâki sun bize mey-i bâki Tâkim alavuz bir dem bu ayş-ı cihândan hat*

4 *Cân vireli yolında sanma ki ziyân itdüm*
Assı bana oldur kim buldum o ziyândan hat

5 *İy dil gam-ı ışk-ı la feryâd ü figân eyle*
Çün dil-ber olur her-dem feryâd u figândan hat

6 *Tîr-i müjen iy dil-ber sînemde nişân eyler*
Tâb bula dil ü cânun bu resme nişandan hat

7 *Gül seyrini eyler Cem likin bulamaz bir dem*
Cânâ ne cemâlinsüz büstân-ı cinândan hat

Gazelin redifinde bulunan "hat" kelimesi (hı-tı), gazelde sekiz defa tekrar edilmektedir. Toplam yedi cümle içinde kullanılan bu kelime, dolayasıyla sayın nâşir tarafından tam sekiz kere yanlış okunmuştur. Önce birinci beyiti, İ. Ersoylu neşrindeki gibi okuyup neşrin sonundaki sözlük bölümüne de başvurarak anlamlandıralım:

Ey can (sevgili)! Dudağını andıkça candan HAT (ayva tüyleri; yazı; buyruk ferman) bulsam ne olur (şaşılır mı)? O can çeşmesinden HAT olmayan kim olabi-

---

14 M. Cavid Baysun, *Cem Sultan, Hayatı ve Şiirleri*. İstanbul, 1946.

15 Cemâl Kurnaz, *a.g.e.*

lir ki?

Görüldüğü gibi beyit bu şekilde anlamsızdır. Sayın Ersoylu kelimeyi HAT (hı-tı) değil de HAZ (ha-zı) ("hoşlanma, zevklenme; sevinç, memnunluk") okusaydı böyle bir anlamsızlık ortaya çıkmayacaktı. Osmanlı edebî metinlerinin neşriyle uğraşan araştırmacıların dikkat edecekleri birinci husus, metni anlamaktır. Rahmetli Hocam Mehmed Çavuşoğlu'nun daima tekrar ettiği bir cümleyi anmak istiyorum. Hoca: "Eğer beyti anlamıyorsan hatayı kendinde ara, bu adamlar anlamsız hiç bir şey söylememişlerdir" derdi. Eski harfleri okumak, metni anlamak manasına gelmez. Nitekim sayın nâşir metni (yanlışını hariç tutarsak) okumuş ama anlamamıştır. Eğer transkripsiyonu yaparken beyitlerde şâirin neyi kasdettiğine de baksaydı, bu kadar basit bir hatayı yapmayacaktı. Şimdi beyti doğru okunuşuyla nesre çevirebiliriz:

Ey can (sevgili)! Dudağını andıkça candan haz alsam ne olur? O can çeşmesinden haz etmeyen kim olabilir ki?

Her beyiti yukarıdaki gibi tek tek ele alarak sözü uzatmak gereksizdir. Onun yerine redifteki "hat" kelimesinin cümle içinde geçtiği bölümü alıp "haz" şeklinde düzeltme önerimle sıralıyorum:

İkinci beyitte:

Ömr-i güzerândan HAT bulunmadı (geçip giden hayattan HAT bulunmadı)
doğrusu:
Ömr-i güzerândan HAZ bulunmadı (geçip giden hayattan HAZ bulunmadı/alınmadı)
Üçüncü beyitte:
bu ayş-ı cihândan HAT alavuz (bu dünya eğlencesinden HAT alalım)
doğrusu:
bu ayş-ı cihândan HAZ alavuz (bu dünya eğlencesinden HAZ alalım)
Dördüncü beyitte:
O ziyândan HAT buldum (o ziyandan HAT buldum)
doğrusu:
o ziyândan HAZ buldum (o ziyandan HAZ buldum/aldım)
Beşinci beyitte:
dilber feryâd u fighandan HAT alur (sevgili ağlayıp inleme (m)den HAT alır)
doğrusu:
dilber feryâd u figândan HAZ alur (sevgili ağlayıp inleme(m)den HAZ alır)
Altıncı beyitte:
dil ü cânum HAT bula (gönlüm ve canım HAT bulsun diye)
doğrusu:
dil ü cânum HAZ bula (gönlüm ve canım HAZ bulsun/alsın diye)
Yedinci beyitte:
büstân-ı cinândan HAT bulmaz (cennet bahçesinden HAT Bulamaz)
doğrusu:
bustân-ı cinândan HAZ bulamaz (Cennet bahçesinden HAZ bulamaz/alamaz.

Bu beyitin ikinci mısranın başındaki "Cânâ ne" okuyuşu da yanlıştır. Doğrusu "Cânâne" olmalıdır. Zirâ, hemen sonraki kelime "cemâlinsüz" dür. Eğer, Sayın İ. Ersoylu "Cânâ" (ey sevgili!) hitabından sonra gelen "cemhal" (yüz güzelliği) kelimesini "senin cemâlin" diye algılıyorsa o zaman kelimenin "cemâlin" değil "cemâlün" (yani nun'la değil kef'le) yazılması gerektiğini bilmelidir.

"Cânâne cemâlinsiz" "sevgilinin güzel yüzü olmadan" anlamındadır ve beyitin bugünkü dile çevirisi şöyle olur:

"Cem gül bahçesinde dolaşır ama bir an bile sevgilinin güzel yüzü olmadan o cennet gibi bahçeden (gül bahçesinden) haz olamaz"

Gazelin doğru okunuşu şöyle olmalıdır:

Gazel

1 Andukça lebün cânâ bulsam n'ola cândan haz
Kim ola ki almaya ol çeşm-i cândan haz

2 Hattun gelicek gözden geçdi gam-ı zülfün âh
Hayfâ ki bulınmadı ömr-i güzerândan haz

3 Yâd-ı lebine sâkî sun bize mey-i bâkî
Tâkim alavuz bir dem bu ayş-ı cihândan haz

4 Cân vireli yolunda sanma ki ziyân itdüm
Assı bana oldur kim buldum o ziyândan haz

5 İy dil gam-ı ışk-ıla feryâd ü figân eyle
Çün dil-ber olur her dem feryâd u figândan haz

6 Tîr-i müjen iy dil-ber sînemde nişân eyler
Tâ bula dil ü cânum bu resme nişândan haz

7 Gül seyrini eyler Cem likin bulamaz bir dem
Cânâne cemâlinsüz bustân-ı cinândan haz

Dîvân'ın 62. sayfasındaki XXXV. gazelin 4. beyti şöyle okunmuştur:

Şast-ı zülfün dakalı râ kaşlarun yasına ze
Tîrine baglandi gönlüm bulmadı dahı güşâd

Beytin ilk mısra'ının son kelimesi olan "ze" için Dîvân'ın sonundaki sözlükte şu anlam verilmiştir: "Osmanlı alfabesinin on üçüncü harfi olup ebced hesabında yedi sayısının karşılığıdır." Beyiti, bu okuyuş şekline göre anlamlandırırsak:

"Saçlarının şastı (okçuların taktığı yüzük) râ harfine benzeyen kaşlarının yayına ZE takalıdan beri, gönlüm (senin) okuna bağlandı ve bir daha açılamadı."

Beyit bu haliyle elbette anlamsızdır, "ze" diye okunan (ze-he) kelime aslında "zih" dir ve "kiriş, yay kirişi" anlamındadır, şâir ok ile ilgili "şast, ya, zih, tîr" gibi kelimeleri bir arada kullanarak oyun yapmaktadır.

Sayın İ. Ersoylu, Dîvân neşrînin 91. sayfasındaki bir beyiti şöyle okumuş:

Koma kim zülf-i siyâhunı çeke hâl-i ruhun
Çünki 'abbâs-ı 'alemdür anı kâfer mi çeker

Yine metnin sonundaki sözlüğe başvurursak "abbâs" kelimesinin karşısında "arslan" karşılığı görürüz. Öyleyse beyit şöyle manalandırılmalı:

"Yanağındaki beninin siyah saçlarını çekmesine izin verme, çünki bayrağın (sancağın) arslanıdır; onu kâfir mi çeker"

Görüldüğü gibi beyit, bu şekilde anlamsızdır. Öyleyse yanlış okunan şu izâfet terkîbini "abbâs-ı 'alem" diye değil de "Abbâsî 'alem" diye (ki benim gördüğüm Topkapı Sarayı, Revan 739 nüshasında bu şekilde ('ayın-be-şedde-elif-sin-ye) yazılıdır. Okuyalım ve M. Zeki Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'nde Vak'anüvîs Vâsıf Efendi'den aktardığı şu bilgiye birlikte göz atalım:[16]

"Hulefâ asrında bayrak ve sancakların evâı çoğaldı. 'Abbâsî halîfeleri Kerbelâ şehidleri için hüzün ve mâtem alâmeti olmak üzere siyah bayrak çektiler. Siyah elbise giydiler."

Buradan da anlaşılacağı gibi "Abbâsî 'alem" siyah bayrak anlamındadır ve beyitte siyah saç ve kâfir kelimeleriyle birlikte tenâsüp (anlam ilgisi oyunu) yapmaktadır. Çünkü siyah birçok yönlerden kâfirlere atfedilen bir renktir. Ayrıca beyitte bir de eskilerin leff ü neşr tabir ettiği, birinci mısrada söylenen kelimelerle ilgili ikinci mısrada da aynı sıra düzeninde kelimeler kullanmak sanatı yapılmaktadır:

Birinci mısrada: Zülf-i siyâh.....hâl-i ruh
İkinci mısrada: 'Abbâsî 'alem.......kâfir

Neşrin 98. sayfasındaki, CI. gazelin 4. beyiti şöyledir:

Seyrü seferde ben nice soram safayı kim
Bâlâ-yı kaddün ancak olur belâ sefer

İlk mısradaki "soram" okuyuşu yanlıştır. Türkçemizde "safa" kelimesiyle ya-

16 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt:1, İstanbul, 1983, sf. 47.

pılan deyimlerden biri "safâ sürmek"tir "safâ sormak" değil. Ben üşenmedim, Dîvân'ın iki nüshasına (Sayın nâşirin kullandığı Ü1 nüshasına ve kullanmaya tenezzül etmediği Revan nüshasına) baktım. Her ikisinde de kelime "sin" harfi ile "sürem" şeklinde yazılmıştır. Zaten beyit de bu şekilde daha anlamlıdır:

Seyr ü seferde ben nice sürem safâyı kim
Bâlâ-yı kaddün anıcak olur belâ sefer

Seferlerde, bu geliş-gidişlerde ben nasıl safâ süreyim ki, boyunun uzunluğunu hatırlayınca sefer bir belâ olur"

Dîvân neşrinin 147. sayfasındaki CLXXXIV. gazelin 7. beyiti şöyle okunmuştur:

Ta'na taş atdugı gice sakladuğum bu ki ben
Âhir anı kendüme seng-i mezâr itsem gerek

Beyitteki "atdugı gice" okuyuşu yanlıştır. Nâşirin kullandığı Ü1 ve Revan nüshalarında (Revam, yk.56b) birinci mısra:

Ta'na taşın atduguncu sakladuğum bu ki ben

Şeklinde yazılmıştır. Beyitte âşığın, sevgilisinin onu kovmak veya ayıplamak için attığı taşları toplayıp kendisine mezar taşı yapması gibi lirik bir imajı vardır. Yani sevgilimin bu taşları "gece" atması veya âşığın onları "giece" saklaması gibi bir şey yoktur. Nâşir "taşın" yazılışındaki "nun" harfini, "şın" harfinin teknesi sanıp "taş" okuması da sanırım bir gaflet eseridir....

Neşrin 150. sayfasındaki CXC. gazelin ilk beyiti şöyle verilmiştir:

Kurdukça yıkar ay-ıla müşgîn kemân kaşun
Kılur nişâne tîrine cân bi-gümân kaşun

Yine neşrin 212. sayfasında yer alan CCCV. güzelin ilk beyti de şöyledir:

Yaykar ay-ıla kaşın yâr kemân eyleyeli
Gamzesi tîrine ben sîne nişân eyleyeli

Önce bir soru: Aynı kelime neden ilkinde "yıkar" (ya-ya-kaf-re) ikincisinde "Yaykar" (ya-ya-kaf-re) okunmuştur? Bu tutarsızlığın sebebi nedir? Aslında, beyitlerle ilgili esas konu bu değildir. Asıl konu, bir kelimenin yanlış okunmasıyla ilgilidir; herhalde, Sayın İ. Ersoylu'nun Osmanlılar'ın kullandıkları ve adına "yaykara" dedikleri uzun ve sert kirişten haberi yoktur. Eğer olsaydı ilk beyitte, "kurmak, keman, kaş, nişân, tîr", ve ikincisinde, "kaş, kemân, tîr, nişân" gibi "yay" ile ilgili kelimelerle dolu her iki beyti de yanlış okumazdı. Beytin estetiğini anlamak için "yaykara'nın "yalan haber, asılsız haber" anlamına da geldiğini ve her iki beyitte de sevgilinin, başkalarının âşık hakkındaki yalan haberlerinden sinirlenmesi ve kaşlarının çatılması imajının olduğunu da ilave edelim.

Beyitlerin doğru okunuşları şöyledir:

Kurdukça yaykarayıla müşgîn kemân kaşun
Kılur nişâne tîrine cân bî-gümân kaşun

ve

Yaykara ile kaşın yâr kemân eyleyeli
Gamzesi tîrine ben sîne nişân eyleyeli

Metnin 181. sayfasındaki CCXLIX. gazelin 2. beytinin okunuşu şöyledir:

Ya kaşun 'îd ayıdur kurbânıun olsun hûblar
Şimdi mi oldı melek kurbân-ı İsmâ'il içün

Beyitteki "kurbân-ı İsmâ'il" tamlaması vezin gereği okunmuş görünüyorsa da yanlıştır. Tamlama, "İsmâ'il'in kurbanı" manasına gelir ki hem cümlenin sentaksına uymaz hem de manasızdır. Burada, Cem'in şiir yazdığı dönemde Osmanlı şiirinin henüz gelişme aşamasında olduğu-

nu veaslında aruz hatası sayılan "nun"la biten uzun heceyi bir buçuk hece sayma "acemiliğinin" yapıldığını göz önünde bulundurmak gerekir. Mısra'ı:

Şimdi mi oldı melek kurbân İsmâ'il içün

diye okumak lazımdır.

Dîvân neşrinin 200. sayfasındaki CCLXXXV. gazelin ikinci beyti şöyledir:

Belâ dâmında dil mürgin esîr-i bend-i 'ışk eyler
Hümâ zülfün hevâsına hevâ-dâr olmasın kimse

Beyitte, Osmanlı şiirinde şimdiye kadar görülmemiş bir teşbih (benzetme) ile karşılaşıyoruz(!): "Hümâ zülf" yani "hümâ kuşuna benzeyen saçlar". Doğrusu ben bu benzetmeyi gözümde canlandıramıyorum. Sakın burada bir yanlış okuma söz konusu olmasın... Tabii ki Dîvân şiirine biraz âşina olanlar "Hümâ" (he-mim-elif) diye okunanan kelimenin "Hemân" (he-mim-elif-nun) okunması gerektiğini anlamışlardır. Öyleyse mısra:

"Humâ kuşuna benzeyen saçlarının arzusuna kimse tutulmasın"

değil:

"Yeter ki saçlarının arzusuna kimse tutulmasın"

anlamında olacaktır.

Sayın İ. Ersoylu Dîvân'ın 227. sayfasındaki CCCXXXV. gazelin birinci beytini şöyle okumuştur:

Ol dem kanı ki Ka'be-i kûyân mekân idi
Ârâm-gâh-ı gönlümün ol âsitân idi.

Beyitin ikinci dizesindeki "Ârâm-gâh-ı gönlümün" okuyuşu yanlıştır. Benim baktığım Ül nüshasında "Ârâm-gâh" kelimesinin son harfi olan "he" nin altında bir kesre işareti vardır. Osmanlı yazma eserleriyle ve metin neşri işiyle uğraşanlar çok iyi bilirler ki bu işaret izâfet kesresi için kullanıldığı gibi, iyelik (sahiplik) ve akkuzatif (yapma hali eki) için de kullanılmıştır. Sayın nâşir, "he" harfinin altındaki bu kesreyi izafet kesresi sanmıştır ki yanlıştır. Mısrâ şöyle okunmalıydı:

Ârâm-gâhı gönlümün ol âsıtân idi.

ç. Yanlış Anlamlandırmalar:

Bazı bilimsel neşirlerin sonlarında yer alan sözlük kısımları, metinde geçen kelimelerin anlamlarını içermesi bakımından çok önemlidir. Ancak önemli olan husus, bu tür sözlüklerde yer alan kelimelerin karşılıklarının metinde geçtiği şekilde olmasıdır. Yayımlayan, kelimeleri liste halinde sıralar, sonra da önüne çeşitli sözlükleri açıp bu kelimelerin karşılıklarını yazarsa bunun bir anlamı yoktur. Sayın İ. Ersoylu'nun neşrinde, sözlük kısmında yer alan bazı kelime karşılıklarının, metindeki anlamı vermediğini gördüm. Bunlara sadece birkaç örnek vermekle yetineceğim.

129. sayfadaki CLV. gazelin redifi "hat"tır ve şâir ilk beyitte meşhur Hattat Yâkhut'un adını anarak bir tenâsüp oyunu yapmaktadır:

La'lün kenârına yazalı hat-gubâr hat
Yâkût nüshasında kodı yâd-gâr hat

Beyitte geçen "Yakût" kelimesi arkadaki sözlükte verildiği gibi: "yakut, değerli bir süs taşı" anlamında değil "Yâkût-ı Musta'sımî (ölm. 1299) adlı meşhur hattat" anlamındadır. Konu hat sanatından açılmışken deam edelim. 139. sayfadaki CLXXIII. gazelin ilk beytinde hat çeşitle-

ri "reyhân, nesih, muhakkak, rıkâ, sülüs ve tevki" den bahsedilmektedir.

Hat-ı reyhânunun neshi muhakkak
Rıkâ'ü süls ü tevki' yazdı el-hak

Bu yazı çeşitleri, "aklâm-ı sitte" (altı kalem, altı çeşit yazı) denilen ve 10. asırda bn Mukle'nin ortaya koyduğu ve daha sonra yukarıda sözü geçen Hattat Yâkût'un son şekillerini verdiği yazılardır. Metnin sözlüğünde, "nesih, rıkâ, sülüs ve tevki" yazı çeşitleri olarak gösterildiği halde, "reyhân için" fesleğen" ve "muhakkak" için "doğru, gerçekliği belli olmuş" anlamları verilmiştir.

Neşrin 204. sayfasında yer alan CCXCI. gazelin 3. beytinde küçük harflerle yazılan "şerh-i mutavvel", Osmanlı medreselerinde ders kitabı da olarak okutulan çok meşhur bir belâgat kitabının adıdır. Eser, Sâdeddîn Taftezâniye ait olup Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserine bn Hacib'in *Telhisu'l-mifâh* adıyla yaptığı özetinin bir şerhidir.

Zülfüne bedî'dür senün muhtasar olmak
Çün şerh-i mutavvelde sığışmadı beyâna

Beytindeki "mutavvel" kelimesi sözlükte sadece ilk anlamıyla: "uzatılmış, uzun uzun; tafsil edilmiş" manasında gösterilmiş, Şerh-i Mutavvel'den bahsedilmemiştir.

Divan'ın 47 sayfasında yer alan VII. gazelin 4. beytinde "püşt-i pâ urmak" deyimi geçmektedir.

Püşt-i pâ urur idüm fark-ı ser-i gerdûne
İşigün olsa eger püst ü penâhum sanemâ

Metnin sözlüğünde: "püşt-i pâ: taban" yer almaktadır. Anlaşılan sayın nhaşir "püst-i pâ urmak"ın bir deyim olduğunun ve "gezip dolaşmak" anlamına geldiğinin farkında değildir.

d. Diğer Hatalar:

Cem Sultan'ın Türkçe Dîvân'ının Sayın Ersoylu tarafından yapılan neşrindeki hatalar maalesef buraya kadar birkaç alt başlık halinde ve kısa örneklerle gösterdiğimiz kadar değildir. Metindeki özensizliğe ilave olarak bazı kelimelerin dönemin dil özelliklerine uygun olarak yazılmaması, ses uyumuna dikkat edilmemesi, vasf-ı terkiblerin gösterilmemesi, vezin hataları, arabça metinlerin imlâsındaki yanlışlar gibi daha birçok unsur, neşrin bilimsel niteliğine gölge düşürmektedir. Bütün bunları sıralamak derginin hacmini aşacağından yine birkaç örnekle yetineceğim.

35. sayfada 44. beytin 2. mısraın Ersoylu tarafından okunuşu:

Ol-durur Pes Hudây hâlikü'l-insândur

şiirin vezni: fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün olduğundan mısra:

Ol-durur pes [kim] Hudâ-yı hâlikü'l-insândur

diye okunmalıydı.

98. sayfada 101. gazelin 7. beyitinin ilk mısraı şöyle okunmuştur:

Gel yoldaş ol Cem'e seferden safâ bula

Şiirin vezni: mef'ûlu fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün şeklindedir. Öyleyse beyti

Gel yoldaş ol Cem'e ki seferden safâ bula

diye okumak gerekir. Nitekim hem Ül hem Revan nüshasında böyle yazılmıştır.

Neşrin 137 sayfasındaki 168 gazelin vezni, mefâ'ilü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün olarak gösterilmiştir. Aslında gazelin vezni mef'ülü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün'dür.

Metinde yanlış okunan veya yazılan birkaç kelimeyi de sayfa, beyit numarası ve doğru okunuşlarıyla vermekle yetiniyorum:

Sayfa	beyit numarası	okunuşu	doğrusu
26	26	kâlıb-ı	kâleb-i
6	12	hevâsı	havâsı
19	22	hevâ	havâ
23	87	'ankâ	'Ankâ
7	11	'aciz	'âciz
32	31	Ela	Ala
35	46	rum	Rûm
40	6	hayât-ı câvidânı	hayât-ı câvidânî
46	3	Gayre	Gayra
56	5	Mâl-ı	Mhail-i
5	3	Ez sun'-ı	Ez-sun'-ı
18	12	'ayşi	'ayşı
62	4	şeker lebünde	şeker-lebünde
64	7	Şekker lebünden	Şekker-lebünden
62	4	helvâ	halvâ
72	4	şeker pâlûdedür	şeker-pâlûdedür
96	5	elif kaddün	elif-kaddün
108	4	haste dil	haste-dil
109	3	giyer	geyer
119	2	Giymesün	Geymesün
178	4	giyesin	geyesin
113	2	hamdi li'llah	Hamdü'lillah
117	1	gözlerüm	gözlerem
139	1	'Îsâ nefesüm	'Îsâ-nefesüm
207	4	Bâlına	Bâline
207	4	şevk nâmemi	şevk-nâmemi
230	5	kıssa-i mecnûnlığını	kıssa-i Mecnûnlıgını
233	1	Bi-hamdu'llah	Bi-hamdi'llah
13	103	şevki	şevkı
129	3	şevkı	şevkı
163	1	şevkine	şevkına
120	6	Şevk-i	Şevk-ı

e. Sonuç

Sonuç olarak, Doç. Dr. İ. Halil Ersoylu tarafından önce Doktora Tezi daha sonra "vülgarize bir neşir" en son da Türk Dil Kurumu Yayınları arasında yer alan ve bilimsel! bir çalışmayla hazırlanan *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı* adlı eser maalesef bir bilim adamından beklenen titizlik ve bilgi birikimi ile hazırlanmamıştır. Acı ve fırtınalı bir hayat süren ve ölümünden sonra naaşı bile politik oyunlara âlet edilen bahtsız Şehzâde Cem'in kara talihin bundan sonra yapılacak çalışmalar için değişmesini, bunun için de eserlerinin daha bilgili, dikkatli ve işinin ehli araştırmacılar eline düşmesini diliyorum.

GÜNÜMÜZ TÜRK DİLLERİ VE SÖZLÜKLERİ

DİLBİLİM VE DİLBİLGİSİNE YÖNELİK TERİM SÖZLÜKLERİ

N. Engin UZUN

Bir bilim dalına ait terimler için sözlük hazırlanması çabaları, o bilim dalının geliştirilmesi çabaları ile koşuttur. Dilbilimde, dilbilgisi alanında terim sözlüklerinin ortaya çıkışı, geliştirilmesi de bu alandaki çalışmaların yoğunlaşmasına bağlıdır. Ne var ki Türkçe alanında, iki çaba arasında böylesine "doğal" bir bağ gözlenmez.

Sözlük, dizin, kılavuz vb. türlerde dilbilim ve dilbilgisi terimlerine yönelik Türkçe çalışmaları güdüleyen, başlarda, yabancı terimlerin (özellikle Türk Dil Kurumu tarafından) Türkçeleştirilmesi, sonraları, terimlerde birlik sağlama amaçları etkili olmuştur. Aşağıda ayrı ayrı ele aldığımız çalışmaların hemen hemen hiçbirinde, dilbilim alanında hızlı bir gelişmenin gözlendiğinden, bu açıdan Türkçeye yönelik çalışmaların yoğunlaştığından, bu nedenlerle terim sözlüklerinin geliştirilmesi gereksinimi duyulduğundan açık açık söz edilmemektedir. Oysa yeni bir terim sözlüğünde öncelikle aranan, hangi yeni terimleri içerdiği olmalıdır. Nelerin terim yapıldığı, bunların nasıl tanımlandığı, örneklerinin yeterli ve yerinde olup olmadığı gibi bu yazının kendiliğinden oluşan konuları, aslında terim sözlükçülüğünün sorunları olmamalıdır.

Yabancı kaynaklı dilbilim ve dilbilgisi terimlerinin Türkçeleştirilmesi, bunlara bilgilendirici tanım, açıklama ve örneklerin verilmesi çabaları, yarım yüzyılı aşkın bir süredir sürmektedir. Burada biz, terim sözlüğü hazırlama tarihi üzerine değil, sözlüklerin kendisi üzerine değerlendirmeler yapacağımızdan, doğrudan, bu alandaki çalışmaları tek tek ele alma yoluna gidiyoruz.

SÖZLÜKLER VE DİZİNLER

1. Felsefe ve Gramer Terimleri, TDK yayını, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1942, 318 s.

TDK Terim Kolunca hazırlanan, biri fizikötesi, ahlak, mantık, ruhbilim, estetik, toplumbilim ve eğitbilim alanlarını kapsayan "Felsefe Terimleri", diğeri "Gramer Terimleri" olmak üzere iki ana bölümden oluşan bu çalışma, bir terimler dizinidir. Gramer bölümünde 200'ün biraz üzerinde terim yer almaktadır. Bu terimler Osmanlıcası, Türkçesi ve Fransızcası ile ayrı, Fransızcası, Osmanlıcası, Türkçesi ile ayrı dizilmiştir. Terimler arasında, önerilen Türkçeleri yanında Türkçesi olmayan veya yaygınlaşmamış olan yabancı terimler de bulunmaktadır. Çalışmanın en önemli özelliği, sonraki sözlüklere kaynaklık etmiş olmasıdır.

2. Dilbilim Terimleri Sözlüğü, TDK yayını, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O., Ankara, 1949, 252 s.

Hazırlanışında J. Marouseau'nun *Lexique de la Terminologie Linguistique* adlı yapıtı esas alınan ve TDK'ca hazırlanan bu sözlüğün, iki belirgin özelliği bulunmaktadır. İlki, 2000'e yakın maddeye yer vermekle, Türkçe yazılmış bu tür sözlüklerin ilki ama en genişi olma özelliğini taşımasıdır. Ne var ki bu özelliğini, belirli bir sözlüğe dayanmanın getirdiği eleme güçlüğü sonucunda kazandığı anlaşılmaktadır; Fransızca ve Latince'ye özgü görünümlerle ilgili birçok terim, zaman zaman da örneklenmeden, sözlüğe alınmıştır (bkz. *cum evirtimi, ikişerli vurgu, ağır vurgu*). Sözlükten etkilenme bazen çığırından çıkmış, tanımlaması ve örneklemesi yapılmayan, adeta ne oldukları anlaşılmayan, yalnızca kaynak sözlükte bulundukları için sözlüğe alınan altmaddebaşları olmuştur. Vurgu ile ilgili altmışa yakın terim verilmesi, bunun sayısız örneklerinden biridir.

Sözlüğün kapsamını genişleten bir diğer etmen, yaygın ama Türkçe olmayan terimlerin göndermelerle yer almasıdır. Bu açıdan sözlükte yoğun, zaman zaman da karışık gönderme ilişkileri bulunmaktadır. Bu işteki karışıklığın nedeni, alt maddebaşlarının tek maddebaşı içinde toplanması yoluna sık sık gidilmesi, olsa gerektir (özellikle bkz. *dil, cümle, bileşim*).

Doğal olarak yoğun bir Türkçeleştirmenin göze çarptığı sözlüğün ikinci belirgin özelliği, tanımlamalardaki yöntemsizliktir. Bu iş çoğu zaman soyutlandırma yapılarak ama kimi zaman örneklendirme (bkz. *nicelik zarfı, küçümseme çoğulu*), kimi zaman da kullanım (bkz. *iğreti özne, açıklama uzunluğu*) temel alınarak yapılmıştır. İlk maddede (bkz. *abanık*) yanlış olduğu açıkça dile getirilmiş olmasına karşın, *kuvvetli harf*'in tanımlanmasında harf ile sesin birbirine karıştırılmasını da bir "talihsizlik" olarak görebiliriz.

3. Hatiboğlu, Vecihe, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, TDK yayını, Ankara, 1969, 4. baskı, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara, 1982, 177 s.

Bütün baskıları TDK'ya ait olan ve ilk baskısı 1969, ikinci baskısı 1972 ve 3. baskı da 1978 yılında yapılan bu sözlüğün son baskısında, yaklaşık 550 terim bulunmaktadır. Terimler, Türkçenin geleneksel dilbilgisine aittir. Bu yüzden olsa gerek, tanımlama büyük çapta

Türkçeye özgü yönler içermekte, açıklama veriden hareketle yapılmaktadır. Bir terim için kullanılan başka biçimler söz konusu ise, bunlar derlenen ("Derl.") olarak ilgili maddenin altında verilmiştir. Sözlüğün sonunda, sırasıyla, Osmanlıca, Fransızca, İngilizce ve Almanca terimlerin alfabetik bir dizini ve bunların Türkçe karşılıkları bulunmaktadır.

Önsöz'de, sözlüğün hazırlanışında "çeşitli" kaynaklardan yararlanıldığı, dilin "ayrıntılarıyle" incelendiği belirtilmesine karşın dar kapsamı ile dikkati çeken bu sözlükte, yer yer, içerikleri ayrımlaşmamış terimler bulunmaktadır. Örneğin *damaksıl* için verilen "damakta oluşan ses: k, g, y vb." tanımı ile *damak ünsüzü* terimi için verilen "Dil sırtı yardımı ile öndamakta veya artdamakta meydana gelen ses: g(g), k (k), ğ(ğ), h(h), n(n), y ünsüzleri gibi" tanımı örtüşmektedir. İki ayrı terimin bulunması, yanlış olarak, dilde iki ayrı görünüm bulunduğunu sezdirmektedir.

Tanımlar dile özgü veriye dayandırılmıştır. Bu tutum, Türkçeye özgü görünümler açısından bir yere kadar kabul edilebilir ama evrensel dilbilgisi kavramlarında bile aynı tutum sürdürülmüştür. Örneğin *edilgen çatı*, pek çok doğal dilde bulunan bir dil görünümüdür ama tanımı "Çok defa -(i)-l-, bazen de -(i)n- çatı ekleriyle kurulan çatı." biçiminde verilmiştir. *belirtili nesne* için "Geçişli eylemi tümleyen ve belirtme durumunda bulunan tümleç." denilmektedir. Bu tutum o kadar aşırıdır ki "eşanlamlılık" gibi bir kavrama ait tanım verilmektense, bu anlam olgusunun bulunduğu sözcükleri göstermek üzere maddebaşı düzenlenmiştir: *eşanlamlı sözcükler.*

Sözlükte altmaddelerin düzenlenişlerinde boşluklar bulunmaktadır. Örneğin "Bir ekin ünlü uyumlarına ya da ünsüz benzeşmelerine göre türlü biçimlere girmesi: İyelik eki -i ve değişimleri -ı, -ü, -u; çıkma durumu eki -den ve değişimleri -dan, -ten, -tan vb." biçiminde verilen tanım ve örneklemenin ait olduğu *değişim* teriminin yanı sıra *değişimli ünsüzler* bulunmakta ama üstmaddede örnekleri verilmesine karşın "değişimli ünlüler" gibi bir altmaddebaşı bulunmamaktadır.

Altmadde başı oluşturmada da bazı zayıflıklar bulunmaktadır. Örneğin *türemiş ad, türemiş belirteç, türemiş sıfat* gibi adlandırmaların, benzer tanımları açısından birer terim olamayacakları, *türemiş* biçiminde bir üstmaddebaşının düzenlenmemiş olmasından çıkarılabilir.

4. Vardar, Berke (yönetiminde: N. Güz, E. Öztokat, M. Rifat, O. Senemoğlu, E. Sözer), Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, TDK yayını, Sevinç Basımevi, Ankara, 1980, 232 s.

Kendisinden iki yıl önce yayınlanan *Başlıca Dilbilgisi Terimleri* adlı sözlüğün, dilbilgisi terimlerine de yer verilerek genişletilmiş biçimi olan bu sözlükte, 1000'in üstünde terim yer almaktadır. En belirgin özelliği, dilbilim kuram ve akımları çerçevesinde geçen terimlere, ilgili kuramın, akımın, daha genel olarak, terimin sıkça geçtiği veya tipik olarak kullanıldığı alanın açıkça verilmesidir. "Dillerin genel özellikleri açısından yapılan sınıflandırmada, ...", "Çevriyazıda,...", "Üretici dilbilgisinde,...", "Sesbilimde,...", "Bağımsal dilbilgisinde,..." gibi anlatımlara sözlükte sıkça

rastlanmaktadır. Bununla birlikte, bazı kuramlara (*göstergebilim, bağımsal dilbilgisi, üretici dilbilgisi*) özel bir önem verilmiş olmasına bakarak, dilbilim literatürünün eşit ağırlıkta sözlüğe aktarılmamış olduğunu söyleyebiliriz. Sözlüğün bu açıdan göze çarpan bir diğer yönü de, mantık gibi, yazınbilim gibi diğer alanların terimlerine de sık sık yer verilmiş olmasıdır. Ayrıca, genel nitelikli terimler de (bkz. *varsayımlı, tanım*) sözlüğe alınmıştır.

Sözlükteki terimler arasına alternatif biçimler de alınmış, bunlar için, sözlükte yeğlenen biçimlere gönderme yapılmıştır. Sözlüğün arkasında, sırasıyla Almanca, Fransızca, İngilizce terimler, Türkçe karşılıkları ile verilmiş, Osmanlıca terimler de "Eski Terimler Dizini" adı altında toplanmıştır. Kitabın kaynakçası ise, özellikle Fransız dilinde yazılmış başvuru yapıtlar açısından dikkat çekmektedir.

Bu sözlüğün biçim açısından taşıdığı en belirgin zayıflık, birçok terimin sıfat biçiminin (*dilbilim* varken *dilbilimsel*, *sözdizim* varken *sözdizimsel* vb.) maddebaşı olarak değerlendirilmesi ve bunlar için "...-e ilişkin olan.", "...ile ilgili olan", "....-nin özelliğini taşıyan." gibi açıklamaların verilmesidir.

Sözlükte, Türkçede bulunmayan görünümlere ilişkin terimlerin örneklemesiz verilmesi de göze çarpan bir eksikliktir. Özellikle *içindelik durumu, çıkış durumu, birliktelik durumu, giriş durumu, iniş durumu, üstündelik durumu, varış durumu* gibi bir dizi ad durumu örneklenmeden bırakılmıştır.

5. Vardar, Berke (yönetiminde: N. Güz, E. Öztokat, O. Senemoğlu, E. Sözer) Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, ABC Kitabevi A.Ş., ABC tanıtım Basımevi, İstanbul, 1988, 295 s.

4. maddede yer alan sözlüğün, özellikle ünlü dilbilimcilerin biyografileri ile kapsamca bir buçuk katına çıkarılmış biçimi olan bu sözlüğün adındaki "açıklamalı" farklılığı, önceki sözlükten bu yönde bir farkı bulunduğunu anlatmamaktadır. Ayrıca, maddebaşlarının ilgili alan, tanım, örnekleme ve açıklama sırasıyla verilişinde de bir değişiklik bulunmamaktadır. Yine, dayanılan sözlükte olduğu gibi, alternatif terimlerin maddebaşı yapılması ve bu sözlükte yeğlenen biçimleri için göndermelerin yapılması tekniği de korunmuştur.

Dayanılan sözlük için sözünü ettiğimiz zayıflık ve eksikliklerin sürdüğü bu sözlükte, yeni terimler ile birlikte bazı terimler için de yeni altmaddebaşları yaratıldığı gözlenmektedir. Bununla birlikte böylesi genişlemenin her zaman başarılı olduğunu söyleyemeyiz. Örneğin *yadsınlık* terimi önceki sözlükte "Özel olarak, anlamlı birimleri biçimce bozarak kullanma; genel olarak, bir başka dilin etkisiyle bir dildeki sözcükleri bozma, aykırı kullanımlara başvurma." biçiminde yer alırken bu sözlükte "Bak. *biçimbilimsel yadsınlık, sözdizimsel yadsınlık*" olarak göndermede bulunulmuştur. Varılan maddelerin içeriği ise şöyledir: "*biçimbilimsel yadsınlık*: biçimbilimsel nitelikli yanlışlık, aykırı kullanım", "*sözdizimsel yadsınlık*: sözdizimsel nitelikli yanlışlık, aykırı kullanım." Böylece önceki sözlükteki bilgi yitmiştir.

6. Topaloğlu, Ahmet, Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü, Ötüken Neşriyat

A.Ş., 1989, 228 s.

Önsözünde belirtildiği gibi, 36 kitap ve 65 makalenin taranmasından elde edilen 2433 terimden 473 tanesinin maddebaşı yapıldığı bu sözlükte, her maddenin karşısına Osmanlıca ve Fransızca karşılığı verilmiştir. Tanımların bol örneklerle süslendiği çalışmanın en özgün yanı, maddebaşının ve onun alternatif biçimlerinin geçtiği kaynakların kronolojik sıra ile belirtilmesidir. Böylece, bir maddebaşının yerine başkaca hangi terimlerin, kimler tarafından, ne zaman kullanıldığı rahatça izlenmektedir.

Topaloğlu, Önsöz'de, "...bazı terimlere verilen yanlış anlamların...yabancı örneklere dayalı yanlışlıkların düzeltilmesine" çalıştığını belirtse de bunların hangileri olduğunu açıkça söylememektedir. Bununla birlikte sözlük, tanımlamalarda Türkçeye özgü olmaktan kurtulmanın, genel terimleri dilbilgisi açısından ele almanın başarılı örneklerini içermektedir (birer örnek için bkz. *kural, ünsüz uyumu*).

7. Koç, Nurettin, Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, İnkılâp Kitabevi, Anka Ofset, İstanbul, 1992, 373 s.

850 civarında terimin bulunduğu bu sözlük, büyük çapta 3, 4 ve 5. maddelerde ele aldığımız sözlüklere dayanmakta, zaman zaman tanım ve örnekleri onlarla örtüşmektedir. Bu yüzden sözlük, daha önce dile getirdiğimiz tanımlama ve maddeleştirme eleştirilerine açıktır. Bununla birlikte terim olmayacak betimsel anlatımların maddebaşı yapılması (özellikle bkz. *küçük ünlü uyumuna uymayan sözcükler, özne-yüklem uygunluğu, eylemden türeme eylem, eylemden türeme ad, çekimli eylemden ikileme, açıklayıcıdan dolaylı tümleç, açıklayıcıdan özne* vb.), maddeler hakkında uzun uzun bilgilerin verilmesi (özellikle bkz. *tümce vurgusu, yüklem, dizge*) sözlüğü bir dilbilgisi kitabı görünümüne sokmaktadır.

Koç'un sözlüğünde çok daha önemsenmesi gereken, bir dilbilgisi sözlüğü adını taşımasına karşın, dilbilim alanından terimlerin alınması ve bunların yer yer, yanlış kavrandığını gösteren bilgilerle verilmesidir. Özellikle "üretici-dönüşümsel dilbilgisi"nin *çekirdek tümce, dönüşüm, derin yapı, yüzeysel yapı* gibi temel kavramları hakkında yanlış bilgilendirmeler bulunmaktadır.

Koç'ta tanımlama yanlışları da görülmektedir. Örneğin *çatı* için verilen "özne veya nesne durumlarına göre, belirli çatı eklerinin eylem kök veya gövdelerine getirilmesiyle meydana gelen türev" tanımına göre, eylem köklerindeki çatı kavramından söz edilemeyecektir... Bu tür tanımlardan bazıları da dilbilimsel gerçeklere ters düşecek denli yanlışlar içermektedir. Örneğin "Soru eki tek heceli olduğu ve ayrı yazıldığı için vurgu almaz" (bkz. s.105) anlatımı, yazı ile konuşmanın buluştuğu bir düzlem (!) yaratmaktadır.

Son olarak, bazı göndermelerin karşılığının (*hece kapanması* Bkz. *seslem kapanması*; *karma tamlama* Bkz. *zincirleme tamlama*) sözlükte unutulmuş olduğunu, dizinde bulunup sözlükte bulunmayan terimin (bkz. *gerilim* (tension)) bulunduğunu söyleyelim.

8. Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK yayını, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,

1992, 212 s.

1000'e yakın maddebaşının yer aldığı sözlük için ilk söylenmesi gereken, sözlüğün adına bir "Türkçe" sözünün eklenmesi gerektiğidir, çünkü sözlükte yer alan yapı bağlantılı terimler Türkçeye özgüdür. Terimlerin Türkçeye özgü olmasının tanımlamaya nasıl etki ettiğini gözlemlemek üzere, söz gelimi *zaman ek* terimi için verilen tanımı buraya almakla yetinebiliriz: "Çekimli fiillerde zaman kavramını veren ve fiil tabanına gelen birinci ek."

Bilgilendirici önsözü, geniş kaynakçası, bu tür sözlükler için geleneksellleşmiş dizinler bölümü ve tanıtları gösterilmiş bol örnekleri ile dikkati çeken sözlükte, göndermelerin diğer sözlüklere göre son derece az olması, bu alanda pek seçenek bırakmak istenmediğini göstermektedir. Bununla birlikte, sözlükçülük açısından zor görülen bazı terimlerde verilen bilgilerde yanlışlıklar, eksiklikler gözlenmektedir. Örneğin *özne yüklem uygunluğu* yalnızca sayı bakımından uyuşma olarak görülüyor, bu süreçte kişinin de yer aldığından söz edilmiyor. *Kip*'in tanımlamasında "...zaman ve şahıs kavramlarına bağlı olarak ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren..." biçiminde verilen açıklamaya göre, kipin zaman ve şahsa ne açıdan bağlandığı, yapılış ve oluşun gerçekten "ne şekilde" olduğu hakkında bilgisiz kalınmaktadır. Yine, *çatı* terimi açısından sözlük, geçişli-geçişsiz karşıtlığı kuran fiiller ile birlikte, edilgen karşısında eksiz görünen etken çatıyı taşıyan fiillerin çatısını "ayrı" bir çatı olarak görüyor, olmalı. Çünkü, çatı ona göre bir türevdir: "...fiil tabanına...eklerin getirilmesiyle meydana gelen..."

Aynı biçimde, *pekiştirme hecesi* terimi ile kastedilen ses birliği gerçekten bir hece midir? Ünsüz ile başlayan sözcüklerin pekiştirilmesinde hece karakteri taşıyan bu ses birliği, ünlü ile başlayan sözcüklerde bu karakteri kazanmamaktadır: Sözcükler ap.a.çık değil a.pa.çık diye, sap.a.sağ.lam değil sa.pa.sağ.lam diye hecelendiğine göre? Öyle görünmektedir ki, pekiştirme işleminin, sözkonusu sözcüğün ilk hecesine yönelik olması ile, işlemin çıktısına "önek" denilememesinin getirdiği sıkışma, böyle bir yanlışa yol açmaktadır. Ayrıca, diğer sözlüklerde böyle bir maddebaşının bulunmaması ve bir başka sözlükte (bkz. 9. maddedeki sözlük) "pekiştirme birimi" denmesi boşuna değildir.

Bir ekip yardımı ile hazırlandığı, en azından bir ekip kontrolünden geçtiği Önsöz'den anlaşılan bir sözlükte *şahıs ağzı* ve *kişi ağzı* maddelerinin ayrı ayrı ama aynı bilgi açısından tanımlanmış olması da gözden kaçmış bir hata olsa gerek.

9. Çotuksöken, Yusuf, Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü, Cem Yayınevi, Ortaöğretim İçin Kaynak kitaplar, Yaylacılık Matbaasi, İstanbul, 1992, 222 s.

Edebiyat, kompozisyon ve tiyatro terimleri ile birlikte 1100 civarında dilbilim ve dilbilgisi teriminin yer aldığı bu sözlükteki tanımlamalar, hedeflenen seviyeye uygun olması yanında son derece özlü, açık ve yeterli soyutlukta verilmesi ile dikkat çekmektedir. Sözlüğün bir başka belirgin özelliği, örneklerin tanıklı olmasıdır.

Maddebaşlarının hemen karşısında

terimin ait olduğu alan belirtilirken, dilbilgisi ve dilbilim ayrımında zaman zaman yanlışlıklar yapılmış, bazı maddelerin ait olduğu alanın belirtilmesi unutulmuştur. Bu açıdan, örneğin, *armağan*'ın, *edisyon kritik* (eleştirmeli yayım)'in dilbilgisi ile ilişkisi anlaşılmaz kalırken, *Eski Türkçe, Kazakça* gibi dil adları, *doğubilim, stilistik* gibi alanlar, *amaç metin, kültür dili* gibi terimler dilbilim alanına ait gösterilmeliydi. Bazı terimler de (*okul, terim, inceleme*) dilbilgisine, dilbilime veya herhangi bir alana ait olamayacak denli geneldir. Son olarak, *temel anlam*'ın dilbilime ait gösterilmesine karşılık *anlamın neden* dilbilgisinin konusu olarak kaldığı, işin içinde bir gözden kaçma yoksa, anlaşılır değildir.

10. Gürsoy-Naskali, Emine, Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, TDK Yayınları, Ankara, 1997, 190 s.

Göndermelerle birlikte 444 terimin, başta Azerbaycan Türkçesi olmak üzere Türkmen, Gagauz, Özbek, Uygur, Tatar, Başkurt, Kumuk, Karaçay-Malkar, Nogay, Kazak, Altay, Hakas, Tuva, Şor Türkçelerindeki karşılıkları ile verildiği bu kılavuzda, Rusça karşılıklar da yer almıştır. Bu ana dizinin arkasına, karşılıkların verildiği dillere ait terimler için bağımsız dizinler verilmiştir. Kitabın sonunda, "Gramer Terimlerine Kaynakça" adı altında (herhalde) yararlanılan sözlükler belirtilmiştir.

Kılavuzun, Türkiye Türkçesine ait terimlerin saptanmasında bir dilbilgisi kitabı ile iki sözlüğe (bu yazıda 6. ve 8.) dayandığı anlaşılmakla birlikte terimlerin seçiminin nasıl yapıldığına dair bir bilgi verilmemiştir. Bu açıdan terimlere yönelik bir değerlendirme de dayanaksız kalacaktır.

SONUÇ GÖZLEMLERİ

Yukarıdaki sözlükler üzerinde yapılan incelemeler doğrultusunda, değerlendirme sonuçlarının aşağıdaki başlıklar altında toplanabileceğini söyleyebiliriz:

Kapsam

Sözlük, yalnızca dilbilgisi terimlerini, genel olarak dilbilim terimlerini, belirli bir dilbilim alt alanını veya belirli bir kuramın terimlerini içerebilir. Kapsama ait bu özelliklerin başlığa yansıması gerekir. Bunların yanı sıra Kopenhag Okulu, Prag Okulu gibi ekollere, Noam Chomsky, Ferdinand de Saussure gibi kişiliklere yer verilip sözlüğe ansiklopedik karakter kazandırılabilir. Bu durumda, bir ansiklopedik sözlükten beklenenlerin yerine getirilmesi, bütün akımlar, bilimdalındaki önemli gelişmeler, öne çıkmış bilimsel kişilikler vb. bilgilerin ayrıntılıca verilmesi gerekir.

Maddebaşı Seçimi

Maddebaşı seçimi, tabii ki sözlük hazırlayıcının seçimine bağlıdır. Yazar, en yaygın olanını, alternatif terimlerden herhangi birini seçebilir veya hepsi dışında yepyeni bir terim önerebilir. Bununla birlikte, yukarıdaki sözlüklerdeki gözlemler doğrultusunda, maddebaşı seçiminde aşağıdaki konuların dikkate alınmasının gerekliliği tartışılabilir:

Altmaddebaşları verilirken, bunların ait olduğu ortak bir maddebaşının bulunması gözetilmelidir. Örneğin *türemiş ad, türemiş belirteç, türemiş sıfat* gibi terimler var ama bunlar için

türemiş biçiminde ortak bir terim bulunmamaktadır. Ayrıca altmaddebaşları, ayrı ayrı verilmelerini gerektiren kendine özgü bilgiler içermelidir. Yoksa, bunların ana maddebaşında verilmesi yeterli olur.

Nitelenmeli terimlerde, niteleyicinin ad biçimi de terim olarak görülmelidir. Örneğin "subordinate" için *yan*, *bağımlı* gibi karşılıklar var ama "subordination" yok.

Altmaddebaşları oluşturulurken, türleşmenin söz konusu süreçten kaynaklanıp kaynaklanmadığı dikkate alınmalıdır. Söz gelimi *pekiştirmeli belirteçler* arasında, *pekiştirmeli sıfatların* belirteç görevinde kullanılması ile ortaya çıkan örneklere yer verilmemesi gerekir.

Sözcük türü sıfat olan terimlerde şu iki koşulun bulunmasına dikkat edilmeli. Birincisi, terimin ad biçimi terim olarak bulunmamalı, ad biçimi varsa, sıfat biçiminin özelleşmiş olmasına dikkat edilmelidir. Örneğin *tümcesel*. Bu terim "tümceye ait, tümceyle ilgili" gibi bilgilerden fazlasını gerektirir. *Göndergesel* diye başlık açılması ve karşılığında "göndergeye ait, göndergeyle ilgili" gibi açıklamalar verilmesi gereksizdir.

Tanımlama

Tanımlamalarda örnekleme, kullanıldığı yeri belirtme, ortaya çıkış gerekçesini verme gibi yollara baş vurulmamalıdır. Tanım, terim hakkındaki bütün bilgileri içerecek denli soyut ama bilgi verecek denli de somut olmalıdır. Şu tür tanımlar, terimin kendisi değil, kullanılışı hakkında bilgi vermektedir: "*eşyazımlı*: Eşyazımlık gösteren birimleri belirtir." Tanımlamada "Bunun yerine bazen (...) de denir" gibi anlatımlar, gerekirse dipnot ile verilmelidir.

Örnekleme

Dil verisine yönelik terimlerin mutlaka örneklenmesi, örneklerin, tanımda verilen bilgileri tam olarak yansıtması gerekir. Örneklerin tanıklı olup olmaması, sözlüğün hazırlanış amacına yönelik bir konudur.

Gönderme

Gönderme, yeğlenen terim, daha geniş bilgi ve karşılaştırma için kullanılır. Bunların, genelde yapıldığı gibi tek bir kısaltma ile değil, her bir amacı ayrı ayrı gösterecek bkz., ayrıca bkz., krş. gibi kısaltmalarla yapılması daha uygun olur.

Gönderme yaparak bilginin verilmediği "kapalı" alanlar oluşturulmamalıdır.

Türkçe hazırlanmış dilbilgisi ve(ya) dilbilim terimleri sözlüklerine yönelik, fazlaca ayrıntılı olmayan bir inceleme bile bize göstermektedir ki başkaca dilbilgisi ve dilbilim terimleri sözlüklerine gereksinimimiz devam etmektedir. Ne var ki sorun, terim sözlüğü sorunu değildir. Türkçenin kuramsal tabanlı dilbilgisi yazılmadıkça, dilbilimsel çalışmalar yaygınlaşmadıkça, Türkçeye yönelik dilbilim ve dilbilgisi terimleri sözlüğü de sorunsuz olmayacak demektir.

1945'TEN BU YANA TÜRKÇE SÖZLÜKLER

Leyla UZUN

Bir terim olarak ilk kez 1225'te John Garland'ın kullandığı *sözlük* (Lat. *dictionarium*), ünlü Alman dilcisi Jacob Grimm tarafından "Bir dilin sözcüklerinin abecesel dizelgesi" olarak tanımlanmaktadır (Aksan, 1982:77). Sözlükbilim (*lexicography*)'deki gelişmeler düşünüldüğünde, günümüzde bu tanımın geliştirilmesi gerekliliğinden söz eden Doğan Aksan ise, sözlük için şöyle bir genel tanıma varılabileceğini belirtmektedir:

"Bir dilin (ya da birden çok dilin) sözvarlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimbirimleri temel alarak bunların, başka ögelerle kurdukları söz ögeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir sözvarlığı kitabı" (1982:77).

Tanımlarında da büyük ölçüde görüldüğü gibi sözlük, hem bir dilin sözvarlığının büyük ölçüde ortaya konmasındaki, hem sözcükler ve yansıttıkları kavramlar aracılığıyla kültürün belirleyici özelliklerinin ve kaynağının sergilenmesindeki, hem de diller arasındaki etkileşimlerin saptanmasındaki rolleri açısından değer taşımaktadır. Bir başka deyişle, sözlük çalışması ve bir ürün olarak sözlüğün kendisi, dil ve kültür açısından çok boyutlu değerlendirmelere olanak sağlamakta, bu değerlendirmelere ışık tutmaktadır.[1]

Sözlükçülük geleneği içinde doğaldır ki sözlük hazırlama konusunda birtakım ölçütler ve yöntemler geliştirilmiş, iyi bir sözlüğün nitelikleri ortaya konmaya çalışılmıştır.[2] Diğer ilkeler bir yana

[1] Burada dil ve kültür çalışmalarına katkıları açısından XI.yy'da hazırlanan Kâşgarlı Mahmut'un *Dîvân ü Lugat-it Türk*'ü, uzun yıllar süren çabalarla ortaya konmuş olan Emile Littre'nin Fransız Dilinin Sözlüğü (*Dictionnaire de la Langue Française*)'nü anımsatmak isteriz.

2 Bkz. Aksan, 1982:71-76.

bırakılırsa, günümüzde sözlük hazırlama konusunda özellikle *amacın saptanması* üzerinde durulmaktadır. Bugün farklı amaçlar doğrultusunda hazırlanan farklı sözlük türlerinin varlığı söz konusudur.[3] Hangi türde olursa olsun sözlük, amacın belirginleştirilmesinden, maddebaşlarının düzenlenmesine ve tanımların verilmesiyle maddebaşı için temel anlam ve ilgili yan anlamların kullanım sıklığına göre sıralanışına kadar daha pek çok konuda özenli, ilkeli ve yöntemli bir çalışmayı gerektirmektedir.

Türklerin dilcilik geleneği içinde de geçmişten günümüze Türk dilcilerinin çeşitli sözlük çalışmaları olmuş, Türkçenin sözvarlığını değişik amaçlar doğrultusunda yansıtan sözlükler ortaya konmuştur.[4]

Biz bu yazımıza, daha çok 1928'de yeni Türk harflerinin kabulüyle başlayan süreçte ilk baskısı (1945) dil devriminin ilkeleriyle şekillenmiş olma özelliği gösteren ve Türk Dil Kurumu'nca hazırlanan Türkçe Sözlükleri kimi özellikleriyle konu edeceğiz. 1945'ten bu yana sekiz baskısı yapılmış olan bu sözlükler sözlük türü açısından *genel sözlük* olarak nitelenebilecek yapıtlardır. Genel sözlükler, dilin belli bir dönemine yönelmeden, bir ortak dili bütün ögeleriyle içermeyi amaçlayan sözlüklerdir (Aksan, 1982:81).

Türk Dil Kurumunca hazırlanan ve yayınlanan Türkçe Sözlüğün ilk baskısı, diğer baskılardan farklı kimi nitelikler sergiler. Bu farklılığın nedeni, bu baskının büyük ölçüde bir "önerilen sözcükler sözlüğü" oluşudur. Türk dilinde gerçekleştirilen ve dil devrimi olarak adlandırılan dil planlaması çerçevesinde, çeşitli kavramlara karşılık olarak çok sayıda yeni sözcük türetilmiş ya da canlandırılmış ve Türkçe sözlüğün ilk baskısında kullanıma sunulmuştur. Bu amaçla alfabe değişiminin hemen ardından kurulan ve *Dil Encümeni* olarak adlandırılan ilk dil kurulu daha önce oluşturulmuş çeşitli Türkçe sözlüklerin kaynaklık edeceği bir Türkçe sözlük oluşturmayı amaçlamıştır. Ancak böyle bir yapıtın hazırlanabilmesi çok sayıda ön çalışmanın yapılmasını gerekli kılmıştır. Örneğin halk ağzından söz derlemelerinin, tarama çalışmalarının, sözlük incelemelerinin yapılması gerekmiştir. Bu nedenle 1939 yılına kadar belirtilen ön çalışmaların tamamlanması beklenmiş ve bu tarihte Türk Dil Kurumunca bir Türkçe sözlük hazırlama kararı verilmiştir. Bu sözlüğün amacı ilk baskının Önsöz'ünde şöyle dile getirilmektedir:

"Her türlü yanlış anlamağa karşı gelmek üzere şunu söyleyelim ki bu sözlüğün amacı, bugün -hiçbir yabancı tesir veya özentiye düşmemek şartiyle- yazılan yazılarda ve söylenen sözlerde geçen yabancı kelimelerle birlikte dilimizde kullanılmakta olan ve kullanılacağı umulan Türkçe kelimeler için baş vurulacak bir kaynak olmaktan başka bir şey değildir (*Türkçe Sözlük*, 1945:V)."

Belirtilen amaç doğrultusunda sözlüğe, dilimizde kullanılmakta olan veya kullanılacağı umulan Türkçe sözler, hangi dilden olursa olsun terim olarak alınmış ve kulanılmış olan terimler ve o gün için eşsüremli olarak konuşma veya yazı dilinde bulunan yabancı sözcükler alınmıştır (*Türkçe Sözlük*, 1945:V-VI).

Resmi olarak 1939'da başlatılan bu çalışmalar 1945'te ilk baskının yayınlanmasıyla tamamlanmıştır. Yapıtın hazırlanışı aşamasında önce Kurumun genel sekreterliğine vekillik eden Hasan

---

[3] Bkz. Aksan, 1982:77-78.

[4] Bu sözlüklerin örnekleri için bkz. Aksan, 1982: 80-85.

Reşit Tankut ilk planları hazırlamış, daha sonra çalışmaları sözlük-filoloji kol başı Ali Canip Yöntem üstlenmiştir. Ancak kısa bir süre sonra kendisinin rahatsızlanmasıyla sözlük çalışmasının sorumluluğu Mehmet Ali Ağakay'a devredilmiştir (*Türkçe Sözlük*, 1945: VIII-IX). Yöntemleri tartışılır olsa da, kapsamlı derleme ve tarama çalışmalarının sonuçlarına dayanılarak ve dil devriminin ilkeleri doğrultusunda hazırlanan 1945'teki ilk baskının sonrasında 1955 yılında düzeltilip genişletilmiş II. baskısı yapılan *Türkçe Sözlük*'ün o yıla kadar 65 bin nüshası tüketilmiştir. *Türkçe Sözlük*'ün II. baskısı yine Mehmet Ali Ağakay tarafından hazırlanmış, Nurettin Artam, Hasan Eren ve Samim Sinanoğlu yapıt üzerinde denetlemeler ve tamamlamalarda bulunmuştur. Bu baskının içkapağında da görülebileceği gibi, çalışmalarda Ferit Devellioğlu'nun da yardımları olmuştur. Bu çalışmanın Önsöz'ünde şöyle denilmektedir:

"Türk Dil Kurumu memlekette duyulan büyük bir ihtiyacı karşılamak için 1945'te *Türkçe Sözlük* adı altında bir eser yayımlamıştı. Bu eserin on yıl içinde basılan 65 bin nüshası geçen yıldan beri tükenmiştir. Şimdi elimizde bulunan eser bu eski sözlüğün ikinci baskısıdır. Ancak dilimizin kelime bakımından durmadan önemli gelişmeler gösterdiğini göz önünde tutan Kurum, sözlüğü yeni baştan ele alarak, bir yandan bu yeni varlıklarla zenginleştirmek, öbür yandan da ilk baskıdaki eksiklikleri tamamlamak, fazlaları ayıklamak, yanlışları düzeltmek ve böylece eseri çeşitli yollardan değerlendirmek için yıllarca çalışmıştır. Eski yeni birçok kitap, sözlük, dergi ve gazete taranmış, ayrıca konuşmalara da dikkat edilmiş, böylece sözlük kelime, anlam ve deyim bakımından zenginleştirilmiştir" (*Türkçe Sözlük*, 1955:III).

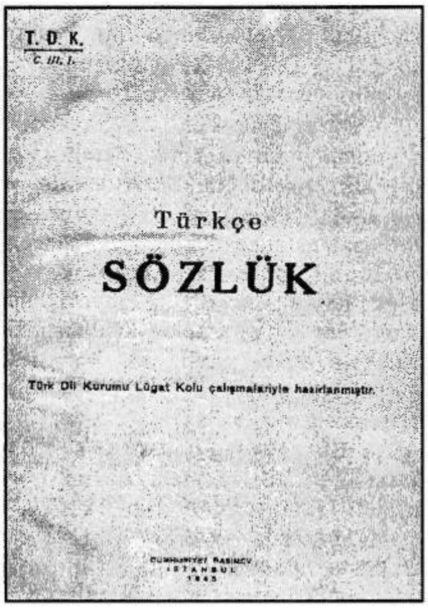

1959 yılında yayınlanan *Türkçe Sözlük*'ün III. baskısı da Ferit Devellioğlu'nun yardımları ile Mehmet Ali Ağakay tarafından hazırlanmış, Nurettin Artam, Hasan Eren ve Samim Sinanoğlu eser üzerinde denetlemeler ve tamamlamalar yapmıştır. Aynı çalışma kadrosu ve bu kadronun uzmanlığıyla 1966 yılında sözlüğün IV. baskısı yapılmıştır. Bu baskı, eseri yeni baştan gözden geçirerek basıma hazırlayan ve ilk sekiz formanın düzeltmeleri sonrasında rahatsızlanarak arkadaş ve dostlarının deyişiyle "ölümsüzlüğe kavuşan" Mehmet Ali Ağakay'ın anısına sunulmuştur.

Türkçe Sözlük'ün V. baskısı üç yıl sonra, 1969'da yayımlanmıştır. Başta Kemal Demiray olmak üzere, Sabahattin Kudret Aksal, Saadettin Buluç, Behçet Kemal Çağlar gibi çok sayıda uzmanın görüşleri ışığında Ferit Devellioğlu,

Kadriye Alkan ve Neval Kılıçkını'nın katkılarıyla hazırlanan bu baskının 1966'daki IV. baskıdan önemli ölçüde farklılık taşıdığı belirtilmektedir: "*Türkçe Sözlük*'ün bu baskısında, dördüncü baskıya göre önemli sayılabilecek bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu arada, pek eski ya da bugüne kadar tutunmamış öneri niteliğindeki sözcükler çıkarılmış, buna karşılık çok kullanıldığı halde *Sözlük*'e girmemiş bazı sözcükler de alınmıştır. Yabancı sözcüklerin öneri niteliğinde karşılıkları varsa, kullanmak isteyeceklere yararlı olabileceği düşüncesiyle, bunların da -şimdilik- yaygın yabancı sözcüğün karşısında gösterilmesi uygun görülmüştür (*Türkçe Sözlük*, 1969:IV)."

V. baskıda olduğu gibi, Kemal Demiray başkanlığında çok sayıda uzmanın çabalarıyla 1974 yılında VI. baskı, 1974-1983 yılları arasında Türk Dil Kurumu'nda sözlük kolu başkanlığı yapan Mustafa Canpolat, Kemal Demiray ve Semih Tezcan'ın başkanlıkları ve Kadriye Alkan, Adviye Aysan, Tayyibe Uç gibi birçok uzmanın emekleriyle de 1983 yılında *Türkçe Sözlük*'ün VII. baskısı iki cilt olarak gerçekleştirilmiştir.

Türkçe Sözlük'ün 1988 yılında yapılan baskısının adı Yeni Baskı'dır. Yapıtta nedense VIII. baskı denmemiştir. Bu baskının, önceki baskılara göre önemli farklılıkları bulunmakla birlikte bunların çoğu biçimsel olmuştur, sözlüğün veri tabanı büyük ölçüde korunmuştur. Bu nedenle burada, *Türkçe Sözlük*'ün 1988 tarihli baskısı VIII. baskı olarak değerlendirilecektir. Yeni Baskı'da, pek çok alışılmış yazım biçiminin değiştirildiği dikkati çekmektedir. Örneğin Hasan Eren'in hazırladığı sunuş, bu baskıdaki yazımıyla "Ön Söz" başlığını taşımaktadır. Öte yandan yapıt, Türk Dil Kurumunun 1980 sonrasındaki yeni statüsüyle de Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu Türk Dil Kurumu yayınıdır. Yeni Baskı, iki cilt halinde Hasan Eren başkanlığında Nevzat Gözaydın, İsmail Parlatır, Talât Tekin ve Hamza Zülfikar'ın katkılarıyla hazırlanmıştır.

Türkçe Sözlük'ün bu sekiz baskısına bir bütün olarak baktığımızda, her baskıda bir büyüme sağlandığı söylenebilmektedir. Sözlüğe alınan sözcük sayısı dikkate alınarak en fazla büyümenin 1983'teki VII. baskıda olduğu görülmektedir. Buna karşın IV. baskı (1969) bu açıdan en düşük değere sahiptir. Bu sekiz baskının tamamında yabancı kökenli sözcükler sayıca yerlilerden az olsa da onlardan daha yüksek oranda tutunma göstermiştir. Kısaca Türkçe Sözlüklerde yabancılaşma oranı, Türkçeleşme oranından fazladır. Bu durum, ilk baskıda belirtilen amaçlar ve bunların baskılar boyunca ne ölçüde korunabildiği düşünülerek değerlendirilmelidir.

Türkçe sözlüklerde Arapça, Fransızca ve Farsçadan ödünçlemeler en fazla hareketlilik gösteren sözcük gruplarını oluşturmuştur. Fransızca ögeler IV. baskı dışında, VIII. baskıya kadar sözlüğe artarak girmiş ve tutunmuştur. Arapça sözcükler özellikle V. baskıda sözlükten çıkarılmış, ancak daha sonra VIII. baskıya kadar sözlüğe çoğalarak girmiştir.

Türkçe Sözlük'ün VIII. baskısı (Yeni Baskı, 1988), sözlüğe alınma açısından yabancı ögelerin sayıca yerli ögelere en çok yaklaştığı baskıdır. Son olarak belirtmeliyiz ki, Yeni Baskı önceki baskıların bütününde sergilenen genel eğilimlere uymayışı ve bu eğilimlerin boyutlarını sayıca küçültüşüyle dikkati çekmektedir. Örneğin sözlüğe alınan sözcük sayısı, bir başka deyişle büyüme

bu baskıda önemli ölçüde düşmüştür.[5]

Yazımızın başında da belirttiğimiz gibi, sözlük dilin sözvarlığı kadar kültürün niteliği ve toplumsal değişimler konusunda da önemli açılımlar sergileyebilmekte, bu açılardan yapılacak değerlendirmelere kaynaklık edebilmektedir. *Türkçe Sözlük*'ün sekiz baskısı boyunca izlenen değişimler, en azından burada aktarılabilenler düşünüldüğünde bile böylesi değerlendirmeler için daha pek çok çalışmayı besleyecek denli zengin bir veri tabanı oluşturmaktadır. Sözlüklerimiz üzerine yapılacak karşılaştırmalı ve çözümlemeli çalışmalar, dilimizde sözlük çalışmalarının ve Türkçede sözlükçülük geleneğinin destekleyicisi, uyarıcısı olacaktır.

---

5 Bu sonuçlar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ergenç, İ. - L. Uzun, 1993:138-139.

Kaynaklar:

Aksan, Doğan, 1982, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim III*, TDK Yayını, Ankara.

Ergenç, İclâl - Leyla Uzun, 1993, "Türkçe Sözlük'te Maddebaşı Değişimlerinin İçeriksel ve Sayısal Görünümleri", *VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Haz.: Kâmile İmer ve N. Engin Uzun, Ankara.

Türkçe Sözlük (1-7. baskılar ve Yeni Baskı), TDK Yayını.

Bahşı Ögdisi

Festschrift für Klaus Röhrborn

anläßlich seines 60. Geburtstags

60. Doğum Yılı Dolayısıyla

Klaus Röhrborn Armağanı

Herausgegeben von / Yayıma Hazırlayanlar
Jens Peter Laut / Mehmet Ölmez

Simurg
Freiburg · İstanbul 1998

TÜRKÇENİN SÖYLEYİŞ SÖZLÜĞÜ

İclâl ERGENÇ

"...yazılan dille konuşulan dilin kullanım düzleminde dilbilimsel bir yaklaşımla aynı değerde ve bir bütünün parçaları olarak ele alınıp betimlenme gereği açıkça kendini göstermektedir. Yalnızca yazılan dili inceleyip, özelliklerini, kurallarını saptamakla dil sisteminin bütünüyle ortaya konulabileceği düşünülemez. Yukarıda sözü edilen eşdeğerlilik nedeniyle konuşulan dilin de tüm incelikleriyle incelenip araştırılması, kurallarının ortaya konması gerekir." (Ergenç 1991:10).

Bu bakış açısıyla hazırlıklarına başlanan *Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü,* iki yılı aşkın bir sürede, dilbilimsel ve teknik düzlemdeki çeşitli sorunların bir ölçüde üstesinden gelinerek, 1995 yılında Türk Dilleri Araştırmaları Dizisinin 8. kitabı olarak yayınlandı: *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü.* Bu kitabın hazırlanmasındaki amaç, hem Türkçenin konuşma diline özgü özelliklerinin genel çizgileriyle ortaya konması hem de sözcüklerin vurgularını ve sesletim özelliklerini gösteren bir 'sözlük'ün oluşturulmasıydı. Her ne kadar Türkçe, kimi dilcilerce yazıldığı gibi okunan bir dil olarak nitelendiriliyorsa da, bu görüşün doğruyu yansıtmadığını söyleyebiliriz. Bilindiği gibi her dilin iki yönü vardır; konuşma dili (*spoken language*) ve yazı dili (*written language*). Gerçekte dil olgusu yazıdan bağımsız, seslerden oluşan bir düzleme bağlanır. Bu açıdan konuşma dili bir ulusun, bir dil birliğinin dilinin, yazıyla ilişkili olmayan ve çeşitli söyleyiş özellikleri taşıyan yönüdür ve bu nedenle, yazı çok sonra bulunduğu için, temel olma özelliği taşır (Aksan 1990:85).

Ancak, zaman içersinde ikincil dizge

durumunda olan yazı dizgesi önem kazanarak kendine özgü yeni bir gerçeklik düzlemi yaratırken genellikle dili durağanlaştırır, geleneği korur, her türlü bildirinin, bu arada ekinsel ve yazınsal değerlerin başlıca aktarım aracı durumuna girerek kurumlaşır. Tarihsel koşulların etkisiyle konuşma diliyle yazı dili arasında büyük bir kopukluk da görülebilir. Yazıyla söyleyiş arasındaki kopukluğun en önemli nedeni, dilin evrim geçirmesine karşın, yazının değişmeden olduğu gibi kalması sonucu iki dizge arasındaki koşutluğun ortadan kalkmasıdır (Vardar 1982:59-60).

Bir dilin, yazılı dizgesine özgü kuralları ortaya koymak üzere oluşturulan yazım kılavuzları kadar konuşma dizgesinin özelliklerini yansıtan söyleyiş kılavuzlarına da gereksinimi vardır. *Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü*, bütün bu nedenler açısından kaçınılmaz olduğu düşünülen bir çalışmanın ürünüdür ve ilk oluşuyla da, bu konuda yeni çalışmaları güdüleyeceği beklenen bir *deneme* niteliği taşımaktadır.

Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü'nün ilk 46 sayfası konuşma dilinin özelliklerinin anlatıldığı bir giriş bölümü niteliği taşımaktadır. Bu bölümde söz konusu konular şu başlıklar altında ele alınmaktadır:

1. Konuşma Dilinin Özellikleri
1.1. Konuşma Dili-Yazı Dili Ayrımı
1.2.Toplumsal Bildirişmede Konuşmanın Önemi
1.3. Konuşma İçin Öngörülen Koşul Örgüsü
1.4. Konuşma Biçimleri
2. Türkiye Türkçesinin Ses Özellikleri
2.1. Türkiye Türkçesinde Sesler
2.2. Türkiye Türkçesinin Bürün Öğeleri
a.Süre, b.Kavşak ve Durak, c.Ton
d.Ezgi
e.Vurgu
3. Türkiye Türkçesinin Söyleyiş Sözlüğüne İlişkin Belirlemeler
3.1. Vurgu
3.1.1. Bileşik Vurgusu
3.1.2. Yer Adı Vurgusu
3.1.3. İkilemelerde Vurgu
3.1.4. Ardıllaşan Sözcüklerde Vurgu
3.1.5. Yabancı Sözcüklerde Vurgu
3.2. Uzun Ünlülerin Kısalması
3.3. Ses Yitimleri
3.4. Ses Benzeşmeleri
3.5. <ğ> Olgusu
3.6.Çekimli Eylemlerin Sesletimi
4. Sözlüğün Kullanım Kılavuzu

Kitabın 49-415 sayfaları arasında Dil Derneğinin çıkardığı ve 1990 yılında ikinci basımı yapılan *Yazım Kılavuzu* temel alınarak hazırlanmış Türkiye Türkçesindeki sözcüklerin ölçünlü söyleyişleriyle vurgularını gösteren sözlük bölümü yer almaktadır. Sözcüklerin söyleyişlerinin gösteriminde IPA (*International Phonetic Alphabet*, 1951)'nın oluşturduğu sesbilim abecesinden yararlanılmıştır.

Konuşma dilinde yaşanan kimi ses değişimleri daha önceki bölümlerde ele alınarak örneklendirildiği için, sözlük bölümünde, sesbilim abecesiyle yazılmış olan sözcükler, yalnızca ölçünlü Türkçedeki söyleyişleri göstermektedir.

Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü adlı yapıtın ilk oluşu nedeniyle bir deneme niteliği taşıdığından daha önce söz etmiştik. Gelecek eleştiriler doğrultusunda yapıtın ikinci basımında kimi genişletmelere ve değişikliklere gidilmesi düşünülmektedir.

AKSAN, D., 1990, *Her Yönüyle Dil, Anaçizgileriyle Dilbilim I*, TDK Ankara.

ERGENÇ, İ., 1991, "<ğ> Üzerine", *Dilbilim Yazıları*, der. A. Sezer, S. Koç, 51-57.

VARDAR, B. 1982, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, TDK Ankara.

OKUL SÖZLÜKLERİ ÜZERİNE

Yusuf ÇOTUKSÖKEN

Türkiyede sözlükçülük, kurumlaşamadığı için sözlük yazımıyla ilgili sorunlar bir türlü tam olarak çözümlenemiyor. Özellikle Latin abecesine (1928) geçildikten sonra kişiler ve kurumlar, tekdilli ve ikidilli pekçok sözlük yayımlamışlardır: genel Türkçe sözlükler, terim sözlükleri, atasözleri ve deyimler sözlüğü, anlamdaş ve karşıtanlamılar sözlüğü, derleme sözlüğü, tarama sözlüğü, uyak sözlüğü, ikidilli sözlükler (Türkçe-yabancı dil, yabancı dil-Türkçe), okul sözlükleri... Bu sözlüklerin tümünün nitelikli, işe yarar, işlevsel olduklarını söylemek pek olanaklı değildir. Özellikle okul sözlükleri söz konusu olduğunda eleştiriler daha da yoğunlaşmaktadır.

Bugün yayın piyasasına baktığımızda birçok okul sözlüğü ile karşılaşıyoruz. Bunların bir bölümü ikidilli (İngilizce-Türkçe, Fransızca-Türkçe, Almanca-Türkçe; Türkçe-İngilizce, Türkçe-Almanca, Türkçe-Fransızca, vd), bir bölümü ise tekdilli (Türkçe-Türkçe). İkidilli sözlükleri bu inceleme kapsamı dışında tutup yalnızca (Türkçe-Türkçe) okul sözlükleri üzerinde genel çizgileriyle bir değerlendirme yapmak istiyoruz.

Türkçe okul sözlükleri üzerinde bugüne değin kapsamlı bir inceleme yapılmış değil; dahası bu sözlüklerin tam bir kaynakçasından bile yoksunuz. (Varsa da ben bilmiyorum.) Ömer Demircan-Aybars Özdenin hazırladıkları Sözlük Kaynakçasında (*Dilbilim Araştırmaları*, Hitit Yayınevi, Ankara 1994, s.323-356) bu alanda yayımlanmış kimi okul sözlüklerinin adları geçmektedir. Öbür sözlüklere oranla üzerinde daha çok durmamız gereken bu konuyu, bugüne kadar yeterince önemsememiş olmamız

gerçekten de düşündürücüdür.

Kitapçı vitrinleri şöyle bir göz attığınızda ders kitabı, test kitabı yayımlayan birçok yayınevinin bir de okul sözlüğü çıkarmış olduğunu göreceksiniz. Bu sözlüklerden kimilerinde Türk dili ve edebiyatı alanında ders ve yardımcı ders kitapları ile kimi sözlük yazarlarının adlarını okursunuz. Hemen her yıl bir kez basılan bu okul sözlüklerini uzmanlardan ne okuyan vardır ne de denetleyen. Kimileri MEB'den izin bile almışlardır. Okul sözlüğü basan yayınevlerinden yapılan işin ciddiyetini kavramış olmalarını beklemek ne ölçüde yerinde olur, bilemiyorum. Okul sözlükleri genellikle daha önce yayımlanmış okul sözlükleriyle genel Türkçe sözlükler örnek alınıp hazırlanmaktadır.

Bu yazıda bugüne kadar incelediğim 20 dolayındaki okul sözlüğüyle ilgili gözlem ve eleştirilerimi dile getirmek istiyorum. (Örneklendirmek yazının boyutlarını büyüteceği için şimdilik bunn vazgeçtim. Bunu başka yazılarıma bırakmayı uygun buldum.) Belki bundan sonra okul sözlüğü yazacak olanlar, benim sorun olarak gördüğümü ve eleştirdiğim konularda durup düşünürler, çözüm bulurlar ve bugünkülerden çok daha nitelikli sözlükler yazarlar.

I) BİÇİM YÖNÜNDEN

a) Dizgi-baskı:

Okul sözlüklerini öncelikle dizgi-baskı ve ciltleme yönlerinden değerlendirmek gerekmektedir. İncelediğimiz sözlükler genellikle 7/8/9 puntoyla diziliyor; değişik harf karakterlerine göre bu puntoların boyutları da az çok değişiyor. Bu durum okuma zorlukları yaratıyor. Maliyet ederini düşürmek ve ucuza satabilmek için genellikle 3. hamur kağıda basılıyor. Eskiden iplik ciltliydi bu sözlükler, şimdi sırt kısmı tümüyle kesilip dış kapak yapışkanla gövdeye birleştiriliyor. Yapışkanlar az sürüldüğü için de kısa sürede dağılıyor sayfalar. Kapak kartonlarının dayanıksızlığı ise başka bir sorun. Okul sözlükleri çok sık kullanıldığı için yıpranmaları öbür kitaplara oranla daha çabuk oluyor. Malzemedeki ve yapılış tekniğindeki eksikler bu yıpranmayı artırıyor.

Okul sözlüklerinin baskıları da eleştiriden uzak kalamıyor. Kağıdın düşük kalitede oluşu baskıyı da olumsuz yönde etkiyor. Özetle okul sözlükleri biçim yönünden belirttiğimiz nedenlerden ötürü kullanışlı değil.

Okul sözlükleri 9-10 puntoyla dizilmeli, birinci hamur kağıda basılmalı, kolay yıpranmayacak biçimde ciltlenmelidir.

b) Resimleme:

Kimi okul sözlüklerine resimler de konulduğu görülüyor. Bu resimler hangi sözlükbirimlere göre seçilmiştir? Bunda benimsenen ölçüt nedir? Bu denli ilkel olması mı gerekiyor bu resimlerin? Üzerinde durup düşünmek gerekir.

Okul sözlüklerinin resimli olması ilkesi benimsenmeli; çizdirilen resimlerin yanı sıra fotoğraflar da kullanılmalıdır. Ancak hangi sözlükbirimlere resim konulacağı konusunda sağlam bir ölçüt belirlenmelidir.

II) İÇERİK YÖNÜNDEN

a) Hedef kitle:

Okul sözlüklerinin hedef kitlesinin

kimlerden oluştuğunu anlamak her zaman kolay olmuyor. Gerçi kimi okul sözlüklerinde ilkokullar için, ortaokullar için, gibi sözler yer alıyorsa da bunun reklamdan öte pek bir anlam taşımadığı anlaşılıyor.

Okul sözlüğünün hangi kitleyi amaçladığına öncelikle karar verilmelidir: İlköğretim, ortaöğretim gibi öğretim basamakları ya da yaş grupları ölçüt olarak alınabilir.

b) Sözvarlığı:

Okul sözlüklerinin içerdiği sözvarlığını saptamada ne gibi ilkelerin benimsendiği pek bilinmiyor. Hedef kitle kesin olarak saptanmadığı için, bu kitlenin gereksinme duyduğu sözvarlığının sınırlarının çizilmesi de gerçekçi olamıyor. Bu sözlüklerde sözcük sayısı 615 bin arasında değişiyor; maddebaşı sözcüklerin belirlenmesi ayrı bir sorun olarak ortada duruyor. Özellikle türevlerin, kalıp kullanımların (kalıp sözler ve deyimler, kimi ikilemeler vb) hangi ölçüte göre alındığını/alınmadığını açıklayabilmek çok zor görünüyor.

Hedef-kitle belirlendikten sonra bu kitlenin gereksinme duyduğu sözvarlığını saptama işi bir ölçüde kolaylaşabilir. Bunun için de öncelikle sıkı bir kaynak taraması yapılıp sözcük listesi hazırlanmalıdır. Bu konuda öncelik o gruba özgü yayınları (ders kitapları, dergiler vd) tanınabilir.

c) Yazım ve sesletim:

Okul sözlüklerinde sözcüklerin yazımı da bir sorun durumunda; özellikle ilk baskılarını 1960lı yıllarda yapmış olan ve bugüne kadar hemen hiç değiştirilmeden basılan sözlüklerde yazım tutarsızlıkları bol bol örneklenebilir. 1983ten sonra Atatürkün Türk Dil Kurumu kapatılıp 12 Eylül yönetiminin Türk Dil Kurumu açılınca işler arap-saçına döndü; resmi TDK, yazımı altüst etti, öyle ki kendi yazım kılavuzlarıyla sözlükleri (*Türkçe Sözlük, Okul Sözlüğü*) bile yazım bakımından tam bir uyuşma içinde değil. Neyse ki 1985'li yıllardan sonra hazırlanıp basılan okul sözlüklerinde resmi TDK'nın *İmlâ Kılavuzu*'nun etkisi pek görülmüyor. (İlk ve ortaöğretim kitaplarında tam bir kargaşa yaşanıyor. MEB, okul kitaplarında ne yazık ki resmi TDK'nın *İmlâ Kılavuzu*'nun yazım biçim ve kurallarının uygulanmasını ısrarla istiyor. TDK'nın kılavuzuna uymayan kitaplara onay vermiyor.)

Okul sözlüklerinde sözcüklerin sesletim özelliklerinin verilmesi (vurgu, uzunluk, kimi ünsüzlerdeki incelik ve kalınlık) nedense göz ardı ediliyor. Gariptir, sonra da öğrencilerin sesletim yanlışlarından şikayet ediyoruz. "Türkçe zaten sesçil bir dildir, yazımı da buna elverişlidir, bu nedenle sözcüklerin sesletim özelliklerinin belirtilmesi gerekmez" gibi bir gerekçe tartışmaya bile konu olmamalıdır.

Okul sözlüklerinin yazımında resmi TDK'nın *İmlâ Kılavuzu* kullanılmamalıdır. Adam Yayınları arasında yayımlanan *Ana Yazım Kılavuzu* ile Dil Derneği'nin *Yazım Kılavuzu*, geleneksel yazımı sürdürdükleri için en uygun olanlarıdır. Bence hemen her bir sözlükbirimin sesletim özelliği okul sözlüklerinde de yalınlaştırılmış biçimleriyle verilmelidir. Öğrenciler hangi hecelerin vurgulu olduğunu, hangi hecelerin uzun okunması gerektiğini, hangi durumlarda (k/,/g/,/l/) ünsüzlerin öndamaksıl ya da artdamaksıl

olduğunu ilgili birimlere bakıp öğrenebilirler.

ç) Kökenbilim:

Okullarda anadili öğretiminde, çeşitli vesilelerle (sözgelimi ses uyumları, ekler vb) yabancı sözcüklerden söz ederiz de, "okul sözlüklerinde yabancı sözcüklerin hangi dillerden geldiğini belirtelim mi belirtmeyelim mi?" konusunu tartışmayız bile. Kimilerimiz de sözcüklerin yerli ya da yabancı olmasının ilk ve ortaöğretim sürecinde pek bir önemi olmadığı inancındadırlar.

Okul sözlüklerinde kaynak dil, kısaltmalarla (Al., Far., İng. gibi) verilebilir. Ben yabancı sözcüklerin özellikle belirtilmesinden yanayım.

d) Sözcük türü:

Okul sözlüklerinde sözlükbirimlerin sözcük türü açısından betimlenmesi ve bunun belirli kısaltmalarla gösterilmesi (kimilerinde çokça yanlış bulunsa bile) oldukça yararlıdır. Ancak bu arada kimi sözcüklerin çoğul (ve bileşik) olduğu es geçiliyor.

Okul sözlüklerinde sözlükbirimlerin yapısal özellikleri kısaltmalarla (y= yalın, t= türemiş, b= bileşik) verilmelidir. Sözcük türleri de kısaltmalarla betimlenmelidir.

e) Tanımlama:

Okul sözlüklerinde sözlükbirimlerini, açık, anlaşılır, tam ve doğru biçimde tanımlanması da öbür konular kadar, belki onlardan biraz daha fazla önemlidir. Tanımlar, öğrencilerin düzeyinin üstünde ya da anlaşılmaz bir durumda olursa (kimi okul sözlüklerinde buna çokça örnek bulunabilir), o sözlük sadece işlevsiz olmakla kalmaz, tehlikeli de olabilir.

Okul sözlüklerinde tanımlar açık, anlaşılır ve doğru olmalıdır. Uzun tanımlardan olabildiğince kaçınılmalıdır. Özetle tanımlarda dil, tutumlu kullanılmalıdır.

f) Örnek tümceler:

Okul sözlüklerinde de gerek görüldükçe tanımlardan sonra örnek tümcelere (örnek kullanımlara) de yer verilmektedir. Kimi örnek tümceler gerçekten de tanımı pekiştiren ve kullanımı daha iyi kavratan bir içerikte düzenlenmiş ya da seçilmiştir. Ancak kimi örnek tümceler ya çok sıradandır ya da niçin yazıldığı, seçildiği belli değildir. Hiçbir uyarıcı/öğretici yönü olmayan tümceler, kimi durumlarda öğrencileri bile gülümsetmektedir.

Örnek tümceler konusunda önce, öğrencilerin hangi sözlük birimlerin örnek kullanımlara gereksinmesi olduğu saptanmalıdır. Sözgelimi kapı birimi için "Evin bir kapısı vardı" gibi bir örnek tümce yerine "Kapıyı yavaşça kapatın./Hava girsin diye kapıyı ardına kadar açtı" türünden örnek tümceler daha işlevsel olabilir. Bir de okul sözlüklerinde başkalarından seçilmiş örnek kullanımlar yerine sözlük yazarının doğal kullanım ortamlarına uygun düşen örnek tümceler oluşturması daha da yararlıdır.

Okul sözlükleriyle ilgili gözlem ve eleştirilerim kuşkusuz bu kadar değil. Şimdilik önemli gördüğüm noktaları yazmakla yetiniyorum. İlgili okur hemen hemen hiç örnek vermediğimi fark etmiştir. İlgilenenlere bu konudaki yazılarımı derlediğim kitabı salık veririm: *Okul Sözlüğünün Eleştirisi* (İnsancıl

Yayınları, İstanbul 1996). Bu kitabımda resmi TDK'nın *Okul Sözlüğü*'nü (Ankara 1994; İkinci baskı TDK-Milliyet 1997) çeşitli yönleriyle eleştirmiştim. Okul sözlükleriyle ilgilenenler, burada söz konusu edilen noktaları, ellerine aldıkları birkaç okul sözlüğü üzerinde denetleme olanağını bulabilirlerse bu yazı amacına ulaşmış olacaktır. Ben burada genel çizgileriyle ortaya koyduğum gözlem ve eleştirilerimin, biraz önce de belirttiğim gibi, hemen her birini ayrı birer yazı konusu yapıp çeşitli okul sözlüklerinden seçtiğim örneklerle kanıtlamak amacındayım.

TRABZON VİLAYETİ SALNAMESİ 1878

Cilt 10

10. Cilt Çıktı!...

Hazırlayan
Kudret Emiroğlu

Trabzon İli ve İlçeleri
Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı

AĞIZ SÖZLÜKÇÜLÜĞÜ

Nurettin DEMİR

Giriş

Aşağıda Türkiye Türkçesinden hareketle ağız sözlükçülüğü hakkında bazı hususları dile getirmeye çalışacağım. Ağız terimi Türkçenin değişik bölgelerde konuşulan, yazılı bir standardı bulunmayan, siyasi anlamda bağımsız bir dil olmadığı gibi dil özellikleri bakımından da hiyerarşik olarak bağlı bulunduğu "standart" dilden çok farklı olmayan, okullarda öğretilmeyen, resmi ve yarı resmi durumlarda kullanılmasından kaçınılan varyantlarını göstermek için kullanılacaktır. Buna göre ağız sözlükleri bu varyantların söz dağarcığını tespite yönelik sözlükler olarak anlaşılmalıdır. Örneklemelerde daha çok en geniş ağız sözlüğü olduğu için Derleme Sözlüğü'nden hareket edilecektir. Ağız malzemesinin sözlükçülük yönünden değerlendirilmesi ve ağız sözlükçülüğünün batı dillerindeki durumu hakkında Freiberthäuser 1976, 1986 ile *Dialektologie* ve *Dictonaries* isimli el kitaplarının konuyla ilgili bölümlerine bakılabilir (Hausmann; W. Besch). Yazımızda dile getirilenler görüşler, daha da belirliginleştirilebilecek fikirler olarak görülmelidir.

Türkiye Türkçesinin ağızlarıyla ilgili günümüzdeki anlamda sözlük çalışmaları 12 Temmuz 1932'de kurulan Türk Dil Kurumu'nun (TDK) [o zamanki adıyla Türk Dili Tetkik Cemiyeti] 26 Eylül 1932 tarihli birinci kurultayında alınan bir kararla başlar. Ön hazırlıkların tamamlanmasından sonra 1933 yılında hayata geçirilen bir halk ağzından söz derleme seferberliği neticesinde TDK'na 1933 ve 1934 yıllarında 153.500 fiş ulaşır. Bu fişlerin değerlendirilmesiyle ortaya çıkan ve 1939–1951 yılları arasında yayımlanan 1709 sayfa ve 4 cilt tutan *Söz Derleme Dergisi* (SDD) 25.000–30.000 kadar kelimeyi ihtiva eder. Bu 4 cilde daha sonra beşinci cildi oluşturan *Yazın Dilinden Halk Ağzına İndeks*'le (1959) önceki ciltlerde bulunanlar da dahil olmakla birlikte yeni malzemeyle genişletilmiş "folklor sözleri"ni içine alan altıncı cilt (1952) ilave edilir. SDD zengin ağız malzemesine sahip ise de sözlüğe katkıda bulunanların ilk defa böyle bir işle ilgilenen, rastgele seçilmiş derlemeciler olmaları, derlenen malzemenin uzmanlar tarafından yeterince kontrol edilmemesi; derlenen kelimelerin coğrafik dağılımı, kimden alındıkları ve kimler tarafından kullanıldıkları hakkında sağlam bilgi vermemesi, kelime anlamlarının yeterince açık tarif edilmemesi, metin içerisinde kullanılışlarının yeterli örnekle gösterilmemesi, kullanılan işaretlerin ağızlardaki telaffuzları yansıtmaması, ė, ḫ, ñ gibi fonolojik değeri olan kimi seslerin göste-

sıraya göre dizilmiş olması yüzünden bir kelimenin farklı telaffuzları veya akraba kelimeler için gerekli olan göndermelerin bulunmaması gibi önemli eksiklikleri vardır (geniş bilgi için bkz. Mansuroğlu 1957, 120). Her ne kadar SDD zengin bir malzemeye sahip ise de halk ağzında yaşayan birçok kelimenin derlenmemiş olması ve fark edilen eksiklerin giderilip yanlışların düzeltilmesi maksadıyla, Türk Dil Kurumu'nca yeni bir derleme yapılması uygun görülür. Böylece 1952 başından 1959 sonuna kadar tam sekiz yıl süren ikinci söz derleme kampanyası başlatılır. Üç kere tekrarlanan programlarla yürütülen 917 dil meraklısının katıldığı bu kampanya neticesinde 450.000 kadar fiş toplanır. Bu fişler öncekinin bir çok eksiğini düzeltmekle kalmaz; yeni kelimeler, yeni anlamlar, yeni derleme bölgeleri gibi bilgileri de getirir. 1962–1979 yılları arasında gene TDK tarafından yayınlanan XI ciltlik *Derleme Sözlüğü*, daha öncekilerle birlikte 600.000 civarındaki fişe dayanılarak hazırlanmıştır. 1982 yılında evvelki ciltlerin basılmasından sonra kuruma gelen fişlerin değerlendirilmesiyle daha önce yayımlanmış ciltlerde bulunmayan sözcüklerle, bulunup da anlam ve derleme yerleri değişik olan sözcüklerin alındığı bir ek cildin ilavesiyle DS toplam XII cilde ulaşmıştır. Eksikliklerinin giderilmesi maksadıyla hala derlemeler yapılan bu sözlük, kanatimizce, sadece bu güne kadar Anadolu ağızlarıyla ilgili en büyük yayın değil aynı zamanda TDK'nun gerçekleştirmiş olduğu en önemli leksikolojik çalışma durumundadır (Bkz. Demir 1994).

Türkiye genelinden malzemeye yer veren ağız sözlükleri, DS'nün daha bir ön şekli durumundaki SDD'nin yayımlanmasından bu yana Türk dilinin en önemli kaynakları arasındadır. Etimoloji ve Türkçeyle karşı karşıya geldiği diller arasındaki kelime alışverişi başta olmak üzere, burada teker teker üzerinde durmayacağımız bir yığın çalışmaya bütün eksiklerine rağmen bu sözlükler kaynaklık etmiş, kimi araştırmaların yapılması bunların varlığı neticesinde mümkün olmuştur.

Ancak DS gibi bir eser ortaya konulmasına, amatör bir ruhla hazırlanan ağız sözlüklerinin sayısındaki artışa rağmen ağız sözlükçülüğünün teorisi, metotları, sorunları gibi hususlarla, Türkiye Türkçesinden hareketle pek ilgilenilmediğini; monografiler veya metin yayınlarının sonunda ya da zaman zaman popüler bilim dergilerinde yer alan kısa listeler şeklindeki DS'ne katkıları bir kenara bırakırsak, ağız sözlükçülüğünün dil uzmanlarının pek de ilgisini çekmediğini görüyoruz. Oysa ağız araştırmalarının ileri olduğu ülkelerde, mesela Almanya'da ağız sözlükçülüğü, ağızların hepsinden geniş malzemeye yer veren DS benzeri bir sözlüğün meydana getirilmemiş olmasına rağmen, ağız araştırmalarının en önemli kollarından biri durumunda olup devletin fedaral yapısının da yardımıyla kurumlaşmıştır. Ülkemizdeki durum, konuşma diliyle ilgili araştırmaların Türk diline dair çalışmalar içerisindeki yeri kadar dil incelemelerinde hem sözlükçülük hem de ağız araştırmalarına ayrılan mesai ve bunların genel seviyesi ile de yakından alakalıdır.

Sözlük türü

Ağız sözlüklerini değişik ölçütlere göre sınıflandırmak mümkündür. En basit ölçütlerden birisi malzeme alınan bölgenin sınırlarıdır. Buna göre ağız sözlüklerini, ağız sınıflandırmalarında da esas alınan coğrafik ölçütler yardımıyla üç ana grupta toplayabiliriz:

Bunlardan birincisi DS veya *Zanaat Terimleri Sözlüğü* gibi standart dilin geçerli olduğu sahadaki ağızların hepsinden veya mümkün olduğunca geniş bir kesiminden malzemeye yer veren bölgeler üstü veya genel ağız sözlükleri diyebileceğimiz sözlüklerdir. Bu türün en iyi örneğini, her ne kadar standart Türkiye Türkçesinin yazı dili olarak kullanıldığı bölgelerin ağızlarını tamamıyla içine almasa da, DS teşkil eder.

İkincisi ise buna göre daha dar bir bölgeden, mesela belli bir ağız grubundan veya bir coğrafik bölgedeki ağızlardan malzemeye yer veren geniş bölge ağzı sözlükleridir. Bu tür sözlük çalışmaları Türkçe esas alınarak pek yapılmamışken mesela Alman ağız sözlükçülüğünde, devletin federal yapısı yanında ağızların bir birinden Türkçenin ağızlarıyla karşılaştırılamayacak ölçüde aşırı farklılıklar göstermesine de bağlı olarak bir gelenek halindedir.

Üçüncü türü ise il, ilçe, köy gibi daha küçük bir bölgede konuşulan, oldukça homojen bir ağzın veya ağız grubunun söz dağarcığının tespit edildiği dar bölge ağzı sözlükleri oluşturur. Çoklukla amatörce hazırlanmış olmakla birlikte, daha büyük sözlükler için kıymetli ön çalışmalar olarak görebileceğimiz . bu tür sözlüklere zaman zaman rastlamaktayız (Hacıhamdioğlu 1982, 1983, 1985, Pehlivanlı 1993, Ergin 1982; Emiroğlu 1989 vb.).

Ağız sözlüklerini içerisindeki malzemeye göre ağzın kelime dağarcığına ait genel ağız sözlükleri, atasözleri ve deyimler, dualar–beddualar veya belli bir sahayla ilgili kelimeleri içine alan özel sözlükler gibi türlere ayırabiliriz. Tabii ağızlardan mümkün olduğunca çok malzemeye yer veren genel ağız sözlükleri iyi hazırlanmaları durumunda özel ağız sözlüklerinde yer alabilecek bilgileri de kapsar.

Sınırlandırmada kullanılabilecek bir başka ölçüt ise madde başlarının sıralanmasıdır. Genel sözlükçülükte görülen her türlü sıralama tekniği burada da kullanılabilir. Ama Türkçe ağız sözlüklerinde *madde başı* sıralamasında bugün takip edilen yol, kelimeleri alfabe sırasına göre vermektir. Sıralamada yazı dilinde kullanılan alfabe esas alınmakta, bundan farklı sesler kendisine yazı dilinde telaffuz noktası bakımından en yakın olduğuna inanılan sesle birlikte verilmektedir. Farklı söylenişlerin gösterilmesi mesela DS'nde kelimenin yaygın olduğuna inanılan varyantını madde başı almak ve bundan sonra varyantları alt madde başları olarak vermek şeklindedir. Bu alt madde başları daha sonra ayrı madde başı olarak sözlüğe alınır ve anlamının açıklandığı yere gönderme yapılır. Dar bölge ağzı sözlüklerinde temel ağza has biçim sözlüğe alınmakta, varyantlaraysa pek yer verilmemektedir. Bir bölgede bir kelimenin farklı söylenişlerinin coğrafik, toplumsal, dil karşısında alınan tutum gibi sebepleri vardır. Dil sürçmesi de dahil olmak üzere dildeki standarttan sapmaların açıklanabilir nedenleri vardır. O yüzden ağız sözlüklerinde varyantların gösterilmesi önemlidir. Ancak bunları bütün teferruatıyla tespit etmeye çalışmak ağız sözlükçülüğünün sınırlarını zorlayabilecegi gibi kullanıcıların çoğu açısından da gerekli olmayabilir. O bakımdan en azından, varyantlar arasında kaybolmamak için, bölgede yaygın olarak kullanılan telaffuzu vermek pratik bir çözüm olarak görülebir. Bundan başka kelimeleri etimolojileri, anlam alanları gibi başka esaslara göre dizmek de mümkündür. Ama bunlar Türkçe ağız sözlüklerinde kullanılmadığı için üzerinde durmuyoruz.

Türkçenin ağızlarıyla ilgili sözlük çalışmaları bir taraftan unutulmakta olan kelimeleri kaydetmeye çalışır ki bu yönleriyle art zamanlıdırlar. Ancak malzemeye yaklaşmaları *eş zamanlıdır*; kaydedilen kelimelerin zaman içerisinde geçirmiş oldukları ses değişmelerine yer verilmez, tersine o andaki derlemecinin veya sözlükçünün tespit ettiği haliyle kelimeler kaydedilir. Yeterli malzeme olmasına rağmen Türkçenin tarihi devrelerinin ağızlarına dair bir sözlük henüz yoktur. Sözlükler de dahil olmak üzere eski eserlerde görülen ağız malzemesi güvenilir incelemelere tabi tutulmuş değildir. Türkçenin belli bölgelerde eski durumu hakkında hazırlanacak tarihi ağız sözlükleri ağızların bugünkü dağılımını anlamamızda, şüphesiz son derece faydalı olacaktır.

İçine alacağı bilgiler

İyi bir ağız sözlüğü hangi bilgileri ihtiva etmelidir sorusuna herkesi tatmin

edecek bir cevap bulmak mümkün değildir. Sorunun cevabı kullanıcının beklentilerine göre değişir. Mevcut ağız sözlüklerini kimlerin kullandığı konusunda her hangi bir çalışma yoksa da yapılan alıntılardan hareketle kullanıcıların amatör veya profesyonel manada bilim adamlarıyla yüksek okul öğrencileri olduğunu tahmin ediyoruz.

SDD ve DS için malzeme toplanırken nelerin tespit edilmeye çalışıldığı, sözlüklere nelerin alındığına bakınca sözlükte nelerin bulunması istendiğiyle ilgili bazı bilgiler buluruz. Birinci derlemede derlemeciden, kelime (varsa türlü söylenişleri), derleme yeri; kelime isim, sıfat veya zamirse izafet ve çokluk, fiil ise geniş zaman 3. tekil şahsı, kelimenin anlamı ve metin içinde kullanılışı gibi sonradan sözlüğe alınan bilgiler yanında eş veya zıt anlamlıları, kelimenin yaygınlığı, derleme yapılan kimsenin yaşı, işi, cinsiyeti, yerli olup olmadığı, okur yazar olup olmadığı, derleyici, derleyicinin kelimeyle ilgili düşünceleri, derleme tarihi hakkında da bilgi istenir (DS I, s. XIII). İkinci derlemede derleyicilere gönderilen fişlerde aranan bilgiler doldurulması gerekli olan ve doldurulması isteğe bağlı kısım olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan doldurulması gerekli olan kısımda, kelime ve söylenişleri, numaralanarak verilmesi istenen anlamı veya anlamları, kelimenin kullanılışını gösteren örnek, derleme yeri, derleyici ve işi yanında, fişin niçin doldurulduğu konusunda da bilgi istenir. Doldurulma sebepleri yeni bir kelimeyi verme, eksik derleme yerini tamamlama, SDD'ndeki yanlışı düzeltme, eksik anlamı tamamlama, yanlış anlamı düzeltme, SDD'nde bir bölgeden derlenmiş gibi gösterilen kelimenin bölgede olmadığı ve kelimeyi fonetik işaretlerle verme olmak üzere yedi tanedir. Fişlerin doldurulması isteğe bağlı kısmında ise kelimenin türü, eş anlamlıları, ağızdaki zıt anlamlısı, tarifi tam fikir veremiyorsa birkaç çizgi ve resimle bunun gösterilmesi, derleyicinin eklemek istediği düşünceler şeklindedir. Ancak fişlerde istenen bilgilerin, birinci gruba girenlerin bazıları da içinde olmak üzere, DS'nde kullanılmadığını görüyoruz.

DS'nde derlenecek sözler, İstanbul Türkçesine dayanan yazı dilimizdeki sözlerden başka olmak üzere yerli halk arasında kullanılan sözlerdir. Yazı dilinde kullanılan sözler, bir bölgede şekil ve anlamca farklılık gösteriyorsa bunlar da derleneceklerdir. Ayrıca bir kelimenin Türkçe olup olmadığında tereddüt edilse bile o kelimenin derlenmesi gerektiğine işaret edilir.

Bir ağız sözlüğü hazırlarken, sözlükte bölgede rastlanan kelimelerin hepsine yer verilmek istenmiyorsa, çözülmesi gereken en zor hususlardan birisi, neyin sözlüğe alınıp neyin alınmayacağı, neyin ağız özelliği olarak görülüp neyin standart dile has bir özellik kabul edileceği meselesidir. Burada belli bir ölçü bulmak imkansız gibidir. O bakımdan sözlükçü, araştırmasında amaçlarını açıklayarak belli prensipler koymak durumundadır. Yazı dilinde kullanılmayan veya ses değerleri ve anlamı bakımından yazı dilindekinden ayrılan kelimeleri sözlüğe almak, beraberinde getirdiği sakıncalara rağmen, pratik bir çözüm gibi görünmektedir. Ancak bu pratik çözüm sözlük maddelerinin tespiti için nihai bir çözüm teşkil etmiyor. Mesela *deñiz* sözcüğü sadece ortadaki *ñ* sesi ile yazı dilinden ayrılır. Ancak bu ses yazı dilinde olmamakla birlikte, Anadolu ağızlarında son derece yaygın olduğu için, *deñiz* söyleyişi hiç bir yanlış anlaşılmaya yer vermeyecek şekilde standart dildeki manasıyla anlaşılır. Buna karşılık *getirmek* ve *götürmek* fiilleri ağızlarda genel olarak hem söyleniş hem de anlam bakımından standart Türkçedeki gibi olmakla birlikte mesela Bolu ağızlarında söylenişleri standart Türkçedekine yakındır, ancak anlamları tersidir. Bu durumda *getürmek* fiili "götürmek" *götürmek* ise "getirmek" olarak sözlüğe girmek durumundadır.

Bir bölgede konuşulan varyantın söz dağarcığı tespit edildikten ve belli ölçülere göre sözlüğe alınacak kelimelerin nasıl

gösterileceği belirlendikten sonra, verilmesi gereken ikinci husus kelimenin tarifi, yani anlamıdır. Burada takip edilen yol ağız kelimesinin standart dildeki karşılığını vermek şeklindedir. Ama burada yanlış manalandırmalar ortaya çıkabilmektedir (bazı örnekler için bkz. Demir 1994). Tabii gene de kelimenin yazı dilindeki karşılığını vermek, iki kelimenin anlamı kadar metin içerisindeki kullanımının da örtüşmesi durumunda pratik bir çözüm gibi görünüyor. Ancak bunun sakıncalarını unutmamak gerekir.

Bundan başka ağız sözlüğünde tarifi yapılan kelimeyi açıklaması için verilen örneklerin iyi seçilmesi gerekir. Mesela DS'nde standart Türkçedeki karşılığı "gitmek" olarak verilen bir gedmek maddesinin olduğunu görüyoruz. Bu maddenin iyi anlaşılması için verilen örnek şöyledir: *Ben babamın yanına gedecem.* Oysa gitmek / *getmek* fiilindeki tonsuz t ünsüzü standart dilde de iki ünlü arasında tonlulaşan, zayıf bir t'dir. Bu yüzden verilen örnek, kelimenin söylenişini tam olarak açıklamıyor (ayrıca bkz. Demir 1994).

Kaynakları

Ağız sözlükleri, ağız araştırmalarındaki genel meyile uygun olarak bir standart dilin çatısı altında toplanmış olan konuşma varyantlarından beslenir. Konuşma dilinden beslenen ağız sözlükçülüğünün birinci kaynağı ise ağız konuşanlardır. Bu durumda kaynak kişi açısından iki farklı tutum söz konusudur. Bunlardan birincisinde DS gibi Türkiyenin genelinden malzeme ihtiva eden sözlüklerde, sözlü malzeme bir derlemeci tarafından kaynak kişi veya kişilerden toplanır. Ağız monografileri veya küçük çaplı dar bölge ağızlarıyla ilgili sözlük çalışmalarında görüldüğü gibi derlemeci ile değerlendirici aynı kişi olabilir. Malzeme alınacak kişide aranan, bizce doğru olmayan bazı özellikler vardır. Buna göre "derlenecek kelimeler yerlilerden ve mümkünse o yerden hiç ayrılmamış olanlardan derlenmeli, bunlar arasında okur yazar olmıyanlar, yaşlılar, kadınlar tercih edilmelidir. Kendisinden söz derlenen kimselerin işitme ve söyleme uzuvlarında kusur bulunmamalıdır. Başka taraftan gelip bir yere yerleşmiş olanlardan ve göçmenlerden söz derlenmemelidir" (DS I, s. XIX, ayrıca Mansuroğlu'nun yukarıdaki sözlerine bkz.). Başka bir çalışmamızda (1998) bazı tenkitler yönelttiğimiz bu tip sınırlamaları biz, sadece ağız sözlükçülüğü için değil ağız araştırmalarının diğer türleri için de doğru bulmuyoruz. Ağız sözlüğü hazırlanırken esas olan, sözlüğü hazırlanan ağzın söz varlığını, derlenecek malzemede bazı sınırlamalar konmuş ise aranan şartlara uygun sözlük malzemesini kayda geçirmek olmalıdır. Sözlük açısından önemli olmayan sınırlamalar getirerek, daha fazla malzeme elde etme imkanını ortadan kaldırmak gereksizdir. Bir bölgede varlığı tespit edilen bir kelimenin söz konusu bölgede gerçekten kullanılıp kullanılmadığı, yaygınlık derecesi, bölgeye has telaffuzu, varyantları, anlamları, cümle içerisinde kullanılışı gibi sözlük için önemli hususlar başkalarına sorularak kolayca tespit edilebilir. Ayrıca bölgenin yerlisi olmayan birinin ilk dikkatini çekecek şeylerin başında kulağına yabancı tellaffuzlar, tanımadığı kelimeler geldiği için bölgeden olmayan insanları kaynak kişi olarak görmemenin de tutarlı bir yanı yoktur. Böyle birinden derlenmiş bir kelimenin söylenişi, anlamı vs. gibi sözlük için önemli hususlarda daha fazla bilgiyi yerlilerden almak son derece basittir. Demek ki ağız sözlüğü için malzeme hem doğrudan bölgenin yerlilerinden hem de dolaylı yolla bölgenin yerlisi olmayanlardan toplanabilir (krş. Mansuroğlu 1952, 120).

Sözlük çalışması hazırlanırken malzemenin tespitinde, özellikle belli bölgelerin ağızlarıyla ilgili çalışmalarda takip edilen ikinci yol ise sözlükçünün aynı zamanda kaynak kişi olmasıdır. Genellikle konuştuğu ağzın söz dağarcığını tespit etmeye çalışan araştırmacılar buraya dahildir. Bu durum da sözlüğe alınacak kelimelerin tespitinde araştırmacının neyi ağız

özelliği olarak gördüğüyle sıkı sıkıya ilgilidir. Biz ağzı konuşanın da farkında olduğu birincil ve ağzı konuşanın farkında olmadığı ikincil ağız özellikleri şeklinde bir ayrım yapıyoruz. Ancak ikisini birbirinden ayıran kesin ölçütlerin bulunmadığını vurgulamak isteriz. Bunların dereceleri burada üzerinde durmayacağımız sebeplerle kişiden kişiye değişebilmektedir. Standart dilin daha "doğru" ve bu yüzden prestije sahip bir varyant olması yüzünden yazı dilindeki söyleyişten belirgin bir şekilde ayrılan veya yazı dilinde hiç bulunmayan, hatta söylenişleri kendisine tuhaf gelen kelimeler yerli derlemecinin dikkatini çeken hususlardır. İkincil ağız özellikleri, tecrübemize göre bu durumda objektif manada sözlüğü hazırlananan ağzı diğer ağızlardan ayıran önemli özellikler olmalarına rağmen büyük oranda gözden kaçmaktadır.

Doğrudan sözlüğe yönelik olmamakla birlikte yazılı hale getirilmiş ağız incelemeleri, metin yayınları, biraz standartlaştırılmış olarak yazıya geçirilse de folklor derlemeleri vs. gibi diyalektoloji veya yakın disiplinlerde yapılmış çalışmalar da ağız sözlüğü için birer hazine durumundadırlar. Bu tür çalışmalarda verilen metinlerin daha iyi anlaşılması için eserin sonuna genellikle kısa bir sözlük eklenir veya zaman zaman Caferoğlu'nun yaptığı gibi anlaşılmayacağına inanılan kelimeler dip notlarla açıklanır.

Eski dönemlerden olsun günümüzden olsun yazılı eserlerin kaynak olarak kullanıldığı ağız sözlüğü çalışmaları yok denecek kadar azdır. *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'nün, eski devirlerdeki Türkçe kelime hazinesini ortaya çıkarmaya çalışırsa da, ağız sözlüğü olma gibi bir iddiası yoktur. Oysa hem eski dönemlere ait hem de günümüz yazılı kaynaklarında bolca ağız malzemesi bulunur. Eski devirlerle ilgili dil ve edebiyat araştırmalarında dikkatin genellikle bölgesel söyleyişlere pek yer verilmeyen "edebî" eserler üzerinde yoğunlaşması veya bu tür eserlerin ağızlar açısından incelenmemişliği, tarihi diyalektolojinin henüz gelişmemiş olması bu yönde şimdiye kadar önemli bir çalışmanın ortaya çıkmaması neticesini doğurmuştur. Eski dönemlere ait sözlüklerde yer aldığı söylenen ağız kelimeleri de ciddi araştırmalara tabi tutulmamıştır (krş. Dankoff 1991). Oysa yazılı metinlerden, özellikle latin alfabesiyle yazılanlardan hareketle ağız sözlüğü çalışması yapmak incelenecek malzemenin sürekli değişmediği de göz önüne getirilirse daha kolaydır. Günümüzün roman ve hikaye başta olmak üzere bilhassa "köy edebiyatı" olarak tanınan eserlerinde de, özellikle konuşma pasajlarında doğrudan biraz standartlaştırılmış şekilleriyle de olsa alıntı şeklinde bolca ağız malzemesi yer alır. Püsküllüoğlu'nun Yaşar Kemal'in eserlerini esas alarak hazırlamış olduğu sözlük bu konuda güzel bir örnek teşkil eder (1995).

Bunların yanında ağız sözlüklerinin bugün hiç de küçümsenmeyecek başka kaynakları da vardır. Yerel basın ve yayın organları bunların başında gelir. Yerel gazetelerde zaman zaman yayımlandıkları bölgenin ağzıyla kaleme alınmış yazılara rastlanmaktadır. Her ne kadar burada kullanılan ağız çoklukla birincil unsurların aşırı vurgulandığı bir tür *sözde ağız* ise de bünyesinde sözlük çalışmasında kullanılacak bolca malzeme barındırır. Aynı şekilde son yıllarda yaygınlaşan yerel radyo ve televizyonlarda yayımlanan söyleşiler başta olmak üzere çeşitli programlarda da bölge ağzından bolca kelime geçer. Bunun yanında, yerel olanlara göre daha az ise de bölgeler üstü yayın yapan basın yayın organlarında da komedi, eğlence programları başta olmak üzere değişik yayınlarda, dikkatli bir şekilde gözden geçirilerek ağız sözlüğüne alınabilecek malzemeye rastlanmaktadır. Ayrıca gene dikkatli kullanılmak şartıyla fıkra, masal, film vs. gibi kaynaklardan da ağız sözlüğü için malzeme elde edilebileceği kanaatindeyiz. Karadeniz fıkraları bunun dikkat çekici örnekleridir.

Malzemenin derlenmesi

Ağız sözlüğünün kaynaklarına bağlı olarak sözlükte kullanılacak malzeme sahada veya masa başında elde edilebilir. Sahada malzeme derlemek, ağız araştırmalarının diğer kollarına göre teknik bakımdan kolaydır; ama zaman açısından meseleye yaklaşınca tersi bir durum söz konusudur. Sözlükçü belli bir konuyla ilgili sınırlı sayıda kelime aramıyorsa, derleme işi çok daha uzun bir zamana yayılabilir ve bu yüzden diğer çalışmalara göre daha fazla sabır ister. Bu yolla malzeme doğrudan veya dolaylı, yazmak veya ses kaydetmek suretiyle toplanabilir. Tabii bu arada her saha çalışmasının muhakkak masa başı çalışmasını gerektirdiği gerçeğini de unutmamalıyız. Ayrıca saha çalışmasının da DS gibi büyük ağız sözlüklerinde olduğu gibi, bir kısmı sahada bir kısmı masa başında çalışan bir ekibin işidir. Derlemeciler, sözlüğü hazırlayanlarca görevlendirilmiş veya gönüllü olarak bu işe giren kişilerdir. Dar bölge ağızlarına has sözlüklerde ise malzeme genellikle bölgenin aynı zamanda yerlisi olan sözlükçü tarafından kendi söz dağaracığı yanında çevrede duyduklarını sözlü veya yazılı olarak kaydetmesi suretiyle derlenmektedir. Sözlük için derlenecek örnekler mesela bir ağız gramerine göre daha kısa olabilir. Burada tespit edilmesi gereken kelimeleri doğrudan yazıya geçirmek pratik bir yoldur. Aynı şey kelimeyi açıklayıcı örnek için de geçerlidir. Ses kaydı suretiyle tespit edilen metinleri elbette tekrar tekrar dinlemek kelimenin metin içindeki kullanılışı gibi hususlarda bilgi verdiği için kıymetli; ama sözlük çalışması için külfetli bir yol olabilir. Gene belli eşyaları göstermek, belli durumu tarif ederek malzeme derlenen bölgede nasıl adlandırıldığını sormak, standart şeklini vererek bunun ağızdaki karşılığını istemek gibi çeşitli yollarla malzeme elde etmek, serbest konuşmalarda metin malzemesi elde etmeye çalışmaktan daha pratiktir. Nelerin arandığı önceden tespit edilmek suretiyle kısa zamanda çok geniş bir bölgeden derlemesi yapılabilir. Bu belli bir meslek, tarım, hayvancılık, ev eşyaları vs. gibi bir sahaya has özel bir ağız sözlüğü hazırlanmasında baş vurulabilecek en pratik yoldur.

Hazırlayıcılar

Adından da anlaşılacağı gibi, bir taraftan ağız araştırmalarına diğer taraftan da sözlükçülüğe bağlı olup her iki disiplinin metotlarından da faydalanan ağız sözlükçülüğünün aynı zamanda her bilim kolunda olduğu gibi kendine has teorisi ve metotları vardır. Ağız sözlükçülüğü belli bir bilgi birikimi, branşın metotlarına hakim olma, sorunlarını tanıma, konuyla ilgili gelişmeleri takip etme gibi ön şartları gerektiren bir uzmanlık işidir (bkz. Mansuroğlu 1957, 120; Gözaydın 1991, 313). Oysa Türkçenin ağızlarıyla ilgili çalışmalarda özellikle derleyicilerin pek de metotlu çalışmadıkları, sözlüklerde eleştirilen hususların göz ardı edilemeyecek bir bölümünün bunlardan kaynaklandığını görüyoruz. Ağızlardan sözlük malzemesi toplamanın resmi bir aksiyon haline getirildiği ilk derlemede tutulan yol, esasen uzmanlık işi olan bir konuya nasıl yaklaşıldığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir (bkz. DS 1; V-XIX).

Diğer sözlükler gibi ağız sözlükleri de bir veya birden fazla kişi tarafından hazırlanabilir. Bu biraz da sözlüğün türüyle ilgilidir. Dar bölge ağzı sözlüklerinin veya özel sözlüklerin bir kişi üstesinden gelebiliriken genel ağız sözlüklerini, bir kısmı sahada malzeme derleyen bir diğer kısmı ise masa başında sözlüğü hazırlayan bir ekip daha kolay sonuca götürebilir. TDK tarafından yürütülen her iki sözlük çalışmasında da dikkat çeken husus, derlemelere çok sayıda kişinin katılması ve derlemeciyle sözlüğü hazırlayanların farklı şahıslar olmalarıdır. Bu husus aynı zamanda sözlükteki hataların azımsanamayacak bir bölümünün de sebidir (bkz. Eren 1990, 1992, 1993; krş. Tezcan 1991).

Transkripsiyon

Yukarıda da dediğimiz gibi nihayetinde konuşma diline dayanan ağız sözlüğü hazırlanırken ortaya çıkan sorunlardan birisi sözlüğe alınacak kelimelerin nasıl transkribe edileceği meselesidir. Genel olarak konuşma dili yazıya geçirilirken olduğu gibi burada da yazıda neyin nasıl gösterileceği sorusu ortaya çıkar. Teferruatın gösterilmesi, sözlüğün ulaşmak istediği kullanıcılar, sözlüğün hazırlanmasına katkıda bulunanların fonetik incelikler hakkındaki duyarlılıkları ve bu inceliklerin gösterilmesiyle ilgili bilgi ve tecrübeleri gibi hususlar bunda rol oynar. Elbette ağız sözlüğüne alınacak kelimenin ses değerleri okuyucu tarafından da anlaşılacak şekilde açık, aslına mümkün mertebe yakın olmalıdır. Ancak basit gibi görünen bu husus kolayca geçiştirilemeyecek türdendir. Sözlü olarak kaydedilmiş olan metinleri çeviri yazıya geçirmek, bu yönde tecrübesi olmayanlar için, özellikle standart Türkçede geçmeyen seslerin verilmesinin sanıldığından zor olduğuna değişik vesilelerle şahit olduk. Nitekim fonetik incelikler konusunda tecrübesi olmayan yüksek okul mezunlarına ağızdaki sesleri ne derece anlayıp gösterebileceklerini tespit için değişik ağız metinlerinden bölümleri transkiribe ettirdik. Sonuçta var olan seslerden işitilmeyenlerin yanında, "beklenti hatası" olarak ağızda olmayan seslerin de işitilmiş olduğunu gördük. Dikkat çekici bir şekilde T. Hacıhamdioğlu *Alanya Folkloru* adlı sözlük çalışmasında şunları yazar: "Alanya ağzı tetkik edildiğinde ağzın bağlantılı (liaison) ve kısaltmalı (kestirmeci) olduğu, kendine özgü yöre ağzı özellikleri gösterdiği, bazı sözcüklerde de yazım zorlukları ile karşılandığı görülmektedir" (1983, 3). Diğer taraftan fonetik inceliklerin gösterilmesi dil uzmanları açısından önemliyse de, başka sahalarla uğraşanlar için sözlüğün kullanılmasını güçleştiren, ürkütücü bir rol oynayabilir. Transkripsiyonda sadece yazı dilinde kullanılan işaretlerle yetinilmesinin sakıncaları ise, mevcut harflerin ağızlardaki ses zenginliğini yansıtacak durumda olmaması yüzünden, ortadadır. Bu yüzden kullanılan işaretler de anlaşılır bir şekilde açıklanarak, sözlüğü hazırlanan ağza has anlam ayırıcı özelliği olan sesler, muhakkak gösterilmelidir.

Bilindiği gibi DS'nün bir önceki versiyonu olan SDD'ne yöneltilen önemli tenkitler arasında kimi seslerin gösterilmemesi de gelir. İkinci derlemede, derleme yapmak isteyenlere SDD ciltleriyle birlikte bir kaç derleme ve düzeltme fişi sunulur ve fişlerin doldurulması hakkında açıklayıcı bilgiler verilir (DS I, s. XVII). Kılavuzda birinci olarak kelimenin SDD'nde bulunması durumunda dahi kaydı, *ė* (é), *ḫ*, *ñ* sesleri ve uzunluğu göstermek için kullanılan ¯ imi ile ilgili açıklayıcı bilgiler örnekleriyle verilir. "Yazı dilimizde bulunan bir kelime, yurdumuzun bir köşesinde değişik bir sesle kullanılıyorsa, bu farkı belirtmek için kelimeyi fişlemek lâzımdır" dendikten sonra standart Türkçedeki "çok" kelimesinin bir yerde "çoḫ" şeklinde veya "deniz" kelimesinin "deñiz" şeklinde kullanılması durumunda bunun belirtilmesi istenir. Buna rağmen *çoḫ* kelimesine dair örnekler Artvin, Kars ve Erzincan illerinde rastlanırken (DS 1258), özellikle Batı Anadolu ağızlarında ñ sesinin korunduğu bir çok kelime sözlükte geçmez. Hatta mesela Silifke'den derlenen denizboncuu, *deniz ördeyi* veya gene Batı Anadolu ağızlarından derlenmiş olan örneklerde (DS 1424) ñ sesi yazılmaz.

Sözlükte verilecek kelimelerin telaffuzunun ne kadar tefarruatlı olacağına karar verilirken unutulmaması gereken hususlardan birisi de, kelimenin prosodik değerleri, bunlar arasında da anlam ayırıcı özelliği olan vurgudur. Ağız sözlüğü hazırlanırken kelimelerin vurgulanışları, en azından yaygın vurgulama sisteminden sapmaların verilmesi iyi bir ağız sözlüğünden beklenmelidir. Burada tabii esas, kelimenin vurgusudur. Mesela DS'nde "sürekli, günde, her zaman" anlamına geldiği yazılan ve bir kaç ağızda görülen bir künde kelimesine rastlıyoruz. Bu kelime Alanya ağızlarında da geçer. Ancak birinci hecesi vurgulu olup "günde" anlamıyla değil, sadece "her gün, her zaman"

manasıyla kullanılır, mesela 'Künde gelir 'Her gün gelir'. Buna karşılık aynı kökten gelen günde kelimesinde vurgulama son hece üzerindedir. Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Geleceğe dair

Türk diliyle ilgili araştırmalar içerisinde diyalektolojiye olduğu gibi sözlükçülüğe verilen önemin de gittikçe arttığı görülüyor. Arzu edilen bilimsel titizlikten ve metodik yenilikten uzak olsalar da son yıllarda peş peşe yayimlanan monografiler, Türkiye içinde ve dışında yayımlanan son derece kaliteli araştırmalar, ağızları konu alan bilimsel toplantılardaki artış bu ilginin işaretleri olarak görülebilir. Bu hareketlenmenin araştırmaların türünü ve kalitesini arttıracağını bekleyebiliriz. Bu arada genel dil araştırmalarında da sözlükçülüğe karşı ilgi artmaktadır. Önümüzdeki yıllarda genel olarak sözlükçülükte olduğu gibi ağız sözlükçülüğünde de yeni yolların deneneceği açıktır. Özellikle bilgisayar teknolojisindeki gelişmeler sözlükçülük anlayışında çok önemli değişiklikler getirmeye başlamıştır. Sözlükçülüğün bu alandaki gelişmelerden en iyi istifade edebilecek kollarından birisi de hiç şüphesiz ağız sözlükçülüğü olacaktır. Bunların neler olabileceği ise başka bir makale konusudur.

Kaynakça

Acıpayamlı, Orhan v. d. 1976. *Zanaat terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK.

Boeschoten, Hendrik 1994. "On dialect dictionaries." *The Mainz Meeting. Preceeding of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics. August 3-9, 1994.* (= Turcoligica 32) Wiesbaden. S. 571-579.

Dankoff, Robert 1991. *An Evliya Çelebi Glossary. Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name.* Harvard University.

Demir, Nurettin 1994. "Angaben zum Präsens im Derleme Sözlüğü." *Journal of Turcology, vol. 1. No 2* (Szeged). S. 203-212.

Demir, Nurettin 1998. "Ağız araştırmalarında kaynak kişi meselesi." *Dursun Yıldırım Armağanı* (içinde). Yay.: Metin Özarslan / Özkul Çobanoğlu. Ankara. S. 171-180

DS = *Derleme sözlüğü* 1962 1982. I XII. Ankara. (Türk Dil Kurumu Yayınları.)

Emiroğlu, Kudret 1989. *Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü.* Ankara.

Eren, Hasan 1990. "Sırça Köşkte..." *Türk Dili* 457- 458, Ocak-„ubat 1990.

Eren, Hasan 1992. "Sırça Köşkte II." *Türk Dili* 489, Eylül1992, 161-213.

Eren, Hasan 1993. "Sırça Köşkte III." *Türk Dili* 499. Temmuz 1993.

Ergin, M. Emin, 1982. *Urfa Ağzı Sözlüğü.* Urfa.

Gözaydın, Nevzat 199. M. Emin Ergin 1982'ye tanıtma. *TD* 478/1991, s. 311-314.

Hacıhamdioğlu, Tevfik 1982. *Alanya folkloru I.* Manavgat.

Hacıhamdioğlu, Tevfik 1983. *Alanya folkloru II.* İstanbul.

Hacıhamdioğlu, Tevfik 1985. *Alanya folkloru III.* İstanbul.

Pehlivanlı, Şenol Sevgi 1993. *Artvin-Ardanuç Ağzından Derlemeler (İnceleme, Derlemeler, Sözlük.* Bursa.

Püsküllüoğlu, Ali 1995. *Yaşar Kemal Sözlüğü.* İstanbul.

Tezcan, Semih 1991. "Türk Dil Kurumu yağma Hasan'ın böreği mi oldu? ." *Çağdaş Türk Dili* 40. S.149-156.

Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales handbuch zur Lexikogrpahie 1-3. Yay.: Hausmann, Franz J. vd. Berlin, New York 1989, 1990, 1991.

Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Band 2. Yay.: W. Besch v.d. Berlin, New York 1983.

www.sanatkitabevi.com.tr

İnternetteki İLK ve TEK "sanal" sahaf...

Sanat Kitabevi

Karanfil Sok. Birlik İş Merkezi 5/2
06650 Kızılay / ANKARA
Tel-Fax: (90-312) 418 62 03
(90-312) 425 93 77

URL:
www.sanatkitabevi.com.tr
E-mail:
sanat@sanatkitabevi.com.tr
kebikec@ada.net.tr

DOĞU KARADENİZ AĞIZLARININ SÖZVARLIĞI VE SÖZLÜKLERİ

Bernt BRENDEMOEN

Doğu Karadeniz (özellikle Trabzon ve Rize illerinin) ağızlarında yabancı menşeli sözcüklerin yoğunluğu ağızlarla aşinalığı olan herkesçe bilinmektedir. Fakat bu ağızların sözvarlığındaki Türkçe sözcükler arasında bazılarının arkaik özellikler taşıdığı ve az çok yöreye has oldukları belki gözden kaçmış olabilir. Bunların bir çoğunun hayvancılıkla ilgili terimler olması ilginçtir, örneğin (kendi derlediğim metinlerden bir kaç örnek sunacak olursam:) **yaylım** "otlak" (DS [*Derleme Sözlüğü*] s. 4212'ye bkz.), **yeygi** "genellikle kış için hazırlanan, biriktirilen yiyecek ve hayvan yemi" (DS 4260), **ağırmak** "[süt] mayalanmak" veya belki de "[peynir için] fermantasyondan geçerek kıvama gelmek"[1], **kesim** "peynir ve yağ yapımı" (ve Standart Türkçedeki anlamı değil)[2], **güzle** [**güzlek**] "yörüklerin en son oturdukları daha az serin ve köye yakın olan yayla", yani "mezire" (DS 2243), **dayanuk** "kuvvetini kaybetmiş, yürümeye gücü kalmamış olan (hayvan)" (DS 1386), **donam** "yaylaya götürülürken hayvanlara takılan süs", **çirnak** "hayvanların boğazına takılan küçük çan, çıngırak" (Emiroğlu 1989, s. 71), **kurma** "minzi, çökelek". Bunların bazıları bölgeden çok uzak yörelerde de tespit edilmişse de bir çoğu Kuzey-Doğu Anadolu ağızlarına özgüdür. Bu terimlerin yanısıra bölgenin dışında ender bulunan başka sözcük ve deyimlerin de bir kaç örneğini verelim: "götürmek" anlamına gelen **ayitmek**, **äyıtmak**, **agitmek** (< *alıp gitmek*),

[1] **Ağartı** "süt, yoğurt, ayran gibi ürünler" DS 83 ve **ağarsımak** [**ağrımak**] "yiyecek kokmaya, bozulmaya yüz tutmak" DS 82 gibi söcüklerle karşılaştırınız.

[2] "Yazın inek ve koyunu ürününü paylaşmak üzere bakıcıya vermek" anlamında gelen kesim sözcüğü (DS 2764) ile ilgisi olabilir.

"yuva kurmak" anlamına gelen **döl kurmak**, "dedenin babası" anlamında **kurt dede** (DS 3010), **eslemek** "aldırış etmek" (DS 1785), **yaban taşı** "kolay kırılmayan bir tür taş" (Emiroğlu 1989, s. 228), **er konmak** "kızına koca bulmak", **-den** hali ile kurulan ve "başka" anlamına gelen **kalan** sözcüğü, örn. **Yeşilluk meşilluk bi şe yok. Bi taşdan kalanı bi şey yok** (TS [*Tarama Sözlüğü*] 2179 ile karşılaştırınız); **yıkım** "yürüyüş esnasında verilen mola" (başka yerde tespit edilmemiştir), **tüfeği yıkmak** ("nişan almak üzere tüfeği yatay duruma getirmek") vs.

Trabzon'un güney batı yöresindeki Şalpazarı ilçesinde yaşayan Çepnilerin sözvarlığının daha da ilginç özellikleri vardır, örneğin **tobul** "şişkinlik", **yatak** "koyun sürüsü" (DS 4199), **öne** "daha önce" (DS 3336), **ärı**, **ağarı** "tam"[3], **kaynak** "eğlence" (bkz. DS 2704), **ıymak** "dokuma tezgâhında halı kilim vb. şeylerin iplerini yerleştirmek, germek, ip çözmek"[4] vs.

Bölge halkının, özellikle Oflu ve Çaykaralıların, dindarlığı ve okuma merakı bütün Türkiye'de şöhret kazanmıştır, onun için son derece edebi bir takım kelime ve deyimlerin konuşma dilinde kullanılması şaşırtıcı değildir, örneğin "ekmek ve yemek, rızk" anlamına gelen **nân ü ni'met**, **sebbetmek** "küfretmek", **hatve** "adım", **sehim** "pay", **allālem** (< Allahu 'ālim veya Allahu a'lem "Allah [daha iyi] bilir"), **peytemal** (büyük ihtimalle < **beyt-ü-l māl**, yani aslında "Maliye hazinesi" [ve dolayısıyla bakımsız][5]), "bakımsız, sahipsiz" vs.

Doğu Karadeniz ağızlarının sözvarlığının genel bir sözlüğü yoktur. En eski sözlük veya daha doğrusu kelime listesi, İtalyan dil uzmanı Luigi Bonelli'nin 1890'de İstanbul'da rastladığı Trabzonlulardan derlediği (çoğunluğu Türkçe menşeli) sözcüklerdir ("Voci del Dialetto Turco di Trebisonda" *Keleti Szemle* 3. Budapeşte, 1902, s. 55-72). En kapsamlı ve her yönden en iyi sözlük ise, Kudret Emiroğlu'nun *Trabzon Maçka Etimoloji Sözlüğü*'dür (Ankara, 1989, 242 s.). Bu sözlük sadece Maçka ilçesinin bazı köylerinde bulunan sözvarlığını ele aldığını belirtmekle beraber Doğu Karadeniz bölgesinin sözvarlığının genel bir sözlüğü görevini de yapar. Yine de bölgede çok az derleme yapılmış olduğu ve sözvarlığı açısından yöresel değişiklikler gösterdiğinden elbette ki Standart Türkçede bulunmayan bütün sözcükleri kapsamaz. Emiroğlu'nun değerli çalışması dışında özellikle Ömer Hikmet Karahasanoğlu sayesinde Türk Dil Kurumu'nun *Derleme Sözlüğü*'nde Trabzon ağızlarından bol malzeme bulunmaktadır.[6] Bölgede

---

3 **Ol/an-** şeklindeki işaret zamirinin "direktif" hali olan **aŋaru** biçiminden gelen bu sözcük, bulunduğu diğer ağızlarda, "1) -den beri, -den başlayarak; 2) yönünden, doğrultusundan; 3) çok uzak, sonsuz" anlamına gelir (DS 4407). Standart Türkçedeki **arı** sözcüğünün Çepni ağzında bulunmayışı (onun yerine **guan** [yani, ST kovan] sözcüğü kullanılır) belki de bu homonim sözcüğün varlığından kaynaklanır.

4 DS 2498. Büyük ihtimalle Eski Türkçe **ī:ḍ-** "göndermek" fiilinden gelmektedir, Clauson'un (*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972, s. 37) "*Uigurica* IV 8,38" kaynağından verdiği: *saçların artlarında ıḍıp* şeklindeki örnekte bir tezgahı hazırlarken yapılan harekete benzer bir hareket sözkonusudur.

5 Bu etimoloji bana yıllar önce Karadeniz Teknik Üniversitesi profesörlerinden merhum Naci Yüngül tarafından önerildi. Emiroğlu'nun (s. 196, "peydemal") önerdiği < Farsça **pāymāl** "ezilmiş, yok olmuş" (sıfattır, fiil değil) şeklindeki etimoloji, sözcüğün içindeki -**te-/-de-** hecesine açıklık getirmez.

6 Hazırladığı sözlük çalışması ayrıca *Trabzon Kültür-Sanat Yıllığı 87* (İstanbul 1987), s. 131-143'te bulunmaktadır.

yapılmış en değerli derleme ve diyalektoloji etütlerinden biri olan Turgut Günay'ın *Rize İli Ağızları* (Ankara 1978, 340 s.) başlıklı kitabının da faydalı bir sözlük bölümü vardır. Ayrıca bir çok folklorik çalışma, yöresel yıllık ve benzer yayınlarda mahalli sözcükleri içeren kelime listeleri de yer almaktadır. Bunların arasında, örneğin Bilâl Aziz Yanıkoğlu: *Trabzon ve Havalisinde Toplanmış Folklor Malzemesi* (İstanbul 1943, 326 s.) ve de 1990'da çıkan 696 sayfalık *Sürmene* kitabında Özcan Eraydın tarafından hazırlanan "yerel sözcükler" listesi bulunmaktadır. M. Reşat Sümerkan'ın "Halk Dilinde Mimarlık: Doğu Karadeniz" (*Trabzon Kültür-Sanat Yıllığı 87* (İstanbul 1987), s. 21-74) de son derece ilginç bir çalışmadır. Ancak bunların arasında etimolojik tek çalışma, Emiroğlu'nun kitabıdır.

Doğu Karadeniz bölgesi sözvarlığını tarih boyunca en çok etkileyen yabancı diller, Rumca ve Ermenicedir. Bunların dışında Rize'nin Pazar ilçesi ve ötesinde konuşulan Lazca ve Gürcüstan sınırına yakın bir bölgede konuşulan Gürcüce, konuşulduğu bölgenin dışında pek etkisini göstermemiştir.[7] Bölgede kullanılan (örn. **kuzine** "büyük mutfak sobası" gibi) İtalyanca menşeli sözcüklerin çoğu, büyük ihtimalle Rumca aracılığı ile ağızlara girmiştir (bununla ilgili olarak bir sözcük veya terimin "doğrudan doğruya temas" yolu ile değil, ait olduğu dilin konuşulduğu bölgenin çok dışına başka diller aracılığıyla yayılabildiğini hatırlatmamız yerinde olur). Rusça sözcüklerin çoğu ise

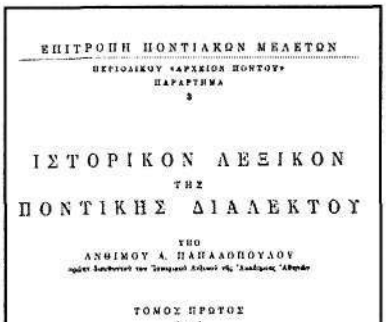
ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΠΟΝΤΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ «ΑΡΧΕΙΟΝ ΠΟΝΤΟΥ»
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
3

ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ
ΤΗΣ
ΠΟΝΤΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ

ΥΠΟ
ΑΝΘΙΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ
Α—Λ
ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΜΥΡΤΙΔΗ
1958

özellikle mahalli ağızda "Seferbirluk" denilen 1. Dünya Savaşı'ndaki Rus istilâsı esnasında girmiştir. Yabancı menşeli sözcüklerin çoğu bu dillerden geldiği halde menşei bilinmeyen pek çok sözcük de vardır. Bunların bazıları artık konuşulmayan fakat örneğin Ksenofon ve Strabo'dan anlaşıldığı kadarı ile eskiden bölgede yaygın olan birtakım Kafkas dillerinden kaynaklanmaktadır. Yine de Osmanlı fethinden sonra Balkanlardan çok sayıda insanın sürgünler aracılığıyla bölgeye yerleştirildiğini de hatırlatmak yerinde olur; bunların önemli bir bölümünü Arnavutlar oluşturuyorlardı.[8] Ancak sözkonusu Arnavutlar Arnavutluk'tan değil, Mora adasından getiril-

[7] Bkz. B. Brendemoen: "Laz Influence on Black Sea Turkish Dialects?" *Altaica Osloensia - Proceedings from the 32. Meeting of the Permanent International Altaistic Conference* (Ed. B. Brendemoen). Oslo 1991. s. 49-64.

[8] Bölgedeki eski Kafkas dillerinin olası etkisi için örneğin "Case Merge in the Black Sea Dialects -A Kartvelian Substrate Feature?" (*Symbolae Turcologicae -Studies in Honour of Lars Johanson* [eds. A. Berta-B. Brendemoen- C. Schönig], Uppsala 1996, s. 41-59) başlıklı makalemin özellikle 53 sayfasına, bölgedeki genel dil karışıklığı ve özellikle Arnavutların varlığı için de 54. sayfasına ve orada verilen kaynaklara bakınız.

dikleri için büyük ihtimalle çoğu Mora'da konuşulan ve çok özel bir Yunan şivesi olan "Tsakon" ağzıyla konuşurlardı. Anadolu ağızlarındaki Yunanca unsurları araştıran -fakat Doğu Karadeniz bölgesine sürgünlerle gelen Arnavutlardan habersiz olan- Yunanlı dilci Christos Tzitzilis'in de *Derleme Sözlüğü*'nde Trabzon veya Rize'de derlenmiş olduğu belirtilen Yunanca menşeli kelimelerde Tsakon ağzına ait özellikler tespit etmiş olması bir tesadüf olamaz.

Yukarıda göstermeye çalıştığım gibi Doğu Karadeniz ağızlarının sözvarlığını etimolojik açıdan tahlil edebilmek için çok dil bilmek gerekir. Bunun en bariz örneği, bölgedeki eski yer adlarıdır. Bazılarının Türkçe veya Rumca etimolojisi belli iken büyük bir çoğunluğunun menşei hakkında hiç bilgimiz yoktur. Böyle bir bilginin varlığı bölgenin karmaşık iskân tarihini ışıklandırılabilirdi.

Doğu Karadeniz Rumcasının en kapsamlı sözlüğü, A. A. Papadopoulos'un 1958 ile 1961 yılları arasında iki cilt halinde Atina'da çıkan *Historikon Leksikon tēs Pontikēs Dialektou*'dur (539 + 558 s.), ancak içinde "Türkçe menşeli" olarak gösterilen fakat aslında Türkçe olmayan veya "menşei meçhul" pek çok sözcük vardır. Karadeniz Rumcası üzerine çalışan Yunanlı bilim adamlarının Türkçesi genellikle yeterli olmadığı için Papadopoulos'un ve takip eden yıllarda onun eksikliklerini doldurmaya çalışan dilcilerin bu açıdan hataları olmuştur. Bu konudaki çok önemli bir istisna, Türkçeyi gayet iyi bilen Selânik'li dil uzmanı Christos Tzitzilis'tir. Bütün Anadolu ağızlarındaki Yunanca sözcükleri ele alan *Griechische Lehnwörter im Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte)* (Wien 1987, 201 s.) başlıklı çalışmasında Doğu Karadeniz ağızlarının sözvarlığındaki Yunanca menşeli sözcükleri çok net bir şekilde gösterir.[9] Sözcüklerin Anadolu'daki coğrafî dağılımını ele alan ilginç bir bölümde (s. 149-150) Yunanca menşeli sözcüklerin en yoğun bölgesi, Trabzon ve Rize olarak gösterilir.[10] Tzitzilis ayrıca "Zur Problematik des Lehnguts im pontischen Türkisch" (*Studies in Greek Linguistics. Proceedings of the 10th annual Meeting of the Department of Linguistics, Faculty of Philosophy, Aristotle University of Thessaloniki 9-11 May 1989*, Supplement. (Selânik, 1990, s. 179-214) başlıklı daha kısa bir makalesinde Emiroğlu'nun sözlüğünü çıkış noktası olarak kullanarak yine bu sözlükte belirtilen bir çok sözcüğün Rumcadan geldiğini göstermektedir. Böylece Tzitzilis ile Emiroğlu'nun çalışmaları -her ne kadar bölgedeki Yunanca sözcükler konusunda son söz daha söylenmemişse de- birbirlerini çok iyi bir şekilde tamamlar.

Bölgede tespit edilmiş olan Yunanca menşeli sözcüklerin bazıları bölgeye mahsus iken bazıları Anadolu'nun bir çok yöresinde bulunmaktadır. Aynı şey, Ermenice menşeli sözcükler için de geçerlidir. Hem Standart Türkçede hem de Anadolu ağızlarında tespit edilen

---

9 Tzitzilis'ten önce de Anadolu ağızlarındaki Yunanca unsurlar üzerine çalışılmıştır (özellikle A. Tietze: "Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch" *Oriens* 8.1955, s. 204-257 ve "Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch" *Németh Armağanı* (Ankara 1962, s. 373-388).

10 Tzitzilis ve Anadolu ağızlarındaki yabancı kelimeler üzerine çalışan diğer dilcilerin malzeme olarak büyük ölçüde dayandıkları *Derleme Sözlüğü*'nün bu tür sözcüklerin gerçek dağılımını yansıtıp yansıtmadığı, Tzitzilis'in kitabı üzerine hazırladığım bir tanıtma yazısında yer alan konular arasındadır, *Acta Orientalia* (Kopenhag) 52 (1991, s. 184-194.

Ermenice sözcüklerin son derece ustaca hazırlanmış bir el kitabı, Chicago Üniversitesi profesörlerinden Robert Dankoff'un *Armenian Loanwords in Turkish* (Wiesbaden 1995, 217 s.) başlıklı eseridir.[11] Ermeniceden gelen sözcüklerin bölgemizde en yoğun biçimde bulunduğu Hemşin ve Çamlıhemşin yöresinin ağzındaki Ermenice unsurların tahlil edildiği son derece ilginç iki kitap ise, Hollanda Leiden Üniversitesinde görevli Alman Türkoloğu ve Mongolisti Uwe Bläsing'in *Armenisches Lehngut im Türkeitürkischen -am Beispil von Hemşin* (Amsterdam 1992, 142 s.) ve *Armenisch-Türkisch: Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet* (Amsterdam 1995, 207 s.) başlıklı kitaplarıdır.

Lazca menşeli sözcükler konusunda bildiğim kadarı ile hiç bir çalışma yoktur. Lazca zaten dil olarak da çok az araştırmaya konu olmuştur. Geleneksel olarak en iyi etüt olduğu kabul edilen Georges Dumezil'in "Documents Anatoliens sur les Langues et les Traditions du Caucase — IV Récit Lazes (Dialecte d'Arhavi)" (*Bibliothèque de l'École des Hautes Études -Sciences Religieuses-* Volume LXXIV. Paris 1967) başlıklı kitapçığında sözlük bölümü yoktur; meşhur Ermeni dilbilimcisi Hratchia Adjarian (Açaryan) tarafından hazırlanan ve *Mémoires de la Societé de Linguistique de Paris* dergisinin 1898'de çıkan 10. sayısında (s. 148-160 ve s. 228-401'de) bulunan Lazca-Fransızca sözlügü hâlâ geçerliliğini korumakta olsa gerek.

Bazı durumlarda bir sözcüğün menşei hakkında çelişkili bilgiler verildiğinden hangi dilden geldiğine karar vermek

ÖSTERREICHISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
PHILOSOPHISCH-HISTORISCHE KLASSE

Schriften der Balkankommission
Linguistische Abteilung
33

CHRISTOS TZITZILIS

GRIECHISCHE LEHNWÖRTER IM TÜRKISCHEN

(MIT BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG DER ANATOLISCHEN DIALEKTE)

VERLAG DER
ÖSTERREICHISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
WIEN 1987

zordur. Örneğin hem "hamur vs. karıştırmakta kullanılan dört saplı değnek" hem de "kepçe, meyve toplamaya veya balık yakalamaya yarayan ucu torba şeklinde olan sırık" anlamına gelen **kotal**, **gıdal**, **gedal**, **gidal** ve benzeri şekillerin kısmen Yunanca **kutali** (Tietze 1955, s. 228'e bkz.) hem de Ermenice **t'k'al**, **gdal**'dan (Dankoff s. 139) geldiği iddia edilmektedir. Bläsing (1992, s. 43-44) her ne kadar şekilleri iki gruba ayırmaya çalışıyorsa da, yine de konuyu tam aydınlığa kavuşturmayı başaramıyor. "Meyve toplamaya veya balık yakalamaya yarayan ucu torba şeklinde olan sırık" anlamının halk etimolojisine dayanarak ("gidal < git al") ikincil olduğu düşünülebilirse de sözcük Yunancanın ağızlarında da bu anlamda bulunduğuna göre bu doğru olamaz. Yine de "uçurum" anlamında gelen **kapan**, **kaban** (Dankoff s. 75) ve belki de "Çiftçinin hayvanları yürütmek için kullandığı ucu çivili değnek, üvendire"

[11] Özellikle Dankoff veya Bläsing'in Ermenice kökenli iddia ettikleri bazı sözcüklerin olası Türkçe etimolojileri üzerine Hasan Eren (*Türk Dili Dergisi* 524 [ağustos 1995] s. 843-904te) son derece faydalı bir makale hazırlamıştır.

(DS 4082) anlamına gelen **ürgen deyneği** (DŠ 4794, Tzitzilis s. 31'e bkz.) ve (malzememizde bulunan) **urgun** gibi sözcüklerin ağızlardaki varlığı için halk etimolojisinin büyük önemi olduğunu hatırlatmamız yerindedir.

Yöresel bir çok sözcügün etimolojisi henüz tespit edilemediği gibi yeterince derleme yapılmadığı için daha kaydedilmemiş olan çok sayıda yöresel sözcük vardır. Trabzon'da kendi derlediğim malzemeden bir kaç örnek vermekle yetineceğim: Maçka'nın Sındıran köyünde derlediğim bir metinden anlaşıldığı kadarı ile "un ve su karışımı" anlamına gelen **miläs** şeklinde bir sözcük geçiyor. Bunun mutlaka Papadopoulos'un *Doğu Karadeniz Rumcası sözlüğünde* geçen ve "yemeği koyulaştırmak için içine un ilâve etmek" anlamına gelen **miläzō** fiili ile ilişkisi vardır, bu da yine **mile** (eski Yunanca **mulē**) "değirmen" sözcüğünden gelmiş olsa gerek.

Arsin veya Araklı ilçesinin dağlarında **Holefter** adında bir yayla var. Bilindiği gibi Trabzon'un yaylaları belirli günlerde yapılan "dernekleri", yani şenlikleri ile meşhurdur. **Holefter** sözcüğünün ilk bölümünü (**horon** sözcüğünde de bulduğumuz) Yunanca "oynamak" anlamına gelen fiil kökü **ḫorev-** olarak yorumluyorum (**r** ile **l** sesleri zaten sık sık birbirleriyle karışır; **f** ile **v** seslerinin arasındaki fark da sadece tonluluktan ibarettir); sözcüğün ikinci öğesinde de örneğin "kurutma yeri/aygıtı" anlamına gelen **serander** sözcüğünde bulunan ve "yer" veya "aygıt" belirten Latince/Yunanca **-dēr(in)/-tēr(in)** eki olsa gerek; yani, anlamı aslında "horon oynama yeri"dir.

Çepni ağzında **güvel**, kendir yapımında kullanılan tokmağın kendiri döven kanatları anlamına gelir. Hiç bir sözlükte bulunmayan bu sözcük, Trabzon'un başka yerlerinde tespit edilmiş olan ve aynı anlama gelen **kopal** sözcüğünün başka bir gelişmesini temsil etmektedir (**k/g** değişmesi, **p > b > v** gelişmesi ve **a/e** değişmesi Anadolu ağızlarında olağan ses değişmeleridir; **o > ü** gelişmesini izah etmek biraz daha güçtür). Her iki sözcüğün menşei, ikisi de "tokmak" anlamına gelen ya Yunanca **kopanin** (Tsitzilis s. 66) ya da (belki Ermenice vasıtasıyla) Farsça **kūpāl**'dır (Dankoff s. 82). **Güvel** sözcüğünün daha ziyade Farsça **kūpāl**'dan gelen çok eski bir alıntı olduğunu kabul edersek ilk hecedeki dar ünlüyü -ve de **kopal**'a nazaran daha uzun bir gelişme yolunu temsil eden **güvel**'deki diğer ses özelliklerini de- izah etmemiz daha kolay olur.

Başka bir ilginç sözcük de "sürüye katılan, başkasına ait olan hayvan" anlamına gelen **bernek** sözcüğüdür (DS 636). **Pernek** (DS 3431, Emiroğlu s. 196) ve **pörnek** (DS 3479) şeklinde de bulunan aynı sözcük, Trabzon'un dışında "sürüden ayrılmış davar", "koyunlarını bir araya katan birkaç kişinin oluşturdukları topluluk" ve "insanların ortak yararları için oluşturdukları topluluk" gibi anlamlara da gelebilir. Trabzon'un dışında bu sözcük, Çorum ve Merzifon'dan itibaren en çok Kuzey Anadolu'da (yani Yeşilırmak - Kelkit havzası ve onun kuzeyindeki dağlık bölgede) tespit edilmiştir. Hayvancılıkla ilgili olduğu için Türkçe menşeli olduğu, hattâ sözcüğün coğrafî dağılımına bakılırsa bir Çepni sözcüğü olduğu gayet muhtemeldir. Etimolojisi **ber-** "vermek" + (örn. dernek, örnek sözcüklerinde gördüğümüz) türetme eki **-nek/-nak** olsa gerek; böylece "sürüye katılan, başkasına ait olan hayvan" birincil anlamıdır. İlk hecede **ö** olan şekilleri, dudak ünsüzünün

yuvarlaklaştırıcı etkisinden türemiştir; **b/p** değişmesi veya daha doğrusu karışıklığına da Anadolu ağızlarında sık sık rastlanır. **Vermek** fiilinin en eski şeklinin böylece korunmuş olması ise Çepnilerin bir Türkmen boyu olmaları ve dillerinin diğer Anadolu ağızlarından kısmen farklı olması[12] ile ilişkili olsa gerek.

---

[12] "Trabzon Çepni Ağzı ve Tepegöz Hikâyesinin bir Çepni Variyantı" (*Trabzon Kültür-Sanat Yıllığı 88-89* [İstanbul 1989, ed. İ.G. Kayaoğlu], p. 13-22) başlıklı makaleme bkz.

Robert Dankoff

Armenian Loanwords in Turkish

1995
Harrassowitz Verlag · Wiesbaden

ANADOLU
GİYSİ KÜLTÜRÜ
ANATOLIAN GARMENT CULTURE
Dr. Attila ERDEN

BALKAN ÜLKELERİNDEKİ TÜRKÇE ALINTILAR VE SÖZLÜKLER ÜZERİNE KISA KAYNAKÇA

Hatice KUTLAR

Balkan toprakları, yüzyıllar boyunca çeşitli medeniyetlerin hüküm sürdüğü topraklardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş tarihinden çok önceleri de, bu topraklar Türk göçlerine sahne olmuştur. Bölgeye gelen Türkler yüzyıllar boyunca bu topraklarda savaşmış, yerleşmiş, yerli halkla kaynaşmışlardır. Bulgar Türkleri de yine bu bölgede Tuna Bulgar devletini kurmuşlardır.

Osmanlılar döneminde de Türklerin Balkanlara akını, yerleşmesi sürmüştür. Kısacası bütün bu tarihî ilişkiler, doğal olarak dile de yansımış, değişik dönemlerde çok sayıda Türkçe sözcük başta Slav dilleri olmak üzere çok sayıda Balkan diline geçmiştir.

İslav dillerindeki Türkçe unsurlarla ilgili ilk çalışmalar, 1850 yıllarında başlamış olup bu çalışmalar günümüzde de sürmektedir.

Otto Blau'nun çalışması, bu konuda yapılan ilk ve ciddi çalışmalardan biridir. O. Blau, *Bosnisch- Türkische Sprachdenkmäler* adlı 316 sayfalık çalışmasını 1868 yılında Leipzig'de yayınlar. Bu çalışma, Boşnak asıllı bir şair olan Uskufî'nin yazdığı "Potur Şahidijje" adlı eser incelenmektedir. Çalışmada, önsöz kısmından sonra Latin ve Arap alfabeleri tanıtılır ve örnekler verilir. Daha sonra gazellerin bir transkripsiyonu yer alır. Gazellerde yer alan kelimelerin de bir sözlüğü yer alır. Bu sözlükte kelimeler önce Latin, sonra Arap harfleri ile gösterilip, Sırpça ve Almanca karşılıkları verilmek suretiyle düzenlenir.

Arnavutça'da Türkçe alıntılar konusunda yapılan ilk akademik çalışmalardan birisi Norbert Boretzky'nin çalışmasıdır: *Der türkische Einfluss auf das Albanische, Teil 1 Phonologie und Morphologie der albanischen Turzismen*, Wiesbaden. İki cilt olup ilk cildi 1975'de, ikinci cildi de 1976 yıllarında Wiesbaden'de yayınlanmıştır. İlk ciltte Arnavutçadaki Türkçe alıntı kelimelerin fonolojisi ve morfolojisi işlenmiştir. İkinci cilt ise 225 sayfadır ve alıntı kelimeler listeler halinde sıralanmış. Türkçe alıntı kelimeler önce Arnavutça telaffuzlarıyla, Almanca karşılıklarıyla verilmiş. Daha sonra, Arnavutça diyalektlerde söylendiği şekli, bu Almanca karşılığın yanında tesbit edilmiş. Ayrıca, diyalektlerde bulunan Türkçe kelimelerin bir listesi de sıralanıp, yanlarına da Türkçe şekli eklenmiştir.

Macarca'nın ilk sözlük çalışanlarından biri de, N. Illéshézy'dir. Türkçe - Latince olarak 180 sayfalık sözlük çalışmasını, 1668 yılında Viyana'da tamamlar (*Dictionarium Turcico - Latinum*). Macar araştırmacı J. Németh, *Die türkische Sprache in Ungarn im Siebzehnten Jahrhundert* adlı eserinde (Budapest 1970), Illéshézy'nin bu çalışmasını inceler. Önce Osmanlı İmparatorluğu zamanında Bosna'da ve Macaristan'da bulunan Müslümanların durumundan bahseder, daha sonra da bu ilk Türkçe - Latince sözlük hazırlayıcısı Illéshézy tanıtılır. Sözlüğü de tanıtılarak incelenir. Kitabın ikinci kısmında da metinler ve çeviriler vardır. Bu metinlerdeki kelimeler fonetik ve morfolojik olarak incelenir, ayrıca kelimelerin bir sözlüğü de mevcuttur. Bibliyografya kısmından sonra ise, ilk Türkçe - Latince sözlüğün faksimileleri yer alır.

Rusça'daki Türkçe alıntı kelimelerle ilgili ilk eserlerin değerlendirildiği bir çalışmayı, Jn. N. Poppe hazırlamıştır: *Studies of Turkic Loan Word in Russian*, Otto Harrossowitz, Wiesbaden 1971. Bu çalışmada, leksik çalışmalar, Grigorev, Kazembek, Petrov ve Berezin ile başlatılır. İslav dillerindeki alıntılarla ilgili ilk çalışmalardan birini hazırlayan F. Miklosich'e ayrı bir bölüm ayrılır, eserleri tanıtılır. Bir Rus destanı olan "İgor Destanı"nda geçen Türkçe kelimeler üzerine şimdiye dek pek çok çalışma yapılmıştır. Jn. Poppe, bu çalışmalardan da bahseder. Yine bu konu üzerinde çalışanlardan biri olan Dmitriev'in çalışmaları da değerlendirilir. Poppe çalışmasında Eski Rusça için hazırlananlarla birlikte, Rusça'nın sözlüklerine de değinir, belli başlı sözlükleri de tanıtır. N. Poppe'nin hazırladığı bu çalışma, bir el kitabı niteliğindedir.

Şipova'nın 1976 yılında hazırladığı *Slovar' Tyurkiznov v Russkom Yazıke* adlı çalışmada toplam 1507 kelime bulunmakta olup en yeni çalışmalardan biri sayılmaktadır. Daha öne M. Vasmer (Fasmer)'in 1950-58 yıllarında yayınladığı Rusça'nın Etimoloji Sözlüğü'nde ise Türkçe kökenli 1700 kelimenin varlığı tespit edilmiştir.

Türkçe - Romence konusunda bilinen en eski çalışma, İslav dillerinin ilk etimoloji sözlüğünü hazırlayan ve İslavcadaki Türkçe unsurlar üzerindeki çalışmaları başlatan F. Miklosich'e aittir (bk. Kaynakça).

Aşağıdaki kaynakçada, geçmişten günümüze dek Balkan dillerindeki (Lehçe, Macarca ve Rusça da dahil olmak üzere) Türkçe alıntılar üzerine yapılmış çalışmalarla ve iki dilli sözlükler konusunda ulaşabildiğimiz kaynaklar yer almaktadır.

Acaroğlu, M. Türker: *"Bulgarca-Türkçe ve Türkçe-Bulgarca Sözlükler"*. Türk Dili, 4, (37, Ekim 1954), s. 28-30. Acaroğlu, M. Türker: "Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük". Türk Dili, XLV/ 368, 1982, s. 122.

Barczi, Géza: A propos de vieux mots d'emprunt turcs en hongrois. *AOH* XVIII, 1965.

Barczi, Géza: "Notes sur les vieux mots d'emprunt turcs en hongrois", (Macarca'da ödünçleme yoluyla alınan eski Türkçe kelimeler üzerine notlar). *AOH*, 18. C., 1965, s. 47-.

Barczi, Géza: "Quelques conclusions tirées de l'emptude des plus anciens mots d'emprunt turcs du hongrois" (Macarca'daki en eski Türkçe alıntı kelimelerin incelenmesinden çıkan sonuçlar). *AOH*, 25. c. 1972, s. 383-390.

Baubec, Agiemin - Deniz Baubec Geafer: Romàn-Türk = Romence-Türkçe Sözlük. Bucureşti, Editura Intarnational Scorpion, 1994, 329 s.

Benzing, J.: "Die angeblichen bulgarisch-türkischen Lehnwörter im Ungarischen". *ZDMG*, 98, 1942, s. 24-27.

Bılgaro-Turski: praktiçen razgovornik = Bulgarca-Türkçe Pratik Konuşma Kılavuzu. (Haz. D. Hatipoğlu), Tekin Yay., İstanbul 1995, 207 s.

Bılgarsko-Turski Reçnik: (haz. N. Vançev), İzdatelstvo na Bılgarskata Akademiya Naukite, Sofiya 1961, XVI + 1248 s.

Bilguer, V.: *Macedonisch-türkische Wörtersammlung*. Schwerin 1889.

Blau, Otto: Bosnisch-Türkische Sprachdenkmaler. Leipzig 1868, 316 s.

Boçkarev, P. S.: *Voennıy Tureçko-Russkiy Slovar"*. Moskva 1940.

Boretzky, Norbert: *Der Türkische Einfluss auf das Albanische*. Otto Harrassowitz,Wiesbaden, Teil 1, 1975, 279 s.; Teil 2, 1976, 224 s.

Bulgarca-Türkçe Sözlük: (haz. B. Nedkof - S. Balacief), Bulgar Milli Eğitim Bakanlığı, Sofya 1964, 480 s.

Bulgarca-Türkçe Sözlük (= Bılgarski-Turski Reçnik): (Haz. Stoyan Romanski), Bulgar Bilimler Akademisi, Sofya 1961, XVI + 1284 s.

Bulgarca-Türkçe Talebe Sözlüğü: (haz. G. Klasov, St. Nikolov), "Narodna Prosveta", Sofia 1957.

Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük: Haz. Hayriye Memova - Süleymanova. Sofia 1980-81. Bu sözlük, Sofya Üniversitesi. Türkoloji öğrencilerinin gereksinimini karşılamak amacıyla hazırlanmıştır. Kelimeler alfabetik sırayla değil, konularına göre guruplandırılmışlardır. Ayrıca deyimlere de yer verilmiştir. Yaklaşık 25.000 kelime ve cümle bulunmaktadır.

Bulgaro-Turskiy Reçnik. Sofya 1957, 592 s.

Chloros, I.: *Lexicon Turko-Hellenikon*, İstanbul 1899.

Cihac, A. De: *Dictionnaire d'étimologie Daco-Romane Elements Slaves, Magyars, Turces, Greces moderner et Albanas*. Francfort, 1879. 24 + 368 + 545-816 s. (Ön söz ve bibliyografya kısımlarından sonra İslavca, Macarca, Türkçe, Modern Yunanca ve Arnavutça unsurların etimolojik açıklamaları alfabetik olarak düzenlenmiştir. Türkçe unsurlar 545-631 sayfaları arasındadır. Pek çok Arapça ve Farsça kökenli kelime de, bu sayfalar arasında Türkçe'ye dahil edilmiştir. Türkçe kelimelerin sayısı 300 civarındadır. Toplam 1.100 kelimenin etimolojisi yapılmıştır. Son bölümde de gruplar halinde kelimeler dizini bulunmaktadır.

Conev, B.: "Turski dumi v bulgarski ezik". *Godişnik na Sofijskija univerzitet, Istorisko-filologiçeski fakultet*, XXV, 4.

Coukidis, C.: *Leksilogion Ellinikon Lekseon Paragomenon ek tis Tourkikis*. Atina, 1960 Türkçeden Yunancaya geçen yaklaşık 3000 kelime yer alır.

Cvetkova, Bistra: "Bibliographie de travaux turcologiques en Bulgarie". *Turcica*, XI, 1979, s. 210-254.

Dictionar Turc-Roman (= Türkçe-Romence Sözlük), (Haz. Agiemin Baubec, Deniz Baubec Geafer), Editura Intarnational Scorpion, Bucureşti 1994. 353 s., yaklaşık 15.000 kelime.

Dictionar Roman-Turc (= Romence-Türkçe Sözlük), Haz. Agiemin Baubec, Deniz Baubec Geafer, Bucureşt 1994,yaklaşık 15.000 kelime.

Dictionar Romàn-Turc: Haz. Mitica Grecu - Agiemin Baubec, Zeidula Mambet. Bucureşti 1977.

Dictionar Turc-Romàn: Haz. Agiemin Baubec - Mitica Grecu . Bucureşti 1978.

Dişçi, Rian: *Türkçe-Arnavutça-İngilizce = Fjalor: Shaip-Turqıstt-Anglish dictionary = English Turkish-Albanish*. İstanbul 1994, 520 s. Sözlük, her biri 16.600 kelime içeren 3 bölümden oluşur. Birinci bölüm Türkçe / Arnavutça / İngilizce, ikinci bölüm Ar-

navutça / Türkçe / İngilizce ve üçüncü bölüm İngilizce / Türkçe / Arnavutça olarak düzenlenmiştir. İki sütun halinde düzenlenmiştir.

Dizdari, T. N.: Nga fjalori "Huazime Orientalizmash në shqipet" (= Emprunts d'orientalismes (la langue albanaise). *Buletin i universitetit Shtetëror të Tiranës Seria Shoqerore*, 1 (1960), s. 217-244; 2 (1961), s. 181-200.

Dmitriev, N.: Etjudy po Serbskotureckomu jazykovomu vzaimodojstviju. *DAN* (Dokladı Akademii Nauk SSSR), B. 1928, s. 17-22; 268-275; 1929, s. 89-95, 103-108.

Dmitriev, N. K.: O tyurkskih elementah russkogo slovarya. *Leksikografiçeskii sbornik*, Vıp. 3, Moskva 1958, s. 13-47.

Dmitriev, N. K.: Tyurkskie elementı v russkom yazıke. Trudı İn-Ta Rus. Yazıka AN SSSR, 1948.

Dmitriev, N.: "Zametki po bulgarskotureckim govoram". DAN (Dokladı Akademii Nauk SSSR), X, 1927, s. 210-216.

Dobromodov, İ. G.: *İstoriya leksiki tyurkskogo proishojdenija v drevnerusskom yazıke,* Moskova 1966.

Drimba, V.: Sources roumaines de la dialectologie historique turque (I). Les (crits en langue turque d'Anton Pann, Revue de Lingu VIII, 1963, s. 133-161.

Duda, H. W.: Balkantürkische Studien,Wien 1949.

Esih, İvan: *Turcizmi: Rjeçnik turskih, arapskih i persijskih rijeçi u hrvatskom knijevnom jezika i puçkom govoru.* Zagreb 1942.

Golap, Z.: "The influence of Turkish upon the Macedonian Slavonic dialects". *Folia Orientalia*, I (1959), s. 26-45.

Golden, Peter B.: "Turkic calques in Medieval Eastern Slavic" (Ortaçağ Doğu Slavcasındaki Türkçe deyimler). Journal o Turkish Studies, 8. C., 1984, s. 103-.

Gombocz, Z. - Asboth, Oscar: *"Die bulgarisch- türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache"* (Macarca'da Bulgar Türkçesi Alıntı Kelimeler). KSz, 13. C., 1912-1913, s. 322-337.

Gombocz, Z.: *Die bulgarisch- türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.* Helsinki 1912, 18 + 251 s . Bu eserde Türkçe'den Macarca'ya geçen yaklaşık 413 kelime incelenmiştir.

Gombocz, Z.: Honfoglaláselötti török jövevényszavaink (= Yurt tutuş öncesinde Türkçe Alıntı Kelimelerimiz), Budapest 1908, 108 s.

Gombocz, Z.: "Régi török jövejvényszavaink (Eski Türkçe alıntı kelimelerimiz)". *MNy*, 8. C., 1912, s. 401.

Gombocz, Z.: "Török jövevényszavaink hangtanahoz" (Türkçe alıntı kelimelerimizin fonetiği üzerine), MNy, 10. C., 1914, s. 27-.

Grannes, Alf: *Etudes sur les turcismen en Bulgare* (en Français). Universitetsforlaget, 1970.

Hafız, Nimetullah: "Yugoslavya'da yayınlanan Türkçe sözlük ve Türkçe konuşma kitapları". İstanbul Üniversitesi, *Türk Dili ve Edb. Dergisi*, 21, 1975, s. 159-174.

Halasi Kun, T.: "Kipchak Philology and the Turkic loan words in Hungarian". *AEMa*, I, 1975, s.155-210.

Hazai, G.: "Remarques sur les emprunt turcs des langues sud-slaves". *Slavica Academiae Scintiarum Hungaricae,* VII, 1961, s. 97-138.

Hazai, G.: Beiträge zu einigen Prolemen der Lehnwörterforschung in den Osmanischen türkischen Mundarten des Balkans. *AOH, c.* Tome XVIII, Budapest 1965.

Hazai, G.: *Sovietico-Turcica, Beiträge zur Bibliographie der türkischen Sprach-*

wissenschaft in der Sowjetunion 1917-1957. Budapest 1960, 319 s. (Bibliotheca Orintalis Hungarica, 9).

Illéshézy Nicolai: *Dictionarium Turcico-Latinum*, 1668, Viennae 1668, 180 s.

Jaśar-Nasteva, O.: "Makedonskite kalki od turskiot jazik". *Makedonski jazik,* 13-14, 1962-1963, s. 109-172.

Ja·ar-Nasteva, O.: *Turskite leksiçki elementi vo Makedonskiot yazik (Makedon dilinde Türkçe sözvarlığı öğeleri).* Doktora Tezi, Filozofski Fakultet, Skopje, 1962.

Kakuk, S.: Cultural words from the turkish occupation of Hungary (Macaristan'ın Türk fethinden kültür kelimeleri). *Studia Turco-Hungarica,* C. IV, Budapest 1977. Giyim eşyaları ve yiyecek isimleriyle mutfak eşyaları kelimelerinin bulunduğu iki gurup halinde çalışılmıştır. Bu kelimelerin ayrıca etimolojik incelemeleri de mevcuttur. Çalışmada kelimeler dizini de yer alır.

Jugoslovensko-*Turski priruçnik praktiçnih razgovora* (= Yugoslavca-Türkçe Pratik Konuşma Kılavuzu): Haz. Mücahit Korça, Tekin Yay., İstanbul 1986, 218 s. 381 s.

Kakuk, S.: "Die Südslawische Vermittlung bei den osmanisch-türkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache". *Actes du premier Congis International des études Balkaniques et sud-est européens,* VI, Sofia, 1968, s. 763-.

Kakuk, S.: Les monuments de la dinanderie turque dan sel langues balkaniques et le Hongrois". *AOH* XIX, 1966, s. 67-77.

Kakuk, S.: Les mots d'emprunt turcs-osmanli, dans le hongrois et les resherches d'histoire phonétique de la langue turque osmanlie. *AOH* Tomus V. Budapest, 1955, s. 181-194.

Kakuk, S.: Macar dilinde Osmanlı-Türk Unsurları. *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler,* 1972, Ankara 1975, 209-214 s.

Kakuk, S.: *Recherches sur l'histoire de la langue Osmanlie des XVI et XVII siecles, Les elements osmanlis de la langue hongroise* (16-17. Yüzyıllarda Osmanlı dil tarihine dair araştırmalar: Macar dilinde Osmanlıca unsurlar). BOH XIX, Budapest 1973, Akadémiai Kiado, 660 s.

Kalender, Ahmed: *Mali Tursko-Bosanski Rjeçnik,* Monastir, 1912.

Kaleşi, Hasan: "Die Turzismen im Serbokroatischen". *Ural- Altaische Jahrbücher,* C. 30, 1967, Heft 1-2, s. 121-130.

Kaleşi, Hasan: "Turski utitsaji u tvorbi reçi u albanskom jeziku". *Zborniek Filozofskog Fakulteta u Priştini,* VII, 1970, s. 165-199.

Karaimsko- Pols'kiy Slovar': (Haz. N.A. Baskakov, A. Zajaczkowski, S.M. Szapszal), Moskva 1974.

Kissling, H. J.: Zu den Turzismen in den südslawischen Sprachen. *Zeitschrift für Balkanologie,* 1964.

Klaiç, Bratoljub: Rjeçnik stranih rijeçi. İzraza i kratica. Zagreb 1951, 1958.

Knezeviç, Anton: *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben* (Slavisch, Baltisches Seminar der Westfalischen Wiljelms). Universitat Münster-Westf. 1962.

Korsch, Th.: "Fr. Miklosich, Die türkische Elemente in den Südost-und Osteuropäischen Sprachen", *Archiv für Slavische Philologie,* VIII, (1885), s. 637-651; IX (1886), s. 487-520; s. 653-682.

Korsch, Th.: "Turetskie elementy v yazyke "Slova o Polku İgoreve", (Zametki k issledovaniyu P.M. Melioranskogo: *İzvestiya* VII : 2, s. 273-302. İzvestiya otdeleniya russkogo yazıka i slovesnosti İmperatorskoy Akademii Nauk, VIII: 4, 1904, s. 1-58.

Kowalski, T.: *Les Turcs et La Langue Turque de la Bulgarie du Nort-Est.*

Krakow, 1933, 28 s.

Kutlar-Aksel, Hatice: *Balkan Dillerindeki Türkçe Kültür Kelimeleri,* 2 cilt. Dokuz Eylül Ü. İzmir, 1995. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. XX + 657 s. Toplam 2862 kelime. Konularına göre kelimeler indeksi.

Ligeti, Lajos: *A Magyar nyelv török kapcsolatai a honfonglalás elöttés az Arpád-korban* (= Yurt Tutuş Öncesinde ve Arpad Devrinde Macarca-Türkçe İlişkileri), Budapest 1986, 602 s. Bu eserde en eski zamanlardan 15. yüzyıla kadar Macarca'ya geçen 485 Türkçe kelime incelenmiştir.

Lokotsch, K.: *Etymologisches Wörterbuch der europaischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs.* Heidelberg, 1927, 17 + 242 s.

Löbel, Teophil: *Elemente turcesti, arabeti si persane in Limba Romàna.* Leipzig, 1894.

Makedonsko-Turski Reçnik (= Makedonca-Türkçe Sözlük), Haz. Mile Körvezirovski - Kevser Seyfullah. Üsküp, 1967, 657 s. Yaklaşık 27.000 Makedonca kelimenin Türkçe karşılığı bulunmaktadır. Kısa bir Makedonca dilbilgisi de yer alır.

Mali Tursko-Bosanski Reçnik (= Türkçe'den Boşnakçaya Cep Sözlüğü): Haz. Ahmed Kalender, Manastır, 1912, 210 s. İki sütun halinde düzenlenmiştir, 6.000 kelime içerir.

Marinkovitch, L.: "Vocabulaire des mots persans, arabes et turcs introduits dans la langue serbe", *Abhandlungen und vorträge des fünften Orientalischen Congresses,* II: 2, Berlin 1882, s. 299-332.

Mehmet Cemil - Stoyan Blajev: *Bulgarca'dan Türkçe'ye Lügat-i Şahab.* Ümit Matbaası, Sofya 1928, 2 cilt, (5 +) 19 +782 s.

Meyer, G.: *Türkische Studien. 1. Die Griechischen und romanischen. Bestandteile im Wortschatz des Osmanisch- Türkischen,* SWA, 128, N. 1, Wien 1983.

Mic Dictionar Turc-Romàn: Haz. Agiemin Baubec - İsmail Ferian, Bucureşti 1978.

Miklosich, Fr.: *Die slavischen, magyarischen und rumunischen Elemente im Türkischen Sprachen.* I-II, Wien, 1884-1889.

Miklosich, Fr.: "Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropaischen Sprachen (Griechicsh, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Klain Russisch, Großrussisch, Polnisch)" I. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Piholosophisch-historische Classe,* XXVII, Wien, 1884, 239-338; XXXV, Wien 1885, 105-192; "nachtrag" I. XXXVII, Wien 1889, 1-88; II, XXXVIII, Wien 1890, 1-70.

Milef, Al.: *Reçnik na çuzdite dumi v balgarskiya ezik.* Nauka i İzkustvo, 1970.

Mladenov, St.: *Reçnik na tudzite dumi v blgarskijat jezik.* Sofia 1947.

Munkacsi, Bernat: "Adalékok a magyar nyellv régi török és mongol elemeihez" (Macarcadaki eski Türkçe ve Moğolca elementler üzerine bilgiler). *NyK*, 32. C. 1902, s. 271-369.

Naynujniyi Turski Razgovori (= En faydalı Türk Konuşmaları), Haz. Otto Hilman, tarihsiz, Sarayevo, 16 s. Bu sayfalar içinde ortalama 600 kadar karşılıklı konuşma yer alır. Latin alfabesiyle yazılmıştır.

Németh, Gy.: "A magyarorzagi oszmàn-török nyelv" (Macaristandaki Osmanlı Türk dili). *NyK*, 69. C., 1967, s. 57 ve dev.

Németh, Gy.: *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert.* Budapest 1970, Akademiai Kiado, 281 s.

Németh, J.: "Traces of Turkish Language in Albania". *AOH*, XIII, 1961, s. 9-

29.

Németh, J.: *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*. Sofia, 1956. "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1980-1981*, 1983: 113-167

Ogienko, İ. İ.: *İnozemnie elementı v russkom yazıke: İstoriya proniknovenija zaimstvovannyh slov* v russkiy yazık, Kiev 1915.

Örnekli Lehçe-Türkçe Deyimler Sözlüğü: Haz. Aydın Süer, Nece Yüce . A. Ü. DTCF Yay, Ankara 1992, 114 s., yaklaşık 800 deyim.

Özkök, Hediye: *Bulgarca'da Türkçe Alıntılar.* DTCF.Lisans Tezi, 1982.

Paasonen, Henrik: "A Magyar nyelv régi török jövevényszava" (Macarcanın eski Türkçe alıntı kelimeleri) *NyK*, 42 c., 1913, s. 36-.

Paasonen, Henrik: "Ungarisch- türkische Etymologien" (Macarca-Türkçe Etimolojiler). *KSz*, 3. Cilt, 1902, s. 232 ve dev.

Pallo, K. Margit: *Régi török eredetü igéink* (Eski Türkçe Kaynaklı Fiillerimiz), Studia Uralo- Altaica, Supplementum 1., Szeged 1982. Yaklaşık 50 civarında Türkçe fiil incelenmiştir.

Popoviç, D.: *Turske i druge istoçanske reçi u naşem yeziku* (= Türkische und andere orientalische Wörter im Serbischen). Beograd 1884, 275 s.

Poppe, N.Jr.: *Studies of Turkic Loan Words in Russian.* Otto Harrossowitz, Wiesbaden 1971, X + 70 s.

Pulevski, Dorda M.: *Reçnik ot çetiri jezika* (= Dört dilden Sözlük) I. Srpsko-albanski, II. Arbanski -arnautski III. Turcki, IV. Grçki, Beograd, 1873. Sayfa sayısı belli değil.

Pulevski, Dorda M.: *Reçnik ot tri jezika* (= Üç dilden sözlük): Makedonski, Arbanski i Turski. Beograd 1875, 162 s.

Radov, Penço: *Kratkiy tursko-bolgarskij ryeçnik i razgovornik* (Küçük Türkçe-Bulgarca sözlük ve mükaleme), 1851, Belgrad.

Reçnik na Çuydite Dumi ve Bılgarskiya Ezik (Bulgar dilindeki yabancı kelimeler sözlüğü): Bulgar Bilimleri Akademisine bağlı Bulgar dili Enstitüsü Yay., 1982, Sofya.

Riyeçi iz istoçnih yezika koye se upotreblyavayu u Bosni ve Hertcegovini (= Bosna ve Hersek'te Kullanılan Doğu Dilleri Sözleri), Haz. Belli değil, Daniyela A. Kayona Basımevi, Sarayevo 1910. Bu sözlükte Türkçe ve Sırp.Hırvatça kelimeler Latin harfli transkripsiyonları ile basılmıştır. İçerisinde sözlükten başka önsöz de dahil olmak üzere, hiç bir yazı yoktur. Yaklaşık, 1.600 kadar kelime içermektedir.

Ronzevalle, L.: "Les emprunts turcs dans le grec vulgaire de Roumélie et spécialement d'Adrinople" *Journal Asiatique*, Dixième Serié, Tom. XVIII (1911), s. 69-106, 257-336, 405-462.

Rösler, R.: *Die griechischen und türkischen Bestandtheile im Romanischen.* (=Aus dem V. Band der Sitzungsberichte), Wien, 1865.

Rusça-Türkçe Sözlük: (Haz. E. M. Mustafayev - V. G. Şçerbinin), İstanbul 1989.

Russko-Turetsko Slovar': Haz. E. M. R. Mustafaeyev - V. G. Şçerbinin, Moskova 1972.

Russko-Turetskiy Slovar': (haz. D. A. Magazanik - M. S. Mihaylov), Moskova 1945.

Scheich Seifuddin Ef. Kemura - Vladimir Corovic: *Serbo-Kroatische Dichtungen Bosnischer Moslime aus dem XVII., XVIII ve XIX. Jahrhundert,* Sarajevo 1912.

Schmaus, Alois: "Pojave tursko-sırpskohırvatske jeziçke interferencije". *Godişnjak,* VI, Center za balkonoloşke ispitivanja, knj. 4,

Sarajevo 1968.

Schmaus, Alois: "Zur Lautgestalt der türkischen Lehnwörter in der südslavischen Sprachen". *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*, Hefte 6, München 1955, s. 104-123.

Sevortyan, E. V.: "O tyurskich elementach v Russkom etimologiçeşkom slovare, M. Fasmera (Vasmer)", *Leksikografiçeskij sbornik*. 5, Moskva 1962, s. 11-29.

Sırpsko-Turski, Turski-Sırpsko Reçnik (=Sırpça-Türkçe, Türkçe-Sırpça Sözlük): Haz. Aleksa Y. Popoviç-Sarayliya. Belgrad 1899, 349 s. Kiril alfabesiyle ve iki sütun halinde düzenlenmiştir. Sırpça-Türkçe olan kısım yaklaşık 4.800 kelime içerir. Türkçe-Sırpça olan kısım ise 147 sayfadır ve 8.800 kadar kelime bulunur. Atasözleri ve deyimlere de yer verilmiştir.

Simonoviç, L.: *Mali Sırpsko-Turski Reçnik*. Beograd, 1899.

Skok, P.: "Prilozi prouçavanju turcizama u sırp.hırv. jeziku". *Slavia* XV, Prag (1937-38), s. 166-190; 336-366, 481-505; toplam 863 kelime.

Slownik Polsko-Turecki = Lehçe-Türkçe Sözlük. Sümer Kitabevi, İstanbul, (tarihsiz), 478 s.

Stachowski, Stanislaw.: "Der türkische Dialekt des XVII. Jh. in Albanien". *Folia Orientalia*. VIII, 1967, s. 177-195.

Stachowski, Stanislav.: Studia nad chronologia turcyzmov w jezyku serbsko-chorvackim (Sırp-Hırvat dilindeki Türkçeden alınmış kelimelerin kronolojisinin tetkikleri). Zeszyty Naukowe Uniwersytetu jagiellonskiego CXLV, *Prace jezykoznowcze*, Zeszat 18, Krakow, 1967

Stachowski, Stanislav.: *Türkische Lehnwörter im Serbischen Dialekt von Pirot*. Krakow, Nakladem Uniwersytetu, Jagiellonskiego, 1992, 78 s.

Şaineanu, L.: *Elemente turceşti in limba romana*. Revista pentru istorie, archeologie şi filologie, Bucureşti, 1885.

Şaineanu, L.: *L'influence orientale sur la langue et la civilsation roumaines*. I. La langua, les éléments orientaux en roumain, Paris 1902 (Extrait de la romania XXX-XXXI).

Şaineanu, L.: *Influenta orientala asupra limbei si culturei românești* I-II. Bucureşti 1910.

Şakirova, N. M.: *O nekotorih tyurkskih zaimstvovaniyah v russkom yazıke*. Nauçnıı trudı. Vıp. 268, Yazıkoznanie i Literatura, Taşkent 1964.

Şipova, E. N.: *Slovar' Tyurkizmov v Russkom Yazıke*. Alma Ata, 1976, 444 s., toplam 1507 kelime.

Şkalyiç, A.: *Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj knjizevnosti Bosna i Hercegovine*. I-II, Sarajevo, 1957. Şklyic, A.: Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo 1965 (5. Bas. 1985), 662 s, 6878 değişik anlamda toplam 8742 kelime içerir.

Tietze, Andreas - Heinz F. Wendt: "Die türkischen Elemente im Rumanischen". *Oriens*, 15 c., 1962, s.463-.

Turskim, arabskim i persijskim rijeçima koje narod u Bosni i Hercegovini upotrebljuje: Sarayevo, 1895.

Turcizmi u Bosni. Sarayevo, 1881.

Turetko-Bılgarski Reçnik: (Haz. N. Vançev, G. Gılılov, G. Klasov, T. Popov, V. Şanov), İzdanie na. Bılgarskata Akademiya na Naukite, Sofiya 1952, 656 s, yaklaşık 40.000 kelime.

Turetko-Russkiy Slovar': (Haz. D.A. Magazanik), Moskova, 1945, 704 s.

Tursko-Bulgarski Reçnik: (Haz. Stoyan Romanski), Bulgar Bilimler Akademisi, Sofya 1952, IX + 656 s, 40.000 kelime.

Türkçe-Romence Sözlük: Haz. Mustafa

Poyraz, Elisabeta Anghi. İstanbul 1991, 377 s. Yaklaşık 15.000 kelime.

Türkçe-Rusça Sözlük: (Haz. Baskakov, Golubeva, Kamileva, Salimzyanova, Yusupova), Moskva 1977.

Türkçe-Sırpça Sözlük: (Haz. S.Dindic, M. Teodosijeviç, D. Tanaskoviç), TDK Yay., XVIII +1116 s, Ankara 1997.

Türkçe-Sırpça ve Sırpça-Türkçe Sözlük (Tursko-Sırpski ı Srpsko-Turski Reçnik): Haz. Kurteş Aguşi, Tekin Yay., İstanbul 1987. 23.389 Türkçe ve Sırpça kelime bulunur.

Vasmer, Max: *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, 3 c, Heidelberg, 1950-1958 (N. Poppe'ye göre, bu çalışmada Türkçe 'kökenli olarak belirlenen 1.700 kelime bulunmaktadır).

Veljaçiç, Snjezana: *Sırp-Hırvat Diline Girmiş Olan Türk Maddi Kültür Unsurları*. İ. Ü. Edb. Fak. Doktora Tezi, İstanbul 1966, 23 s.

Vujaklija, Milan: *Leksikon stranih rijeçi i izraza*. Beograd, 1937, 1954. Wendt, Heinz F.: *Die Türkischen Elemente im Rumanischen*. Akademie Verlag, Berlin 1960. Zajaczkowski, A.: *Elementy tureckie na Ziemiach Polskich*. Zamose, 1935, 30 s. Zajaczkowski, A.: *Glosy Tureckie w zabytkach Staropolskiech . I. Katechizacja Turecka Iana Herbiniusa*, Wroclaw 1948.

Zajaczkowski, A.: "Les éléments ethniques d'origine Turque dans l'état Polonais. A l'occasion du Millenium" *TTK. Belleten XXVI*, Sayı 103, Ankara 1962, s. 557-565.

Zoltán, László: *Turcizmusok és arabizmusok. A balkáni szerb-horvát nyelvben elöforduló idegen, de szlavizált szavak gyüjteménye* (= Turquismes et arabismes. Recueil des mots étrangers, mais slavisés du serbo-croate des Balkans). Budapest 1912.

MNy : Magyar Nyelvy

NyK : Nyelvtudoányi Közlemények

AEMe : Archivum Eurasiae Medii Aevi

MÜTEFERRİKA

Altı Aylık Kitabiyat Dergisi Yaz 1998-1 • ISSN 1300-6479

13. Sayı Çıktı!...

* Evangelia BALTA *Fr. Çeviren: Erol ÜYEPAZARCI*	3	*Karamanlıca Kitap[illegible] [illegible]lere Göre İncelenmesi ve Konularına [illegible] S[illegible]flandırılması*
* Dücane CÜNDİOĞLU	21	*Türkçe Kur'an [illegible] Siyasi Bağlamında Bir Kur'an [illegible] Süleyman Tevfik*
* Prof. Dr. Cemal KURNAZ	53	*Haşim [illegible] Okay ile Ahmet Talât Onay'ın Mektup[illegible]*
*Yrd. Doç. Dr. H. Harun DUMAN	75	*[illegible]dolu'da Türkçe Basın (1867-1922)*
* Erkan SERÇE	9[illegible]	*"[illegible]harrir" Mecmuası*
* Dr. Mustafa DUMAN	[illegible]	*V[illegible]d Çelebi'nin Letâif-i Hoca Nasreddîn Adlı Eseri (EK)*
* Yavuz Selim KARAKIŞLA	119	*II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Çocuk Dünyası Dergisi (1913-1914), (1918-1919), (1926-1927)*
* Saim SE[illegible]	193	*Arap Harfleriyle Türkçe Bilinmeyen Bir Operamız: Moze (Musa Operası)*
* Eni[illegible] [illegible]hsin [illegible]	201	*"Sabah"çı Mihran Efendi*
* Nuri AK[illegible]AYAR	217	*"Çelebilik Üstüne"*
* Ahmet RASİM *Çevrimyazı: Yücel DEMİREL*	221	*Yirmidört Punto Kûfi Yazı*
* Pol. Emre DÖLEN	225	*"Açıklamalı Türk Kimya Eserleri Bibliyografyası"na Ekler ve Bir Düzeltme*
* *Oral ONUR*	235	*Edirne'de Müneccim Hoca*
* *İbrahim Hakkı KONYALI*	243	*Kütüphanelerimizden Çalınan Eserler*
* *M. Türker ACAROĞLU*	249	*"Türkiye Bibliyografyası" Şimdi Ne Durumda?*
	255	*HAZİNE-İ EVRAK*

OĞUZ GRUBU TÜRK DİLLERİNİN SÖZLÜKLERİ

Emin EMİNOĞLU

AZERİCE:

1. *Azerbaijani-English Dicti-onary,* PATRİCT, A. O'sullivan - MARİO, Severino - VALERİY, Volojov, Kensington, Maryland, U.S.A. 1994. Baş kısmında Azerice gramer özetinin yer aldığı sözlük, yaklaşık 20 000 sözcüğü kapsamaktadır. Kiril alfabesiyle dizilmiş sözlükte, madde başı sözcüğün yanına kelime türü yazılmış ve İngilizce açıklaması yapılmıştır.

2. *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti,* Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1964., I c., 481 s.

Tek ciltten ibaret olan bu sözlükte A'dan Ş'ye Azerice ve diyalektlerinde kullanılan 6300 sözcük verilmiştir. Bu sözcükler, geçmişte çeşitli yıllarda Azerice ve diyalektleri hakkında yazılmış sözlük monografileri, kitapçıklar ve makalelerden faydalanılarak hazırlanmıştır. Sözlükte aynı sözün fonetik değişken biçimleri// işareti ile verilmiştir. Aynı sözcüğün, özellikle ilk ünsüzleri birbirinden farklı olan fonetik biçimleri maddebaşı olarak ayrıca verilir. Edebi dildeki şeklinden fonetik açıdan farklı ama anlamca aynı olan bazı sözler de gösterilirken, karşılığı edebi dilde olan sözcüklerin yalnız diya-lektlerdeki anlamı verilir. Ayrıca sözcüklerin fonetik açıklaması da yapılmıştır. Sözlük, Kiril alfa-besiyle dizilmiştir.

3. *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti,* (redaktör: E.E. ORU-COV), Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilcilik Instıtu, Bakı , I. cild: 1964, A-G 595 s.; II. cild: 1980, D-J 576 s.; III. cild: 1983 , K-R 555 s.; IV. cild: 1987, S-Ş 541

s.

Geniş okuyucu kitlesine ulaşmak amacıyla düzenlenen ve dört ciltten oluşan sözlüğün birinci cildinin redaktörü Ekrem CEFER'dir, diğer ciltlerinki ise E.E. ORUCOV'dur. Sözlüğün hazırlığına 1945-1946 yıllarında başlanmıştır. Sözlük, sözcüklerin düzgün kullanılmasını sağlaması, onların anlam ve anlam ince-liklerini belirtmesi, herhangi bir sözcüğün kullanıldığı alanın çerçevesini belirlemesi, sözcük-lerin ne gibi terkiplerde kullanıl-dığını göstermesi, sözcüklerin yapılarının açıklamasına yer vermesi bakımlarından normativ bir sözlüktür. Sözlüğün tertibinde, madde başı sözcükten sonra, onun hangi sözcük türüne ait olduğu gösterilir, bazan da sözcüğün hangi sahaya ait olduğunu gösteren kısaltma işaretleri kullanılmıştır. Ayrıca yabancı dillerden girmiş olan sözcüklerin hangi dile ait olduğu da belirtilir. Her ciltte 11000 madde başı sözcük, 1300 ifade yer almıştır. Dört cildin toplamında 43200 maddebaşı sözcük ve 7100 ifade yer almaktadır.

4. *Azerbaycan Dilinin Orfoepiya Sözlüğü,* Azerbaycan SSR İlimler Akademiyası, I c., Bakı 1983, 144 s.

Redaktörlüğünü M.Ş. ŞİRELİ-YEV ve M.B. MEMMEDOV'un yaptığı sözlük, Azerbaycan dilinin orfografiya (imla) sözlüğü ve orfoepiya (söyleniş) normları esasına dayanılarak düzenlenmiştir. Bu çalışmaya söylenişi ile yazılışı farklı olan sözcükler alınmıştır. Yeri geldikçe alıntı sözlerin vurgusu gösterilmiş ve bazı coğrafi adlar da verilmiştir. Ünlülerin ve ünsüzlerin, eklerin ve yabancı dillerden girmiş söz-cüklerin söylenişi gösterilmiştir: Uzun sesin söylenişi için (:), vurgu için ise (') işaretleri kullanılır. Sözcükler, orfografiyada ve orfo-epiyada nasıl söylenir ve yazılır olduğu hâliyle iki sütun olarak karşılıklı verilmiştir. Kiril alfa-besiyle dizilmiş sözlükte, sözcük anlamı ve açıklaması yapılma-mıştır.

5. *Azerbaycan Dilinin Orfog-rafiya Lügeti,* Azerbaycan SSR Ilımlar Akademiyası Neşriyyatı, I c., Bakı 1960, 620 s.

E.E. ORUCOV, E.S. CEFE-ROV, Z.İ. BUDAGOVA, S.E. CAFEROV, İ.E. HACIYEV ve H.A. BAYRAMOV'un yar-dım-larıyla hazırlanan sözlükte 40000'den fazla sözcük vardır. Sözlükte, günümüz Azerbaycan dilinin sözlük terkibine dahil olan sözcükler alınmıştır. Dar alanda kullanılan sözcük ve terimlerin yanında toplumla, siyasetle, bilimle, diplomasiyle vs. ile ilgili terimlere de yer verilmiş, anlamı okuyucu için açık olmadığı düşünülen bazı sözcük ve terimlerin karşısına kısa açıklama ve işaretler (açıklamalar için (*); terimler için [x]) konulmuştur.

6. *Azerbaycan Dilinin Orfog-rafiya Lügeti,* Azerbaycan SSR Ilımlar Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1975, 598 s. Sözlük, yaklaşık 40 000 sözcük kapsamaktadır.

7. *Azerbaycan Dilinin Paronimiya ve Paronomaziya Lügeti,* H. A. HESENOV, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1991.

8. *Azerbaycan Dilinin Sinonimler Lügeti,* İ. MEMEDOV, N. HESENOV, Yazıçı, I c., Bakı 1990, 472 s.

Dilin gücünü, duygu ve düşünceyi, söyleyiş zenginliğini ve deyimlerin çeşitliliğini göstermesi bakımlarından önemli olan sinonimler (anlamdaş, eş anlamlı) söz-lüğü, Azerbaycan edebi

dilinden ve bellibaşlı gelen Azeri diyalektlerinden seçilerek bir araya getirilmiştir. Sözlükte eşanlamlı sözcükler verilirken, şu esaslara dikkat edilmiştir: 1. Yapıca farklı, anlamca birbirine yakın olan sözcükler. 2. Yapıca farklı, anlamca aynı veya yakın olan sözler. 3. Gerçek anlamıyla birbirine benzer olduğu hâlde yapısına ve yan anlamına göre farklı olan sözler. 4. Anlam kuruluşuna göre dil sisteminde benzerlik taşıyan sözün, leksik (kelime hazinesi, söz fondu) ve semantik (anlam bilimi) varyant-ları. Belli leksik ve semantik söz gruplarını bir araya getiren sözlükte, bağlama fiilleri ve sıfat fiiller de maddebaşı olarak alınmıştır. Sözcüklerin anlamı, açıklaması ve örnekler verilmiştir.

9. *Azerbaycan Klasik Edebiyatında İşledilen Arab ve Fars Sözleri Lüğeti,* Haz: A.M. BABAYEV, C.B. ISMAYILZA-DE, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1981, 279 s. Sözcüklerin kökeni belirtilmiş, anlamları verilmiş ve sözlüğün sonuna "Hicri ve Miladi Tarihler Hakkında" başlığı altında konuyla ilgili (yedi sayfalık) açıklamalı bir bilgi eklenmiştir.

10. *Azerbaycan Şehs Adlarının İzahlı Lüğeti* Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakı 1985, 68 s. 1000'e yakın kişi adını kapsayan sözlükte, adların hangi dile ait olduğu, anlamı, açıklaması, düz-gün ve bozulmuş yapısı hakkında bilgi verilmiştir.

11. *Azerbaycan Türk Halğ Şiveleri Lüğeti,* II cilt (I.c. Bakı 1930, 30+250 s.; II.c. Bakı 1931, 260 s.).

Canlı şiveler lügatini hazırlama düşüncesi 1924'te N.I. AŞMA-RIN'in girişimleriyle başlar. 1926'da Bakû'da toplanan "I. Umumî İttifak Türkoloji Kurul-tayı" da bu işi daha da belirginleştirmiştir. Azerbaycan diyalekt ve ağızlarına ait ilk kapsamlı çalışma 1930 ve 1931 yıllarında "Azerbaycan Türk Halğ Şiveleri Lüğeti" adıyla yayımlanmıştır. N.İ. AŞMARİN, A.R. ZIFEDT, V. XÜLÜFLÜ, B. ÇOBANZADE, I. HESENOF ve E. HAKVERDİ-YEV tarafından hazırlanan ve iki bölüm halinde olan sözlük latin harfleriyle dizilmiştir. I. cilt A; II. cilt B harfinden ibaret olan çalışmanın birinci cildinde Azerice (latin harfleriyle), Rusça ve Almanca giriş yazılmıştır. Sözlüğe alınan sözcüklerin hangi coğrafi bölgeden alındığı verilmiştir ("şivelerin coğrafi mahal-leri: Ağdam, Bakı, İrevan, Karağ, Kurdustan,...). Sözlükte, birleşik sözler veya aynı kökten olan sözler, birincil sözlerin altına yerleştirilmiştir. Maddebaşından sonra, sözcüğün Arap harfli yazılışı, çeşitli yerlerdeki söylenişi, daha sonra aynı sözcüğün Türkçe, Rusça, Almanca açıklaması ve bu sözcüğe ait belgeler yer alır. Rus ve Alman diline yapılan tercümelerle, sözlüğün kullanım alanını geniş-letmek ve daha geniş -dilci, ihtisas sahibi- kitlenin faydalanmasını sağlamak amacı güdülmüştür.

12. *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü,* ALTAYLI, Seyfettin, MEB Yayınları 2468, 2618: Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi, I. c. A-Heman XV+622 s., II.c. Hemaset-Züyültü (622-1292=) 670 s., Ankara 1994.

13. *Azerbaycanca- Farsça Lüğet,* MUHAMMED, Peyfun, Danişpaye Neşri, Tehran 1983, 535 s., 30 000 sözcük.

14. *Azerbaycanca- Rusça Danışıg*

Kitapçası, Maarif Neş-riyyatı, Bakı 1989, 96 s. Bu kitapçıkta, Azerice ve Rusçada en çok kullanılan sözcükler, söz birleşmeleri ve örnekli ifadeler yer alır. Diyaloglar şeklindeki söz ve cümleler her iki dilde karşılıklı sütunlarda dizilmiştir.

15. *Azerbaycanca- Rusça Etnografiya Terminleri Lüğeti,* Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1987, 71 s. Azerice terimlerin Rusçadaki karşı-lıkları gösterilmekle beraber kısa açıklama da yapılmıştır. Rusça'da uygun karşılığı belirlenemeyen terimlerin sadece açıklaması yapı-lır.

16. *Azerbaycanca- Rusça Frazeologi-ya Lugeti,* E.E. ORUCOV, Elm Neşriyyatı, Bakı 1976, 247 s., (5500 frazeolokiya = deyim, söz birleşmesi). Herbir deyimin Rusça uygun karşılığı, tercümesi verilir. Eğer deyim anlamca Azerice deyimin tam karşılığı olursa deyimler arasına (=) işareti konulmuş ve anlam verilmemiştir. Azerbaycanca deyim, başka bir dilden taklit veya tercüme yoluyla alınmış, kopya edilmişse onun aslı parantez içinde yazılmış ve etimolojik açıklaması yapılmıştır.

17. *Azerbaycanca- Rusça Lüğet,* Hüseyinov, H., Bakı 1941, 381 s., 17000 sözcük.

18. *Azerbaycanca- Rusça Lüğet* , Elm Neşriyyatı, I. c.: Bakı 1986, 576 s., II.c.: Bakı 1989, 595 s. Baş redaktörü: M.T. TAGIYEV; diğer çalışanlar: M.Ş. ŞİRE-Lİ-YEV, M.C. CEFEROV, Z.P. YAPLOVA. Ciltler üzerindeki açıklamaya göre tamamı dört cilt olan ve Azericenin en geniş sözlüklerinden olan sözlüğün, I. c.: A-G (576 s.), II. c. D-Y (595 s.) harflerini kapsamaktadır ancak, III. ve IV. ciltleri elde edilemediği için incelenememiştir.

19. *Azerbaycanca-Rusca Lüğet,* EZİZBEYOV, H. E., Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1965, 418 s., 23 000'e yakın söz vardır. (=Azerbaycansko-Russkiy Slovar', Bakı 1965).

20. *Azerbaydjansko- Russkiy Slovar, deya uçaştihsya sredney şkolı,* Izdatel' İstvo Maarif, Bakü 1985, 190 s. = *Azerbaycanca- Rusça Lugat, Orta mekteb Şakirdleri üçün,* E. ABBASOV - O. ASLANOVA - A. USEYİNOV, Bakı 1985.

21. *Azeri Türkçesi Lügati,* DEVELİ, Hayati, Atatürk Üniver-sitesi Fen-Ed. Fak. Yayınları, Erzurum 1986, VIII+267 s.

22. *Azeri Türkçesi Lügati,* (Gözden geçirilmiş 3. baskı), Hayati DEVELİ (Sorumlu öğretim Üyesi: Dr. Efrasiyap GEMAL-MAZ), Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1992.

23. *Bitişik Yohsa Ayrı? Lüğet,* Letif KERİMOV, Mes'ud MAHMUDOV, Cemaledin REHİMOV, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı, 1987.

24. *Deutsch-Aserbeidscha-nisches Wörterbuch,* Y.M. CEFE-ROV, Baku, 1971.

25. *Dictionary of the Turkic Language;* ÖZTOPÇU, Kurtuluş, 1996, XVI+361 s.

Türk dillerinin karşılaştırmalı ilk İn-gilizce sözlüğü olan yedi Türk dilini (Azerice, Kazakça, Kırgızca, Tatarca, Türkçe, Türkmence, Uygur-ca ve Özbekçe) içerir. 800 İngilizce sözcüğün karşılığı, yukarıdaki Türk dillerinde ve-rilmiş, yine bu dillerin dizini teker teker İngilizce karşılığı ile yer almıştır. Bu

dillerin alfabeleri de ilave edilmiştir.

26. *Edebiyyatşünaslıg Terminleri Lügeti*, Eziz MİREHMEDOV, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1988.

27. *Güney Azeri Sahası Derleme Deneme Sözlüğü: Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu*, HACALOĞLU, Recep Albayrak, Ankara 1992, XX+315 s.

28. *İzahlı Dilcilik Lügeti*, FARACOV, A.,Bakü 1972.

29. *Muhtasar Dilçilik LüÆeti*, Bakü 1960.

30. *Müasır Azerbaycan Edebi Dilinin Omonimler Lügeti*, Bakı 1981.

31. *Rusça-Azerbaycanca İnformasiya-Ölçme Tehnikası Termin-leri Lügeti*, T. ELİYEV, S. KERİMZADE, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1980.

32. *Rusça-Azerbaycanca İnşa-at Terminleri Lügeti*, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1988, 136 s.

33. *Rusça-Azerbaycanca Lüget*, I. c.: A-N, Bakı 1956, 728 s.

34.*Rusça-Azerbaycanca Lüget*, I. c.: Bakı 1940, 10+918 s.; II. c.: Bakı 1941, 778 s.; III. c.: Bakı 1943, 1022 s.

35. *Rusça-Azerbaycanca Lüget*, II c., Azerbaycan SSR Ilımlar Akademiyası, I. c.: 728 s.; II. c.: 930 s.

36. *Russko - Azerbaydjanskiy Frazeologiçeskiy Slovar*, Izdatel-stvo Maarif, Bakı 1974, 248 s.

37. *Russko - Azerbaydjanskiy Slovar' Terminov po Veterinarii* (Baytarlık Terimleri Sözlüğü), Azer-baycan SSR Elmler Akademiyası Terminologiya Komitesi, Bakı 1988, 116 s.

38. *Rusça - Azerbaycanca Lüget*, I. c.: Bakı 1971; II. c.: Bakı 1978; III. c. Bakı 1979.

39.*Türkçe-Azeri Türkçesi ve Azeri Türkçesi-Türkçe Matematik Deyimleri Sözlüğü*, M. Yahya CAFEROĞLU, Mustafa BAYRAK-TAR, Atatürk Ünv. Fen-Ed. Fak. Yayınları, Erzurum 1994, 61 s.

40. *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri* (Derleyip düzenleyen Ehliman Ahundov; Türk çeviri yazısına aktaran, giriş ve sözlük bölümlerini yazan Semih TEZ-CAN, 2. bs. Ankara Atatürk KD ve TYK., TDK 1994, XIV+554 s.

Sözlük, metinlerin anlaşıl-masına yardımcı olmak için düzenlenmiştir. Bir dizin değildir. Ancak, metinlerden - en çok üç - örnek gösterilerek sözcüklerin ne hangi yapılarda kullanıldığını görebilmesi için okuyucuya kolaylık sağ-lan-mıştır. Bu yolla seyrek rastlanan ya da anlamı kesin olarak saptanamayan sözcükler de kolay-lıkla bulunabilir. Ses bakımından aynı olsa bile anlam değişikliği gösteren sözcüklere yer verilmiştir. Yabancı dillerden alıntı ve ödünçleme sözcüklerin hangi dilden geldikleri ve o dildeki biçimleri gösterilmiştir.

GAGAUZCA:

1.*"Gagauzkiy Slovar", Nare-çiya Bessarabsih Gagauzov, Radloff "proben"*, MOŞKOV, V.A., St. Petersburg 1904.

2. *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, (Sorumlu redaktör: N.A. BASKA-KOV) GAYDARCI, G. A. - Koltsa, Y. K. - POKROVSKAYA. L.A. - TUKAN, B. P. (aktaranlar: İsmail KAYNAK, A. Mecit DOĞRU), Kültür Bakanlığı Yayınları 1294, Ankara 1991, XII+284 s.

Sözlük, *Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar* adlı sözlüğün -batı dillerinden Gagauzcaya girmiş ve Türkiye Türkçesinde de bulunan sözcük, terim ve

deyim-lerin- ayıklanmasıyla tercüme ve düzenleme şeklinde hazırlanmış-tır. Sözlüğün sonuna, Gagauzların yaşadığı yerlerin adları, Gagauz soyadları ve lakapları eklenmiştir.

3. *Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar*, GAYDARCI, G. A., KOLTSA, Y. K., POKROVS-KAYA, L.A., TUKAN, B.P. (Redaktörü: N. A. BASKAKOV), Akademia Nauk SSR, Moskova 1973, 664 s.

Kiril alfabesine göre A'dan Ş'ye dizilmiş olan sözlük 11 500 sözcüğü kapsamaktadır. Rusça yazılmış bir önsözle başlayan sözlükte Gagauzca verilen maddebaşı sözcüklerin yanına Rusça ve Moldavya dillerindeki karşılığı verilmiş ve anlam açıklaması yapılmıştır. Sözlüğün sonuna Gagauz yer isimleri, Moldavya yer adları, özel adlar dizini ve Gagauzcanın kısa bir dilbilgisi eklenmiştir.

4. *Vocabulaire Gagaouze-François*, ZAJACZKOWSKİ, W., Folio orientalia VII., 1965.

* Kaynaklarda adına rastla-dığımız ancak elde edip inceleme imkanı bulamadığımız sözlük çalışmaları ise şunlardır:

* *Gagauzca-Romence Sözlük*, ÇAKIR, Mihail, 1930.

* *Kısa bir Orfografya (imla) sözlüğü*, TANASOĞLU, D.N.

TÜRKMENCE:

1. *Açıklamalı Sözlük*, Aşgabat 1962. 25 000 sözcük.

2. *Adalgalar Sözlügi (Fizika - Matematika)*, GABİTOV, M.A., Aşgabat 1931, 63 s.

3. *Astronomiya Terminlerinin Rusça-Türkmençe Sözlügi*, KAL-ÇAEV, K., Aşgabat 1958.

4. *Botanika Terminlerinin Rusça - Türkmençe Sözlügi*, KERBABAEV, B., Aşgabat 1960, 101 s.

5. *Edebiyat Ilmına Degişli Terminlerin Sözlügi*, REJENOV, R., Aşgabat 1966.

6. *Fizikadan Rusça-Türkmençe Terminologik Sözlük*, ANNAGURDOV, M.D., Aşgabat 1950, 241 s.

7. *Gadımı Türk Sözlügi (Hazir-ki Zaman Türkmenlerine ve Beyle-ki Türk Halklarına Degişli)*, Sovet Türkmenistanı, 1962-25.Ocak.

8. *Garagalpagistan Türkmen Gepleşiklerinde Garındaşlık Terimleri*, S. ARAZKULİEV, Türkmenistan SSR, Aşgabat 1987, 56 s.

9. *Geografiya Terminlerinin Rusça-Türkmençe Gısgaça Düşündürişli Sözlügi*, A.G. BABA-EV'in redaktörlüğü ile, Aşgabat Ilimler Akademiyası 1954, 91 s.

10. *Gısgaça Rusça-Türkmençe Geologiki Sözlük*, MAYLIEV, G., Türkmen Dövlet Neşr, Aşgabat 1948, 52 s.

11. *Gurluşık Terminlerin Rusça-Türkmençe Sözlügi*, ESENOV, A., Türkmen SSR Ilımlar Akademiyası, Aşgabat 1956, 248 s.

12. *Himiya Terminlerinin Rusça-Türkmençe Sözlügi*, A.N. NIYAZOV, Türmenistan SSR Ilımlar Akademiyası, Aşgabat 1954, 204 s.

13. *Ictımagı-Sıyası Terminlerin Rusça-Türkmençe Gısga Sözlügi*, M.İ. BOGDANOVA'nın Giriş makalesi ve redaktörlüğü ile, Aşgabat Dövlet neşir 1937, 107 s.

14. *Kratkiy Russko-Turkmens-kiy*

Slovar Primenitel'no Knucdam Gosudarstvennoy Statistiki, Aşgabat 1926.

15. *Kratkiy Russko-Türkmenskiy Slovar' Sel'skohozyaystvennıh Terminov,* Akad. Nauk. TSSR, 1958, 291 s.

16. *Kratkiy Russko-Türk-menskiy Slovar,* Akademiya Nauk Turkmenskoy, SSR, Aşgabat 1968, 527 s.

17. *Kratkiy Slovar' Tekstam Türkmenskoy Klassiçeskoy Lite-raturı,* MEREDOV, A. - AHAL-LI, S., Aşgabat 1963, 296 s.

18. *Latino-Russko-Türkmenskiy Slovar' Meditsinskih Terminov,* (redaktörü: S. ALTAEVA), BAY-LIEV, G. - DOVLEKAMOV, M.H., Akademiya Nauk Türkmen-skoy SSR, Aşgabat 1962, 168 s.

19. *Lingvistik Terminlerin Gıs-gaça Rusça-Türkmençe Sözlügi,* GAFUROVA, H.- AMANSA-RIEV, C.- AHALLI, S., Aşgabat 1951, 18 s.

20. *Mahmud Kaşgarının Sözlügi ve Türkmen Dili* , AHALLI, S., Türkmen SSR Ilımlar Akade-miyası, Aşgabat 1958, 207 s.

21. *Maldarçılık Terminlerinin Rusça-Türkmençe Sözlügi,* CUMAEV, R., KOZİN, V.S., MOSESOVA, A.M., Aşgabat 1980.

22. *Matematika Terminlerin Rusça-Türkmençe Gısgaça Sözlü-gi,* MIRADOV, M., Türkmen Dövlet Neşir, Aşgabat 1948, 80 s.

23. *Oba Dojalık Terminlerinin Türkmençe-Rusça Sözlügi,* Aşga-bat 1979.

24. *Oba Hocalık Terminlerin Rusça-Türkmençe Gısgaça Sözlü-gi,* CUMAEV, O.M., Türkmenis-tan Ilımlar Akademiyası, Aşgabat 1958, 1292 s.

25. *Orfografik Sözlük,* BAYLI-EV, H., AZİMOV, P., Aşgabat 1947, 192 s.

26. *Orısça-Türkmençe Sözlik,* ALİYİV, A.- BÖÖRİYEV, K., Aşkabat 1929-425 s.

İlk Türkmence sözlük olması bakımından önemlidir. Bu sözlük latin asıllı yeni Türkmen alfabesinin kabulünden sonra hazırlanmıştır.

27. *Rus ve Türkmen Dillerinin Gısgaça Frazeologik Sözlügi,* Aşgabat 1968.

28. *Rusça-Türkmençe Goşun-çılık Termimologiya Sözlügi,* NIYAZOV, A. - VELMIRADOV, Aşgabat-Bakû 1934, 59 s.

29. *Rusça-Türkmençe Jubi Sözlügi,* ŞAMIRADOV, B. - YAZIMOV, O., Türkmen Dövlet Neşir, Aşgabat 1938, 139 s.

30. *Rusça-Türkmençe Matema-tika Terminologiya Sözlügi,* MERETBERDİ-EV, A. - GABİTOV, M.A., Aşgabat 1935.

31. *Rusça-Türkmençe Sözlük,* (redaktörü: B.A. BAYRIEVİN, H. BAYLIEVİN), BATIROV, Ş.- KARPOV, G.İ., Aşgabat Türkmen Dövlet Neşir, 1948, 292 s.

32. *Rusça-Türkmençe Sözlük,* Aşgabat 1968. 40000 sözcük.

33. *Rusça - Türkmençe Sözlük,* BATIROV, Ş., Aşgabat 1948, 192 s.

34. *Rusça-Türkmençe Sözlük,* Moskova, 1956, 880 s., 50000 sözcük.

35. *Rusça-Türkmençe Sözlük, Orta Mekteplerin VIII.-X. Klas Okuvçıları Üçin,* POLUKAROVA, M. S. - STETSUN, L., Okuv-pedneşir, Aşgabat 1960, 138 s.

36. *Ruslar Üçin Gısgaça Rusça-Türkmençe Sözlük,* MİRZAEV, G., Türkmen Dövlet Neşr, Aşgabat 1936, 40 s.

37. *Russko-Turkmenskiy Slovar'*, AMANGELDIEV, O.B. - KARDAŞOV, L.S., Dlya uçat-şihsya V.-VII. klassov, Aşgabat 1960, 115 s.

38. *Russko-Türkmenskiy Slo-var' Geologiçeskih Terminov*, BERKELİEV, M., İzd. Akad. Nauk TSSR, Aşhabad 1962, 226 s.

39. *Russko-Türkmenskiy Slo-var'*, (redaktörü: M.Ya. HAMZA-EVA), BASKAKOV, N.A. - ANNANUROV, A. - ANNANU-ROV, - ATAYEV, K. - MU-HAMMEDOVA, Z. - MATALOV, Ç.Č=Ř(=*Rusça-Türkmençe Sözlük*, Moskva 1956, 880 s.) Aşgabat 1956, 880 s., 50 000 sözcük.

40. *Russko-Türkmenskiy Slo-var'*, BATIROV, Ş. - KARPOV, G.İ. - KARRI-EV, B.A. - BAYLİEV, H., Aşgabat 1948, 292 s.

41. *Russko-Türkmenskiy Slo-var'*, I-II c., Moskva 1986-1987.

42. *Russko-Türkmenskiy Slo-var'*, KULAKOVA, A.M. - TEKEEV, Ya., Aşgabat 1960, 72 s.

43. *Russko-Türkmenskiy Slo-var*, İ.A. BELYAEV, Aşgabat 1913.

44. *Sıyası ve Sotsial-Ikdısadı Terminlerin Gısgaça Rusça-Türkmençe Sözlügi*, Aşgabat 1955, 140 s.

45. *Turkmensko-Russkiy Slo-var'* pod obşçey redaktsiey N.A. BASKAKOVA, B.A. KARRI-YEV, M. Ya. HAMZA-YEV, AN TSSR inst. yaz., Moskva 1968.

46. *Türkmen Edebi Diliniŋ Orfoepi-yası ve Gısgaça Orfoepik Sözlük*, Aşgabat 1967.

47. *Türkmen Dilinin Fraze-ologik Sözlüği*, (redaktörü: S. ALTAYEV) Bilim Neşriyatı, Aşgabat 1976, 400 s. Sözlük Türkmencedeki 7700 deyimi içine alır.

48. *Türkmen Dilinin Gısgaça Dialektologik Sözlügi*, Aşgabat 1977, 113 s.

49. *Türkmen Dilinin Huner-mentçilik Leksikasının Sözlüğü*, Ataev, Gurban, Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası, Aşgabat 1982, 127 s., 1200 sözcük.

50. *Türkmen Dilinin Orfografik Sözlügi*, (redaktörü: P. AZIMOV), Aşgabat 1962, 374 s.

51. *Türkmen Dilinin Orfografik Sözlüğü*, (redaktörü: M.Ya. HAMZAEV), Türkmenistan Bilimler Akademisi, Aşgabad 1963, 1077s., 80 000 sözcük.

52. *Türkmen Dilinin Orfografik Sözlüğü*, Türkmenistan Bilimler Akademisi, Aşgabad 1957, 230 s.

53. *Türkmen Dilinin Sözlügi*, (M.Ya. HAMZAYEV'in umumı redaktsiyası bilen), ALTAYEV, S.- ATAYEV, G.- AÇILOVA, G.- MESGUDOV, V.- ME-RETGELDİYEV, A., AN TSSR İnst. yaz., Aşkabat 1962. 866 s.

54. *Türkmençe-Rusça Jubi Sözlügi*, Türkmen Dövlet Neşir, Aşgabat 1939, 160 s.

55. *Türkmençe - Rusça Okuv Sözlügi*, MESKUDOV, V., Russkiy Yazık, Moskova 1988, 448 s., 9000 sözcük.

56. *Türkmençe-Rusça Sözlük*, Türkmenistan Ilımlar Akade-miyası, Aşgabat 1968., 832 s., 40 000 sözcük. (sözlük, Türk-menistan Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsünce akademik bir kurulca hazırlanmıştır. Ku-rulun yöneticileri, N.A. BASKAKOV-B.A. KARRIYEV- M.Ya., HAMZAYEV'dir.)

57. *Türkmençe-Rusça Sözlük*, H. BAYLİEV, B. GARRIEV, Aşgabat 1940.

58. *Türkmençe-Rusça Sözlük*, H. BAYLİEV, B. GARRİEV, (redaktörü: Ş.

BATIROV, M. SAKALİ), Aşgabat 1940, 380 s., 40000 sözcük.

*59. Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında *(Reşit Rahmeti Arat İçin)*, Ankara 1966, ss. 68-83, Yusuf Uzman, (Türkmence üzerine Türkiye'de yayımlanan ilk çalışmadır. 15 sayfalık küçük bir sözlükçedir.).

*60.*Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, ÇENELİ, İlhan, TDAY Belleten 1982-1983 Ankara 1986, ss. 29-84, (Türkiye'de yapılan ikinci küçük sözlük çalışması olması bakımından önemlidir. 53 sayfadan ibarettir.).

*61. *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, TEKİN, Talat, ÖLMEZ, Mehmet, CEYLAN, Emine, ÖLMEZ, Zuhal, EKER, Süer, Simurg TDA Dizisi 18, Ankara 1995, 725 s. Sözlüğün *Giriş* kısmında kısaca Türkmence sözlük çalışmalarının tarihi anlatılmıştır. Türkmencenin karakteristik özelliklerinden birisi Ana Oğuzca ve Ana Türkçedeki birincil uzun ünlüleri korumuş olmasıdır. Buna bağlı olarak sözlük dizgisinde, madde başı sözcüğün yanına ayraç içinde uzun ünlülü şekli yazılmıştır (uzun ünlü belirteci olarak : işareti kullanılır). Ayrıca Türkmencede eklerde ve eklenmede görülen uzun ünlülerin uzunlukları baş kısımda belirtilmiştir. Buna ek olarak Türkmencenin söyleyiş özellikleri açıklanmıştır.

HORASAN TÜRKÇESİ:

1. *Chorasantürkische Materia-lien aus Kalât bei Esfarâyen*, TULU, Sultan, Diss. Göttingen 1989 (Islamkundliche Untersuchungen 128, Berlin 1989).

Horasan Türkçesi hakkında yapılan sınırlı sayıda çalışma-lardan birisi olan bu inceleme kitabında kapsamlı bir şekilde Horasan Türkçesi dibilgisi fonetik ve morfolojik olarak ele alın-mıştır. Üzerinde çalışılan metin-ler Almancaya çevrilmiştir. Sona eklenen 155 sayfalık sözlükte madde başı sözcüklerin anlamları Almanca verildikten sonra ilgili sözcüğün Türkmence, Azerice ve Eski Türkçedeki şekilleri gösterilmiştir. Bazı sözcüklerin incelenen metinlerdeki değişik şekilleri tanıklı olarak gösterilmiştir.

2. *Chorasantürkisch wörter-listen Kurzgrammatiken Indices*, G. DOERFER, W. HESCHE, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993.

Çalışmanın başında Horasan Türkçesinin tarihi ve dilbilgisi hakkında kısa bilgi verildikten sonra ikinci bölümde numaralan-dırılmış 735 Farsça sözcük alınarak hemen yanına Almanca karşılığı yazılmıştır. Daha sonra bu numaralı Farsça sözcükler esas alınarak Horasan Türkçesi diya-lektlerinde tesbit edildiği şekliyle sözcükler, ayrı ayrı listeler olarak aktarılmıştır. Buna ek olarak Almanca-Farsça, Farsça-Almanca diyalektler dizini verilmiştir. Eski Türkçeye göre sözcük dizininin yapıldığı bölümde ise, sözcüklerin Almanca anlamı verilir ve karşısına hangi diyelektte yer aldığı gösterilir. İrandaki Quçan diyalektinin ayrıca incelendiği çalışmanın sonuna, bibliyografya ve Horasan haritası eklenmiştir.

3. *Irak Türkmen Ağızları*, HAYDAR, Çoban Hıdır (Haydar, Choben Khidir), Doktora Tezi, İstanbul 1979.

4. *Kerkük Ağzı*, HASAN, Hüseyin Şahbaz (Hassan, Hussin Shahbaz), Doktora Tezi. İstanbul 1979.

5. *Ebi Verdi: İrandaki Bir Türk Diyalekti*, TUNA, Osman Nedim, TDAY

Belleten 1984 (Ankara 1987), 215-245.

Ebi Verdi ağzının sesbilgisi ile yapıbilginin kısa bir değerlen-dirmenin yapıldığı bu çalışmanın sonuna bir de sözlükçe eklenmiştir.

6. *Kabil Afşar Ağzı*, BOZKURT, Mehmet Fuat, TDAY Belleten Ankara 1977, ss. 127-204.

Kabil Afşar Ağzının ses bilgisi ve yapı bilgisini açıkladırtan sonra *Söz Listesi* başlığıyla 520 sözcük ele alınmış ve bunların Farsça karşılığı verilmiştir. Bu sözcükler, 1976 yılında derlenen metinlerden çıkarılmıştır. Sonuna incelenen metinlerdeki sözcüklerin dizini de eklenmiştir.

ÖZBEKÇENİN SÖZLÜKLERİ

Zuhal Kargı ÖLMEZ

Aşağıdaki çalışma Özbekçenin önde gelen sözlüklerini kısaca tanıtan açıklamalı bir kaynakça niteliğindedir. Çalışmanın sonunda ise yer ve zaman darlığı dolayısıyla değerlendirilemeyen sözlüklerin künyeleri verilmiştir.

Aleksandr Konstantinoviç Borovkov (red.) *Uzbeksko-russkiy slovar´ (Özbekçä-rusçä luğat)*, 1959 Moskva.

Borovkov'un redaktörlüğünde hazırlanmış olan sözlükte ayrıca S. F. Akabirov, Z. M. Magrufov, A. T. Hodjahanov da çalışmıştır. 40.000'den fazla sözcükten oluşan sözlük 840 sayfadır. Rus ve Özbek diliyle yazılmış önsöz ve sözlüğün düzenlenişi bölümlerinden sonra kısaltmalar ve Özbek alfabesi verilir. 19-665 arasındaki sayfalarda yer alan sözlük bölümünden sonra 666-673. sayfalarda coğrafi adlar; 674-675. sayfalarda Özbekçede kullanılan önemli kısa ad ve kısaltmalar, 677-715. sayfalarda Özbekçenin kısa grameri, 716-727. sayfalarda Özbekçedeki yapım ve çekim ekleri ve 729-839. sayfalarda sözcüklerin Arap harfli karşılığı yer almaktadır. Gramer kısmında Özbekçenin ses ve yapıbilgisi hakkında kısa bilgi verilmiştir. Sözcük sayısının fazlalığı ve sözcüklerin anlamlarının verilişindeki ayrıntı yönünden daha önce hazırlanmış diğer sözlüklerden farklıdır. Çoğu sözcüğün kullanımı ve anlamı örneklerle pekiştirilmiştir. Sözlüğe Özbek edebî dilinde geniş kullanıma sahip sözcük ve terimlere yer verilmiş, az kullanılanlar ise alınmamıştır. Eski ve ağızlara ait sözcüklerden yazarların eserlerinde çok kullanılanlar ya da atasözü ve masallarda çok geçenler alınmış, bu tür sözcüklerin yanına işaret konmuştur. Konuşma diline ait sözcüklere de yer verilmiş bunların da yanına konuşma diline ait olduğunu gösteren kısaltma konmuştur. Etnografya ve halkın dinî törelerine ait sözcüklere de yer verilmiştir. Ağızlara ait sözcüklerin hepsi nerede, hangi bölgede kullanıldığını belirtmeden sadece bölgesel bir kullanıma sahip olduğu bir kısaltmayla gösterilerek verilmiştir.

Sözlüğün bir diğer önemli özelliği ise, sonuna konulan Arap harfli dizindir. Bunun sayesinde Arap alfabesiyle yazılmış eski metinler okunurken sözlükten yararlanılmaktadır.

R. Abduraḫmanov, (yay.), *Russko-uzbekskiy slovar´ (Rusçä-özbekçä luġat)*, Moskva 1954

50.000 sözcükten oluşan sözlük 1047 sayfadır. Rus ve Özbek diliyle yazılmış önsöz ve sözlüğün kullanımına ait bilgilerden sonra asıl sözlük bölümü yer alan sözlük bölümü 15-986 sayfalar arasındadır. 987-992. sayfalarda coğrafî adlar ve 993-1047 sayfalarda da Rusçanın gramer tablosu yer almaktadır. Sözlük Rus dili ve edebiyatını ya da Özbekçeyi öğrenmek isteyenlerin kullanması amacıyla yazılmıştır.

Kimi sözcükler için ayrıntılı açıklamalar yapılmıştır. Sözlükte sosyal, siyasî, filolojik, bilimsel ve teknik terimlere de yer verilmiştir. Sözlükte eskiye ait kimi sözcük ve ibareler de yer alır. Kimi Rusça sözcüklerin karşısına Özbekçe sinonimleri verilmiş kimi maddeler örneklerle daha açık hale getirilmiştir. İki ayrı yazımı bulunan sözcüklerin her iki biçimi de verilmiştir. Sözlükten yararlanmayı daha kolaylaştırmak için Rusça sözcükler hakkında kimi gramer bilgileri de yer alır. Örneğin sözcüğün hangi türe ait olduğu, adsa cinsi (dişi, erkek, orta), tekilliği, çoğulluğu; eylemse türü ve kökeni verilmiştir. Ayrıca okuyucuların sözlükten daha kolay bir biçimde yararlanmaları için arkada gramer tablosu yer alır. Bu tabloda gerekli olan tüm gramer bilgileri verilmiştir: Adların cinsi, çokluk biçimlerinin nasıl yapıldığı ve onların türü; sıfatların adla kullanışı, tür; sayıların çekimi; adılların türü; eylemlerin türleri, bu türlerin I. ve II. biçimleri ve çekimleri verilmiştir.

MAʿRUFOV, Z. M. (red.) *Özbek Tilinig İzâhli Luġati (Tolkovıy slovar´ uzbekskogo yazıka) I A-R* (632 sayfa), II S-H (717 sayfa) Moskva 1981

Sözlükte 60.000 sözcük ve terkip vardır. Sözlük kronolojik anlamda bütün sözcükleri içermez. Ekim devriminden sonra çok kullanılan Özbekçe sözcükleri kapsar. Sözlüğün asıl amacı, Özbek edebî dilinin sözcük zenginliğinin ve Özbekçenin kurallarının ayrıntılı olarak verilmesidir.

Sözlükte edebî dilin yazım, söyleyiş ve sözcük yapım ve işletim kuralları dikkate alınmış ve her bir sözcüğün kabul edilen yazımı, kökeni ve gerekli durumlarda da söyleyiş biçimleri verilmiştir. Sözcüklerin anlamı ya da anlamları Özbek edebiyatının seçkin eserlerinden alınan parçalarla örneklendirilmiştir. Bir eylemin yardımcı eylem ya da birleşik eylem olarak kullanımı varsa bu biçimlere de aynı madde içinde yer verilmiştir.

ÄHMÄDCANOV, Ümär, ve Burhan İLYAZOV, *Özbekçä-rusça luġat*, Taşkent 1931

Latin harfli olan sözlük ünlü uyumunun korunduğu lehçeye dayanır; Yudahin'in 1927 yılında Arap harfli olarak basılan sözlüğü esas alınmıştır. Sözlüğün başında Özbekçe ve Rusça olarak sözlükten yararlanış biçimi ve sözlüğün alfabetik sırası verilir. Daha sonra neden böyle bir sözlüğe ihtiyaç duyulduğunu anlatan "Öznäşr"den başlıklı bölüm yer alır. Küçük bir giriş niteliği taşıyan "Söz Başı" bölümü de hem Özbekçe hem de Rusça olarak verilir.

Sözlüğe Ähmädcanov 1926-27 yıllarında çalışmaya başlamıştır. Hazırlanan sözlük daha sonra İlyazov tarafından gözden geçirilip yeni malzemelerle zenginleştirilerek 1929 yılının başında basıma hazırlanmıştır. Sözlüğün imlâsında 1929 yılının mayıs ayında imlâ ile ilgili olarak

yapılan konferansta belirlenen kurallara uyulmuştur. Özbekçeye giren ve bu sözlükte yer alan yabancı sözcükler içinse bu konferanstan sonra "Til Terrmin Dävlät Komitası" tarafından düzenlenip değiştirilen ve "Kızıl Özbekistan" gazetesinde 6 Temmuz 1930'da yayınlanan imlâya uyulmuştur.

428 sayfa olan sözlükte yaklaşık 4500 sözcük yer almaktadır. Alınma sözcüklerin Arapça va Farsça olanları yanlarına A ve P kısaltmaları konarak belirtilmiştir. Eylemlerin eğer birleşik eylem ve yardımcı eylem olarak kullanılışları varsa bunlar da alt maddede verilmiştir. Maddelerde örnekler yer almaz. Sözlüğün sonunda 419-427. sayfalarda düzeltmeler yer almaktadır.

WATERSON, Natalie *Uzbek-English Dictionary*, New York, 1980

9.000-10.000 sözcükten oluşan sözlüğün başında "giriş, sözlüğün düzeni ve kullanımı, söyleyiş, Özbeklerin kullandığı alfabeler hakkında kısa bilgi, alfabeleri gösteren tablo, kısaltmalar ve Özbek alfabesi" gibi bölümler yer alır.

Madde başlarının kiril alfabesiyle verildiği sözlükte sözcüklerin türü de belirtilmiş. Söyleyişi aynı, anlamları farklı olan sözcükler, yanına I, II, III, IV rakamlarının konması suretiyle birbirinden ayrılmıştır. Her sözcük için örnek cümle yer alır.

178 sayfa olan sözlüğün arkasında bir sayfalık sözlükte geçen kurumların kısaltmaları yer alır. 179-180 sayfaları arasında "ekler listesi" yer alır. Burada kısaca her ekin işlevi ve örneği verilmiştir. Bu anlamda kısa bir gramer özelliği taşır.

Nizamiddin Mahmud-Ertuğrul Yaman, *Туркча-Ўзбекча Ўзбекча-Туркча Луг'ат / Türkçe-Özbekçe Özbekçe-Türkçe Sözlük*, towkent 1993, 320 s.

"Söz başı" ve "sözlüğü kullanırken dikkat edilecek hususlar" hem Türkçe hem Özbekçe olarak yazılmış. Sözlük bölümünde önce Türkçe-Özbekçe'ye yer verilmiş. Türk alfabesi hem Latin, hem kiril harfleriyle verildikten sonra sözlük bölümüne geçilir. Madde başı olarak verilen Türkçe sözcüğün yanına kiril alfabeli biçimi yazılmış ve Özbekçe karşılığı verilmiştir. 14-174 sayfaları arasında yer alan Türkçe-Özbekçe sözlükten sonra Özbekçe-Türkçe sözlük başlar. Burada da önce Özbek alfabesi hem kiril, hem Latin harfleriyle verilir. Bu kez Özbekçe sözcükler kiril alfabesiyle madde başı olarak yer alır, yanında yazıçevirimi ve Türkçe karşılıkları verilir. Bu çalışma bir tür karşılıklar sözlüğüdür. Sözcüklerin birinci, ikinci, üçüncü... anlamları ve örnekler yer almaz.

Aynı çalışma 1998'de Türkiye'de "Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu" adıyla tekrar basılmıştır. 1-146. sayfalarda "Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi" bölümü yer alır. 147-287 sayfaları arasında ise "Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi" bölümü yer alır.

Berdak Yusuf-Mehmet Mâhur Tulum, *Sözlük: Özbekistan Türkçesi-Türkiye Türkçesi Türkiye Türkçesi Özbekistan Türkçesi, Лyҕат: ҕзбекистон тњркчаси-тњркия тњркчаси-тњркия тњркчаси ҕзбекистон тњркчаси*, İstanbul 1994.

"Ön söz"den sonra Özbek ve Türk al-

fabeleri verilir. Sözlüğün ilk bölümü olan "Özbekistan Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü" 9-228 sayfaları arasında yer alır. Kiril alfabesiyle verilen madde başlarının yanında sözcüklerin yazıçevrimi ve Türkçe karşılıkları yer alır. Türkiye Türkçesi-Özbekistan Türkçesi Sözlük de aynı biçimde Türkçe sözcüklerin yanına sözcüğün kiril alfabeli biçimi ve Özbekçe karşılığı verilerek hazırlanmıştır. Karşılıklar sözlüğü olan bu çalışmada da sözcüklerin diğer anlamları ve örnekler verilmemiştir. 408. sayfaya kadar devam eden bu sözlük bölümünden sonra da kısa bir Türkiye Türkçesi grameri ve Özbekistan Türkçesi grameri yer alır.

Özbekçe Sözlükler

ABDURAḪİMOV, M., 1976: *Özbekçä-rusçä aforizmler luġati*, Tâşkent.

—, 1980: *Kratkiy uzbeksko-russkiy frazeologiçeskiy slovar´*, Taşkent.

ABDURAḪMANOV, R. (yay.), 1954: *Russko-uzbekskiy slovar´ (Rusçä-özbekçä luġat)*, Moskva. (50.000 sözcük; 1047 sayfa: 987-992. saylalarda coğrafi adlar ve 993-1047. sayfalarda Rusçanın gramer tablosu yer almaktadır)

AFANAS´EV, Lev, 1908: *Slovar´ sartovskiḫ slov s glavneyşimi grammatiçeskimi pravilami*, Skobelev. (207 sayfa)

ALİKULOV, T., 1993: *Russko-uzbekskiy slovar´ (Rusçä-özbekçä luġat)*, Taşkent. (5.000 sözcük; 304 sayfa: 273-302. sayfalarda Rusçanın kısa grameri yer almaktadır)

AZİZOV, O., ve Z. RİZAYEVA, 1989: *Uzbeksko-russkiy slovar´ (Özbekçä-rusçä luġat)*, Taşkent. (15.000'den fazla sözcük; 288 sayfa; ortaokul öğrencileri içindir)

BOROVKOV, Aleksandr Konstantinoviç (red.), 1955: *Russko-uzbekskiy slovar´*, Taşkent. (735 sayfa)

— (red.), 1959: *Uzbeksko-russkiy slovar´ (Özbekçä-rusçä luġat)*, Moskva. (40.000'den fazla sözcük; 840 sayfa: 666-673. sayfalarda coğrafi adlar, 674-675. sayfalarda Özbekçede kullanılan önemli kısa ad ve kısaltmalar, 677- 715. sayfalarda Özbekçenin kısa grameri, 716-727. sayfalarda Özbekçedeki yapım ve çekim ekleri ve 729-839. sayfalarda sözcüklerin Arap harfli karşılığı yer almaktadır)

CURAYEV, T., ve N. SOROKİNA (red.), 1969: *Uzbeksko-angliyskiy slovar´ dlya sredniḫ şkol*, Taşkent.

ÄHMÄDCANOV, Ümär, ve Burhan İLYAZOV, 1931: *Özbekçä-rusça luġat*, Taşkent. (428 sayfa: 419-427. sayfalarda düzeltmeler yer almaktadır; Latin harfli olup ünlü uyumunun korunduğu lehçeye dayalıdır; YUDAḪİN'in 1927 yılında Arap harfli olarak basılan sözlüğü esas alınmıştır)

GROMATOVİÇ, K. D., 1929: *Russko-uzbekskiy slovar´*, Taşkent. (240 sayfa; 205-240. sayfalar gramer kısmıdır)

HÄSÄN, M., 1926: *Özbekçä sıyası-içtimaʿi luġat*, Taşkent. (83 sayfa)

KARI-NİYAZOV, T. N., ve Aleksandr Konstantinoviç Borovkov (red.), 1941: *Uzbeksko-russkiy slovar´*, Taşkent. (17.000 sözcük)

— (red.), 1942: *Russko-uzbekskiy slovar´*, Taşkent. (30.000 sözcük; 536 sayfa)

LAPİN, S.-A. (derleyen), 1895: *Karmannıy russko-uzbekskiy slovar´*, Samarkand. (Turkestan eyaletinin yerleşik yerlileri ile günlük konuşma için 4.000 sözcük var; viii + 106 sayfa + 56 sayfalık kısa Özbekçe gramer; 1899 yılındaki baskıda ise 109 + ii sayfa + 63 sayfa-

lık kısa Özbekçe gramer; 1914 yılındaki dördüncü baskıda ise 114 sayfa + 63 sayfalık kısa Özbekçe gramer)

MA'RUFOV, Z. M. (red.), 1981: *Özbek TiliniG İzâhli Luġati (Tolkovıy slovar' uzbekskogo yazıka) I A-R* (632 sayfa), II S-H (717 sayfa), Moskva. (2 ciltte 60.000 sözcük ve terkip var)

MİRSAATOV-KASİMOVA, 1940: *Nemetsko-uzbekskiy slovar'*, Taşkent-Moskva (Samarkand). (72 sayfa)

NALİVKİN, Vladimir Pyotroviç, 1884: *Russko-sartovskiy i sartovsko-russkiy slovar' obşçeupotrebitel'nıẖ slov*, Kazan. (249 + 161 sayfa; kısa gramer ekli; Namangan bölgesinin lehçesi söz konusudur)

POLİVANOV, Ye. D., 1926: *Kratkiy russko-uzbekskiy slovar'*, Taşkent-Moskva.

RAẖMANKULI, Sultan, ve Abduräẖman KÄRİM, 1927: *Rusça-Özbekçä mükämmäl luġat*, Samarkand-Taşkent.

RAẖMÄTULLÄYEV, Ş., 1964 (1980): *Özbek tiliniŋ ḳısḳaça frazeologik luġati*, Tâşkent. (212 sayfa)

REŞETOV, Viktor V., 1935: *Kratkiy uzbeksko-russkiy slovar'*, Taşkent. (7.000 sözcük; Çağdaş Özbek süreli yayınlarına dayalıdır)

—, N. Ye. ŞATOGO, B. A. İL'YAZOV, A. G. İVANOV ve G. A. AMİROV, 1972: *Russko-uzbekskiy slovar' (Rusça-Özbekçä luġat)*, Taşkent. (624 sayfa: 563-568. sayfalarda coğrafi adlar ve 569-622. sayfalarda Rusçanın kısa grameri yer almaktadır)

SADIKOVA, M., 1972: *Russko-uzbekskiy frazeologiçeskiy slovar'*, Taşkent.

ŞÄÄBDURÄẖMÂNOV, Ş. Ş.(sorumlu red.), 1971: *Özbek Ḫalḳ Şewäläri Luġati*, Tâşkent. (409 sayfa: 320-385. sayfalarda Özbek ağızlarındaki akrabalık adları ve 386-407. sayfalarda Özbek ağızları ve onları inceleme hakkında genel bilgi yer almaktadır)

TİẖONOV, A. K., ve başkaları, 1975: *Russko-uzbekskiy tematiçeskiy slovar'*, Taşkent.

WATERSON, Natalie, 1980: *Uzbek-English Dictionary*, New York. (9.000-10.000 sözcük; xx + 190 sayfa: 177-178. sayfalarda başlıca kısaltmalar ve 179-190. sayfalarda ekler yer almaktadır)

YUDAẖİN, Konstantin Kuz'miç, 1927: *Kratkiy uzbeksko-russkiy slovar'*, Taşkent. (iv + 816 + iv sayfa; Arap harfli)

—, 1941^2: *Uzbeksko-russkiy slovar'*, Taşkent. (816 sayfa)

Tarımda Bir "İlk"in Ardından...

Dr. HADİYE TUNCER'e

ARMAĞAN

KARAKALPAK, NOGAY, KUMUK, KARAÇAY-BALKAR, KARAY VE KIRIM TATARLARININ DİLLERİ İÇİN KISA SÖZLÜK KAYNAKÇASI

Yong-Sŏng Lİ

Karakalpakça Sözlükler

Karakalpàksko-russkiy slovar´ (*Ķaraķalpaķşa-ruşşa sözlik*): Nikolay Aleksandroviç BASKAKOV'un redaktörlüğünde 1958 yılında Moskova'da yayımlanan bu sözlük, 892 sayfalı olup 2 sütun halinde 30.000'e yakın sözcük içermektedir. 764-771. sayfalarda 2 sütun halinde coğrafi adlar listesi, 772-779. sayfalarda 3 sütun halinde Karakalpakça erkek ve kadın adları listesi, 780-787. sayfalarda 2 sütun halinde Karakalpak soy ve boy adları listesi, 789-866. sayfalarda Karakalpakçanın kısa grameri ve 867-888. sayfalarda ise 3 sütun halinde 1957 yılında onaylanan Karakalpakçanın yeni yazımını gösteren kılavuz yer almaktadır.

Ķaraķalpaķ tiliniŋ orfografiyalıķ sözligi: Karakalpak dilinin yazım kılavuzu olan bu sözcük, Ä. NURMUḨANOVA ve S. NİYETULLAYEV tarafından 1959 yılında Nökis'te yayımlanmıştır.

Ķaraķalpaķ tiliniŋ tüsindirme sözligi (*Tolkovıy slovar´ karakalpakskogo yazıka*): Mamut ĶALENDEROV'un sorumluluğunda, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi'nin Karakalpakistan şubesinin N. Däwķarayev adlı Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü tarafından 1982-1992 yıllarında 4 cilt olarak ve tek sütun halinde Nökis'te yayımlanmıştır. 1982 yılında yayımlanan 1. cilt, 404 sayfalı olup A, B ve V ile başlayan sözcükleri içermektedir. 1984 yılında yayımlanan 2. cilt, 388 sayfa olup G, Ġ, D, Ye, C, Z, İ, Y ve (*közsizlik*'e kadar) K ile başlayan sözcükler içermektedir. 1988 yılında yayımlanan 3. cilt, 368 sayfa olup (*köylek*'ten başlayarak) K, Ķ, L, M ve N ile başlayan sözcükleri içermektedir. 1992 yılında yayımlanan 4. cilt ise 636 sayfa olup O, Ö, P, R, S, T, U, Ü, W, F, Ḩ, H, Ts, Ç, Ş, I, E, Yu ve Ya ile başlayan sözcükleri içermektedir. Bu 4 ciltte 24532 madde, 9572 sözcük anlamı ve 4829 deyim olmak üzere 38.933 birim yer almaktadır.

Kratkiy russko-karakalpakskiy slovar´ (Ķısķaşa ruşşa-ķaraķalpaķşa sözlik): T. S. SAFİYEV tarafından derlenip A. T. TURABAYEV'in redaktörlüğünde 1962 yılında Moskova'da yayımlanan küçük boydaki bu sözlük, 724 sayfa olup 2 sütun halinde 14.000'e yakın sözcük içermektedir. 635-724. sayfalarda Rusçanın kısa grameri yer almaktadır. Sözlüğün adı, dış kapakta *Kratkiy russko-karakalpakskiy slovar´ (Ķısķaşa ruşşa-ķaraķalpaķşa sözlik)* olarak geçtiği halde iç kapakta ise *Russko-karakalpakskiy slovar´ (Ruşşa-ķaraķalpaķşa sözlik)* olarak geçmektedir.

Ruşşa-ķaraķalpaķşa lingvistikalıķ terminder sözligi: Rusçadan Karakalpakçaya dilbilimi terimleri sözlüğü olan bu sözlük, D. S. NASIROV, A. BEKBERGENOV ve A. CÄRİMBETOV tarafından 1979 yılında Nökis'te yayımlanmıştır.

Russko-karakalpakskiy slovar´ (Ruşşa-ķaraķalpaķşa sözlik): Bu ad ile iki tane sözlük bulunmaktadır: **1)** Nikolay Aleksandroviç BASKAKOV'un redaktörlüğünde 1947 yılında Moskova'da yayımlanan birinci sözlük, 831 sayfa olup 30.000'e yakın sözcük içermektedir. **2)** Yine Nikolay Aleksandroviç BASKAKOV'un redaktörlüğünde 1967 yılında Moskova'da yayımlanan ikinci sözlük, 1.124 sayfa olup 2 sütun halinde 47.000'e yakın sözcük içermektedir.

Nogayca Sözlükler

Nogaysko-russkiy slovar´ (Nogayşa-orısşa sözlik): Nikolay Aleksandroviç BASKAKOV'un redaktörlüğünde 1963 yılında Moskova'da yayımlanan bu sözlük, 562 sayfa olup 2 sütun halinde 15.000'e yakın sözcük içermektedir. 475-484. sayfalarda 2 sütun halinde coğrafî adlar listesi, 485-489. sayfalarda 3 sütun halinde Nogayca erkek ve kadın adları listesi, 490-492. sayfalarda 2 sütun halinde Nogay soy ve boy adları listesi, 493. sayfada on iki hayvanlı takvime dayalı kronoloji sistemini gösteren bir tablo ve 495-562. sayfalarda ise Nogaycanın kısa grameri yer almaktadır.

Russko-nogayskiy slovar´ (Ruşşa-nogayşa slovar´): Nikolay Aleksandroviç BASKAKOV'un redaktörlüğünde 1956 yılında Moskova'da yayımlanan bu sözlük, 734 sayfa olup 2 sütun halinde 20.000'e yakın sözcük içermektedir. 728-734. sayfalarda 2 sütun halinde coğrafî adlar listesi yer almaktadır.

Russko-nogayskiy slovar´ obşçestvenno-politiçeskoy terminologii (Obşçestvo-politikalık terminologiyadıŋ orısşa-nogayşa sözligi): Rusçadan Nogaycaya sosyal-siyasal terminoloji sözlüğü olan 188 sayfalı bu sözlük, E. A. DJANİBEKOV, S. A. KALMIKOVA, S. İ. KAPAYEV ve B. A. KARASOV tarafından derlenip 1981 yılında Çerkessk'te yayımlanmıştır.

Kumukça Sözlükler

Kumıksko-russkiy i russko-kumıkskiy frazeologiçeskiy slovar´: Kumukça-Rusça ve Rusça-Kumukça deyimler sözlüğü olan bu sözlük, K. Ḫ. DAİBOVA tarafından hazırlanıp 1981 yılında Maḫaçkala'da yayımlanmıştır.

Kumıksko-russkiy slovar´ (Ķumuķça-rusça sözlük): A. G. MAGOMEDOV tarafından derlenip Zaynal Ziyautdinoviç BAMMATOV'un redaktörlüğünde 1969 yılında Moskova'da yayımlanan bu sözlük, 408 sayfa olup 2 sütun halinde 13.000'e yakın sözcük içermektedir. 400-408. sayfalarda 2 sütun halinde coğrafî adlar listesi yer almaktadır.

Russko-kumıkskiy slovar´: Nurmagomed El´derḫanoviç GADJİAḪMEDOV tarafından hazırlanıp 1991 yılında Maḫaçkala'da yayımlanan bu sözlük, 382 sayfa olup tek sütun halinde 11.000 kadar sözcük içermektedir.

Russko-kumıkskiy slovar´ (Rusça-ķumuķça sözlük): Zaynal Ziyautdinoviç

BAMMATOV'un redaktörlüğünde 1960 yılında Moskova'da yayımlanan bu sözlük, 1.148 sayfa olup 2 sütun halinde 30.000'e yakın sözcük içermektedir. 1144- 1148. sayfalarda 2 sütun halinde coğrafî adlar listesi yer almaktadır. Öte yandan, makale halindeki Kumukça sözlükler de bulunmaktadır:

AFANAS'EV, M. G., 1893: "Russko-kumıkskiy slovar'", *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza* 17: 1-45.

MOḪİR, M. V., 1893: "Kumıksko-russkiy slovar'", *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza* 17: 49-95.

NÉMETH, Gyula, 1911: "Kumük és Balkár Szójegyzék (Kumükisches und balkarisches Wörterverzeichnis)", *Keleti Szemle*, XII, 1-2: 91-153.

Karaçayca-Balkarca Sözlükler

Karaçayevo-balkarsko-russkiy slovar'(Ḳaraçay-malḳar-orus sözlük): Sof'ya Ayubovna GOÇİYAYEVA ve Ḫanafi İdrisoviç SUYUNÇEV tarafından hazırlanıp Edgem Raḫimoviç TENİŞEV ile Ḫanafi İdrisoviç SUYUNÇEV'in redaktörlüğünde 1989 yılında Moskova'da yayımlanan bu sözlük, 832 sayfa olup 2 sütun halinde 30.000'e yakın sözcük içermektedir. 788-790. sayfalarda 2 sütun halinde coğrafî adlar listesi, 791-797. sayfalarda 2 sütun halinde Karaçay-Balkar'ların soyadları listesi, 797-804. sayfalarda 2 sütun halinde Karaçayca-Balkarca kadın ve erkek adları listesi ve 806-831. sayfalarda ise Karaçayca-Balkarcanın kısa grameri yer almaktadır.

Ḳaraçay-malḳar tilni orfografiya sözlügü: J. M. GUZEYEV ve A. M. SOZAYEV tarafından hazırlanıp 1980 yılında Nal'çik'te yayımlanmıştır.

Ḳaraçay tilni frazeologiya sözlügü: İ. Ḳ. TEKELANI tarafından hazırlanıp 1984 yılında Çerkessk'te yayımlanmıştır.

Orfografiya sözlük: Bu yazım kılavuzu, Ḫanafi İdrisoviç SUYUNÇEV ile Sof'ya Ayubovna GOÇİYAYEVA tarafından derlenip 1980 yılında Çerkessk'te yayımlanmıştır.

Russko-balkarskiy politiko-terminologiçeskiy slovar' (Orus-malḳar politika-terminologiya sözlük): Rusçadan Balkarcaya siyasal terminoloji sözlüğü olan bu sözlük, Ḫ. Ḫ. KATSİYEV ve Ḫ. S. MALKONDUYEV tarafından derlenip 1961 yılında Nal'çik'te yayımlanmıştır.

Russko-balkarskiy slovar' k ḫrestomatii dlya VI klassa natsional'nıḫ şkol: Ulusal okulların 6. sınıfı için seçmeler için Rusça-Balkarca sözlük olan bu sözlük, M. T. JABOYEV tarafından hazırlanıp 1963 yılında Nal'çik'te yayımlanmıştır.

Russko-balkarskiy şkol'nıy spravoçnıy slovar': Bu sözlük, 1940 yılında Nal'çik'te yayımlanmıştır.

Russko-karaçayevskiy slovar': Bu sözlük, Ḫ. O. LAYPANOV ile Ḫ. T. TOḪÇUKOV tarafından hazırlanıp 1941 yılında Mikoyan-Şaḫar'da yayımlanmıştır.

Russko-karaçayevskiy slovar' obşçestvenno-politiçeskoy terminologii: Rusçadan Karaçaycaya sosyal-siyasal terminoloji sözlüğü olan bu sözlük, M. A. ḪABİÇEV'in redaktörlüğünde 1980 yılında Çerkessk'te yayımlanmıştır.

Russko-karaçayevo-balkarskiy slovar' (Orus-ḳaraçay-malḳar sözlük): Ḫ. İ. SUYUNÇEV ile İ. Ḫ. URUSBİYEV'in redaktörlüğünde 1965 yılında Moskova'da yayımlanan bu sözlük, 744 sayfalı olup 2 sütun halinde 35.000 sözcük içermektedir. 733-744. sayfalarda coğrafî adlar listesi yer almaktadır.

Tılmaç; russko-karaçayevskiy slovar': Bu sözlük, İ. AKBAYEV (= Aḳbaylanı İsmail) tarafından hazırlanıp 1926 yılında Batalpaşinsk'te (= Çerkessk) yayımlanmıştır.

Ayrıca makale halindeki Karaçayca-Balkarca sözlükler de bulunmaktadır:

NÉMETH, Gyula, 1911: "Kumük és Balkár Szójegyzék (Kumükisches und balkarisches Wörterverzeichnis)", *Keleti Szemle*, XII, 1-2: 91-153.

PRÖHLE, Wilhelm, 1909: "Karatschajisches Wörterverzeichnis", *Keleti Szemle*, X, 1-2: 83-150.

—, 1914-1915: "Balkarische Studien", *Keleti Szemle*, XV, 1-3: 165-276.

Karayca Sözlükler

Karaimsko-russko-pol´skiy slovar´ (Słownik Karaimsko-Rosyjsko-Polski): N. A. BASKAKOV, A. DUBIŃSKI, Ch. F. ISHAKOWA, R. M. IŻBUŁATOWA, K. MUSAYEV, S. M. SZAPSZAŁ, A. ZAJĄCZKOWSKI ve W. ZAJĄCZKOWSKI tarafından derlenip N. A. BASKAKOV, A. ZAJĄCZKOWSKI ve S. M. SZAPSZAŁ'ın redaktörlüğünde 1974 yılında Moskova'da yayımlanan bu sözlük, 688 sayfa olup 2 sütun halinde 17.400 sözcük içermektedir. 14-29. sayfalarda kaynakça, 674-680. sayfalarda 2 sütun halinde Karayların soyadları listesi, 681-682. sayfalarda Karayların takvimi ile ilgili bilgiler, 683-684. sayfalarda 2 sütun halinde coğrafî adlar listesi ve 685-687. sayfalarda ise Troki lehçesinden metin örneği yer almaktadır.

Karaj Sez-Bitigi (Słownik karaimski, Karaimisches Wörterbuch): Aleksander MARDKOWICZ tarafından hazırlanıp 1935 yılında Łuck'ta yayımlanan bu Karayca-Lehçe-Almanca sözlük, 71 sayfa ve 2 sütunlu olup ¸uck-Haliç lehçesine ait sözcükler içermektedir.

Kırım Tatarcası Sözlükleri

Krımskotatarsko- russkiy slovar´ (Ķrımtatarca-rusça luğat): Şevket Aledinoviç ASANOV, Aleksandr Nikolayeviç GARKAVETS ve Seyran Memetoviç USEİNOV tarafından derlenip 1988 yılında Kiyev'de yayımlanan bu sözlük, 237 sayfa olup 2 sütun halinde 7.000'den fazla sözcük içermektedir. 167-232. sayfalarda Kırım Tatarcasının kısa grameri yer almaktadır.

Polnıy russko-tatarskiy slovar´ krımskotatarskogo nareçiya: 120 sayfalık bu sözlük, O. ZAATOV tarafından hazırlanıp 1906 yılında Simferepol´'de yayımlanmıştır.

Turetsko-tatarsko-russkiy slovar´: nareçii osmanskago, krımskago i kavkazskago, s prilojeniyem kratkoy grammatiki: Lazar´ Emmanuiloviç LAZAREV tarafından derlenip 1864 yılında Moskova'da yayımlanan bu sözlük, vi + 113 + iv + 336 sayfadır.

Kebikeç / Sayı 7-8 . 1999

TATAR, BAŞKURT VE KAZAK SÖZLÜKLERİ

Mustafa ÖNER

Bu yazıda, Tatar, Başkurt ve Kazak sözlüklerinin bilinen örneklerinin bir listesi verilmiş ve en önemlileri için de bazı notlar konulmuştur.

Tatar

Rusça-Tatarca Yazma Sözlükler:[1]

• **Rus tüccarları için sözlük (XVII. yüzyıl sonları)**: *Sbornik rukopisey kontsa XVII i naçala XVIII vekov* (St. Peterburg Bilimler Akademisi Kütüphanesi Elyazmaları Bl. no: 17, 8, 27) -16 x 18 cm.-; Rusça yazma kitap içinde 15 sayfalık sözlük. 300'den fazla Tatarca söz ve deyim vardır. Eski Slav alfabesiyle yazılmış sözlükte "*turskiy*", "*po-persidski*", "*po-tatarskoy reçi*" bölümleri açılmıştır. Yazarı ve yazıldığı yer belirsiz olan bu sözlüğün malzemesi tam Kazan Tatarcası değildir. Sözlüğün, Tatarlarla alış verişte bulunan Rus tüccarlar tarafından düzenlendiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla günlük hayat ve karşılıklı konuşma için en gerekli sözler alınmıştır.

• **V. N. Tatişçev'in isteğiyle Simbir Vilayetinde hazırlanan sözlük**: *Vedemost Simbirskoy provintsial'noy kantselyarii, uçinennaya v otvet na voprosnıe punktı, kotorıe yavstvuyut o prislannom v predlejenii kopii* (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi, G.F. Miller bölümü, fond 21, op. 5, no: 149).

[1] Geniş bilgi için bk. Nogman, Mostafa, *XVII-XVIII yözlerdegé rusça - tatarça kulyazma süzlékler*, Kazan Üniversitetı Neşriyatı, 1969, 112 s.

Bu yazma, Simbir şehrinin manzarası, kuruluşu ve bu vilayetin tarihi, coğrafyası ile orada yaşayan Rus, Tatar ve Mordva halkları hakkında kısa bir açıklama ile başlar. Buradaki şehirler, kasabalar, dağlar, ormanlar, akarsular Tatarca adlarla verilmektedir. 1737-38 yıllarına ait yazmanın 128-140. sayfaları arasına konan sözlükte yaklaşık 600 söz vardır. Rusça, Tatarca, Çuvaşça ve Mordvaca karşılaştırmalı sütunlar halinde düzenlenmiş olun sözlük eski Slav harfleri ile yazılmıştır.

• **1737-38 tarihinde Tobol'da hazırlanmış Rusça-Tatarca sözlük**: Yazmanın dışında "*Vedomost soçinennaya v Tobol'ske po imyannomu ee İmperatorskogo veliçestva ukazu, prislannomu iz kabineta i po trebovaniyu taynogo sovetnika gospodina Tatişçeva*" açıklaması vardır (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi, G.F. Miller bölümü, fond 21, op. 5, no: 149).

Yazma, soru-cevap şeklinde iki sütuna bölünmüştür; giriş kısmında Tobol civarında yaşayan halklar hakkında etnografik bilgiler verilmiştir. Yazmanın 249-260. sayfaları arasına Rusça-Tatarca sözlük konmuştur. Bu iki dilli sözlükte leksikolojik ve fonetik bakımdan Sibirya Tatarlarının diyalekt özellikleri görülmektedir.

• **Rusça-Tatarca-Çagatayca-Farsça sözlük** (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi, G.F. Miller bölümü, fond 21, op. 5, no: 149, 472-491. s.): Dört dilli olarak düşünülmüş sözlük eksik kalmıştır; Rusça maddelerin Tatarca karşılıkları tamamlanmış ve Farsçası da epey verilmiş, ancak gerisi nedense bırakılmıştır.

Yazarı belirsiz olan bu sözlüğün, benzeri olan pek çok eser gibi, Rusya'nın doğuyu araştırma merkezi olan Kazan'da yazıldığı anlaşılmaktadır. Tatarca malzemesi de leksikolojik ve fonetik bakımdan Kazan ağzına dayanmaktadır.

• **P. İ. Rıçkov - M. Gabdrahmanov (1740) sözlüğü** (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi, Elyazmaları Bölümü, no: 1, 5, 58): Rusça-Tatarca ve Kalmukça olarak hazırlanan bu sözlükte Arapça için de bir sütun açılmış fakat boş bırakılmıştır.

Tatarca bölümde sözler önce Rus transkripsiyonuyla verilmiş sonra Arap harfli Tatarcası yazılmıştır. Bundan, Arap harflerini öğrenememiş Rus okuyucusuna Tatarca sözlerin telaffuzunu öğretmek amaçlanmış olmalıdır. Rus alfabesinin sadece ilk harfinde kalan 1520 sözün Tatarca ve Kalmukça karşılıkları verilmiştir. Sözlüğü hazırlayan P. İ. Rıçkov Rusça malzemeyi Tatarcaya tercüme etmesi için Mehmüt Gabdrahmanov adlı bir molladan yardım alır, dolayısıyla bu sözlüğe de Rıçkov-Gabdrahmanov Sözlüğü demek mümkündür. Sözlüğün hazırlığı maalesef daha baştan ilk üç harfte yarım kalır.

• **Matvey Kotel'nikov konuşma kılavuzu** (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi, Elyazmaları Bölümü, no: 17- 15, 8): Üç sütundan oluşan yazma 71 sayfadır. İlk sütunda Rusça cümleler, yanında Arap harfli Tatarca karşılıkları ve üçüncü sütunda da Tatarca cümlelerin Rus harfli transkripsiyonu verilmiştir. Yine Tatarca sözlerin Ruslar tarafından doğru telaffuz edilmesi amaçlanmıştır.

Tarihi belirsiz olan sözlüğün 1740' larda yazıldığı tahmin edilmektedir. Yazar Matvey Kotel'nikov, Orenburg'a sürgün edilmiş Semen Kotel'nikov'un oğludur ve küçük yaştan itibaren yerli

halkla kaynaşıp Tatarcayı öğrenmiştir. Yazar o yıllarda Orenburg'dadır ve muhtemelen V. N. Tatişçev'in isteğiyle bu kılavuzu hazırlamıştır. Yazar giriş sözünde *"ügrenüñiz tatar, kalmık tilini, kaysıları iñ hoşdur hem kirekdür"* demektedir. Samara'da açılan Tatar-Kalmuk okulu için bir ders kitabı olarak düşünülen kitap zamanında çok popüler olmuş ve kopyaları dağılmış olmalıdır. N. İ. Novikov ve M. İ. Suhomlinov gibi Rus tarihçileri M. Kotel'nikov'un eserinden söz etmektedir. Eser, yaklaşık 250 yıl önce Ruslara Tatarca öğretmek üzere yazılmış ilk ders kitabı sayılmaktadır.

• **Fedor Popov'un Vyatka Tatarları sözlüğü (1780'lerde)**: (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi Elyazmaları Bölümü A.M. Şegren arşivi, fond 94, op. 2, no: 106): Yazmada 11 sayfada 286 söz vardır. Önce Rusça madde başları, yanında Arap harfli Tatarca karşılıkları ve sonra da Rus harfli transkripsiyonları verilen sözlük 286 sözden oluşmaktadır.

• **Sibirya Tatarları sözlüğü (1780' lerde)**: (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi Elyazmaları Bölümü A.M. Şegren arşivi, fond 94, op. 2, no: 102) Yazmada 17 sayfa, 286 söz bulunmaktadır. Tatarca malzeme yine Arap ve Rus harfli oalarak paralel verilmiştir. Rusça maddeleri yukarıdaki Popov Sözlüğü ile aynıdır (286 söz), her iki sözlük de aynı kaynağa dayanmaktadır.

Sibirya'nın o çağdaki idarî taksimatına dayanarak, orada yaşayan Tatarlar da türlü bölgelere göre adlandırılmıştır: Tobolskiy, Tyumenskiy, Turinskiy, Yalutorovskiy, Omskiy, Tomskiy, Nainskiy *okrugları*. Sonunda *Sekretar Daniil Kutkin* imzasını taşıyan sözlük, Sibirya

Tatarlarının ağız özelliklerini kabaca kaydetmiş eski bir hatıra olarak da değerlidir.

• **Mindiyar Bikçurin sözlüğü (1780'lerde)**: (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi A. M. Şegren arşivi, fond 94, op. 2, no: 26) Bu yazma sözlük, Rusça, Arapça. Farsça, Tatarca, Kırgızca, Hivece ve Buharaca malzemenin karşılaştırıldığı ilk deneme sayılmaktadır. Yukarıda, XVIII. yüzyıl başalarına ait bir yazma sözlük tanıtılmıştı, fakat o yarım kalmış bir deneme halindeyken Bikçurin'in bu sözlüğü tam bir çalışmadır. Orenburg gubernası kançelaryasında mütercim oalarak çalışan Bikçurin, aslen Samara veya Simbir'den yerli bir Tatardır. 1780-1781 yıllarında Rus devletinin Buhara'daki elçiğinin başında Mindiyar Bikçurin vardır ve oradan epey dil ve etnografya malzemesi toplamıştır. 6 sütun halinde toplam 359 maddeden oluşan sözlük anlam bütünlüğü olan

gruplar halindedir: Kurt, kuş adları, at donları, türlü böcekler ve balıklardan sonra da çeşitli ağaç adları.. Sözlüğün Hivece denen kısmı Özbekçenin Hive-Harezm ağzı iken, *Buhara dilince* denen kısmı ise Tacikçedir.

• **Damaskin'in Rusça - Tatarca - Çuvaşça - Mordvaca Sözlüğü** (Ermitaj Müzesi, Saltıkov-Şçedrin Kütüphanesi elyazmaları fondu, no: 223): Toplam 930 sayfadan oluşan yazmadaki ilk 20 sayfalık girişten sonra, 910 sayfalık, yaklaşık 13 000 sözden oluşan sözlük bölümü gelir. Her sayfa Rusça, Tatarca, Çuvaşça ve Mordvaca dört sütundan oluşmaktadır, bütün sözler Rus transkripsiyonuyla verilmiştir.

II. Katerina, Rusya'da yaşayan bütün halkların karşılaştırmalı sözlüğünü yaptırmak arzusuyla, imaparatorluğun bütün piskoposluklarına mektup yazıp yerli halkların dillerini içine alacak sözlükler yapılmasını buyurur ve bu emirle Nijgorod piskoposu Damaskin harekete geçip bu büyük sözlüğü hazırlatır. Kendisinin de Mordvaca bildiği belirlenmiştir. Sözlükte sadece dil bilgileri değil, günlük hayatla ilgili ilgi çekici tarihî ve etnografik malzeme de vardır.

• **Segıyt (Sa'id) Halfin'in Rusça-Tatarca Sözlüğü (1785)**: İki ciltlik yazmanın başlığında basma harflerle şu ibare yazılıdır: *Tatarskiy slovar' i kratkaya tatarskaya grammatika obuçayuşegosa pri kazanskih gimnaziyah yunoşestva tatarskomu yazıku, soçinennıy pri onıh je gimnaziyah, çast I, v Kazani 1785 goda.* A-K harflerinin olduğu birinci cilt 653 sayfa ve L-Y harflerinin bulunduğu ikinci ciltte de 774 sayfa, toplamı 1527 sayfalık sözlükte yaklaşık 20 000 söz vardır. Yazmanın iki nüshası St. Peterburg kütüphanelerindedir (İnstitut naradov Azii, rukopisnıy otdel, razd. II, op. 4, na: 14 ve Gosudarstvennaya publiçnaya biblioteka im. S. Şedrina, rukopisnıy otdel, Ermitajnaya, no: 217 / 13).

S. Halfin'in sözlüğü Rusça-Tatarca yazma sözlüklerin en büyüğüdür ve XVIII. yüzyıl boyunca gördüğümüz bütün yazma sözlüklerin söz varlığını tamamen içine almıştır.

Açıklamalı (Ansiklopedik) Sözlükler:[2]

• **Nasıri, Abdülkayyum, Lehçe-i Tatari**, Kazan, I:1895, 226 s.; II:1896, 106 s. (Arap Harfli Tatarca)

XIX. yüzyılın sonlarında İdil-Ural bölgesinin yazı dili olarak gelişmeye başlayan Tatarcanın, ilk açıklamalı sözlüğü sayılan bu çalışma, 1937'de, Türk Dil Kurumu tarafından Abdullah Battal Taymas'a tercüme ettirilmiş, fakat yayımlanmadan kalmıştır, bu günlerde yeniden yayım gündemine alınmıştır.[3]

• **Velidi, Cemal, Tatar tiliniñ tulı süzligi**, Kazan, 1 kisek:1927, 352 s.; 2. kisek: 1929, 370 s. (Arap harfli Tatarca)

Toplam beş cilt olarak planlanan C. Velidi'nin sözlüğü ilk iki cildi çıktıktan sonra maalesef yarım kalmıştır. XX.

[2] Bk. Yakupova G. K., *Bibliografiya po tatarskomu yazıkoznaniyu (1778-1980)*, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatel'stvo, 1988.; krş. Caferoğlu, A., Tanerinç, Özden, "Yeniçağ Türk Dili Lugatleri", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: XIV, 1966, 9 - 52. s.

[3] K. Nasırı için bk. Lemercier-Quelquejay, Chantal, *Abdül Kayyum el-Nasırî 19. yüzyılda Bir Tatar İslahatçı* (çev.: Deniz Bozer), OTDÜ Asya - Afrika Araştırmaları Grubu, yay. no:13, 1984.; Saadet Çağatay, "Abd-ül-Kayyum Nasirî", *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, X cilt, 3-4. sayı, 147-160.

yüzyıl başı Tatar edebiyat tenkidi ve dilciliğinin en ünlü ismi olan ve otuzlu yılların ideolojik temizliğinde kurban olan Cemal Velidi'nin sözlüğünü tamamladığı söylenmektedir, fakat yazmaların akibeti bilinmiyor.

C. Velidi'nin sözlüğünün yayımlanan ilk cildi ünlüyle başlayan (*a-e, u-ü, ı-é, o-ö, i*) sözleri, ve *b*'nin baş kısmını, ikinci cilt ise Arap alfabesinin ünsüz ilk üç harfi (*b-p-t*) ile başlayan sözleri içine almıştır.[4]

• **Tatar télénéñ añlatmalı süzlégé**, (Mahmutova, L.T.; Möhemmediyev, M.G.; Sabirov, K.S.; Hanbikova, Ş.S.; Abdullin, İ.A.; Vahitova, S.B.; Gazizova, F.M.; Gaynanova, L.R; Ganiyev, F.E.; Ehmetyanov, R.G.; Ahuncanov, G.H.; Mingulova, R.R.) Kazan, I: 1977, 476 s.; II: 1979, 728 s.; III:1981, 832 s.

Tatarcanın en geniş söz varlığını içine alan bu kollektif çalışmada (SSSR. Fenner Akademiyesé Kazan Filialı Galimcan İbrahimov iséméndegé Tél, Edebiyat hem Tarih İnstitutı), 32 880 söz madde başı olurken, maddelerde 14 010 tane de kelime grubu veya deyim yer almıştır.

Maddeler bol örneklerle desteklendiği için aynı zamanda tam bir dil kılavuzu gibi kullanılabilecek bu çalışma, titiz bir sözlükçülük örneğidir. Mesela *sal-* fiili gibi Tatarcada kullanım sıklığı çok olan bir fiil için 61 alt madde yazılmıştır; bu fiilin anlam ve fonksiyon karşılıkları, büyük boy sözlük formatında 4 sayfaya yayılmaktadır. Ayrıca *çık-* 45, *al-* 32, *tor-* 21, *éş* 16, *éşle-* 9 anlam ve fonksiyonu ile belirlenmiştir. Böylece 1966 yılında basılan *Tatarca-Rusça Sözlük*'ten (aş. bk.) sonraki en büyük söz varlığı, Tatar (Kazan) dilciliğinin baş eserlerinden biri olan bu çalışmayla ortaya konmuştur.

Tatarca-Rusça Sözlükler:

• **Troyanskiy, Aleksandr, Slovar' tatarskogo yazıka**, Kazan, 1833-1835, I: 629+IV s.; II: 340 s.

• **Kuklyaşev, S., Slovar' k tatarskoy hrestomatii**, 1859, 106 s.

• **Ostroumov, N. P., Pervıy opıt slovar'ya narodno-tatarskogo yazıka po vıgavoru kreşçennıh tatar Kazanskoy gubernii**, Kazan, 1876, 146 s.

• **Nasıri, Abdülkayyum, Tatarsko-russkiy slovar'**, Kazan, 1878, 120 s.

• **Ostroumov, N. P., Tatarsko-russkiy slovar'**, Kazan, 1892, 246 s.

• **Gabdelgaziz, Şihabetdin, Tatar téléndén urısçaga hem urıs téléndén tatarçaga terceme-lögat yeki slovar'**, Kazan, 1893, 72 s.

• **Yunusov, N., Tatarsko-russkiy slovar'**, Kazan, I:1900, 115 s.; II: 1906, 164 s.

• **Katanov, N. F., Kratkiy tatarsko-russkıy slovar'**, Kazan, 1912, 265 s.

• **Rahmankulı, Sultan, Tatarça-rusça lugat**, Kazan, 1913, 210 s.

• **Berezgin, İ. P., Slovar tatarskogo yazıka s naçertaniem slov russkimi bukvami, s povtoreniem ih po-tatarski i s perevodom na russkiy yazık**, Uralsk, 1914, VI+253 s. (Arap Harfli Tatarca)

• **Kurbangaliyef, M., Gezizof, R., Kuliyef, J., Tatarça - ursça süzlék**, Kazan, 1931, 411 s. (Latin Harfli Tatarca)

---

4 Cemal Velidî için bk. Mostafin, Rafail, Davutov, Reis, "Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 3, 1997, 145-146. s.

• **Gazizov, R., İsenbet, N., İşmöhemetov, G., Tatarça - rusça süzlék**, Kazan, 1950, 340 s.

• **Tatarça - rusça süzlék**, Moskva, 1966, 863 s.

Yaklaşık 38 000 sözden oluşan sözlük, gerek maddelerin işlenişi gerekse hacim bakımından iki dilli Tatar sözlüklerinin en iyisidir. Kazan dilcilik ve sözlükçülük ekolünün de eski SSCB. çapındaki en iyi örneklerinden biri olarak ödül kazanmıştır. SSCB Bilimler Akademisi Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü tarafından hazırlanan sözlükte çalışanlar şunlardır:

Abdrazakov K. S. (*i, f, h*); Ahuncanov, G. H. (*ts, şç, ı*); Bayçura, Ü. Ş. (*s*); Vahitova, S. B. (*yé, j, u*); Gazizova, F. M. (*v, y, yu, ya*); Ganiyev, F. A. (*ç*); İshakov G. İ. (*ş*); Möhemmediyev M. G. (*h*); Osmanov, M. M. (*t*); Faseyev F. S. (*k*); Fahretdinov G. G. (*a*); Hemzin K. H. (*b*); Hemidullin, E. Ş. (*é*); Hanbikova, Ş. S. (*g, o, e, ö, ü*); Emirov, G. S. (*z, l, m, n, r*); Esadullin, A. Ş. (*d, p, c*).

Çalışmaya coğrafi adlar listesi, 12 hayvanlı takvime göre 1900'lü yılların tablosu ve F.S. Faseyev tarafından yazılmış, kısa fakat dolgun bir Tatar grameri (*Kratkiy gramamtiçeskiy spravoçnik tatarskogo yazıka*; 807-863. s.) eklenmiştir.

Rusça-Tatarca Sözlükler:

• **Halfin, S., Tatarskiy slovar' i kratkaya tatarskaya grammatika v pol'zu obuçayuşegosya pri kazanskih gimnaziyah yuneşestva tatarskomu yazıku, soçinenniy pri onıh je gimnaziyah**, Kazan, 1785, 653 s. (23 000 söz).

• **Nasıri, Abdülkayyum, Polnıy russko-tatarskiy slovar'**, Kazan, 1892, 263 s.

• **Voskresenskiy, A., Russkotatarskiy slovar'**, Kazan, 1894, 374 s.

• **İmanayev, Mirgayaz, Russkotatarskiy orfografiçeskiy slovar'**, Kazan, 1901,46 s.

• **Rusça-tatarça mökemmel lögat**, Kazan, 1911, 544 s.

• **Seyfullin, Abbas, Kiçik lugat**, Kazan, 1912, 116 s.

• **Rahmankululov, S., Karam, A., Polnıy russko-tatarskiy slovar'**, Kazan, (1. baskı) 1913, 622 s.; (2. baskı) 1920, III+672 s.

• **Devletkildéyeva, F. A., Rusçatatarça lögat = Russko-tatarskiy slovar'**,1929,36 s.

• **Novıy russko-tatarskiy slovar'**, Kazan, 1929, 662 s.

• **Nugaybikov, G., Amirhanov, F., Kurbanov, M., Fayzullin, S., Rusçatatarça süzlék**, Kazan, 1938, 667 s. (40 000 söz).

• **Nugaybek, Gıymad, (i drugie) Russko-tatarskiy slovar'**, Kazan, 1940, 752 s.

• **Gazizov, R. S., Gimadiyev, M., Rusça-tatarça süzlék, başlangıç mektepler öçén**, Kazan, 1948, 243 s.

• **Russko-tatarskiy slovar'**, Kazan, I:1955, XI+359 s. ;II: 1956, XII+447 s.; III:1958, XII+483 s.; IV:1959, VII+448 s.

Hazırlayanlar: Gazizov, R.S.; Gimadiyev, M. G.; Mahmutova, L.T.; Ahuncanov, E. M.; Faseyev, F. S.; Şakirova, R. F.; Başkurov, R. Ş.; Amirov, G.S.

• **Russko-tatarskiy slovar'**, Kazan, 1971, 803 s. (yaklaşık 50 000 söz)

Hazırlayanlar: Gazizov, R. S.; Sabirov, K. S.; Mehmütova, L. T.; Ahun-

canov, E M.; Hesenov, F. H.; Geneyev, F. A.; Möhemmetşin, H. N.

• **Russko-tatarskiy slovar', (pod redaktsey Ganiyev, F. A.)** Moskva, 1984, 736 s. (yaklaşık 47 000 söz)

Hazırlayanlar: Ahuncanov, E.M.; Gazizov, R.S.; Ganiyev, F.A.; Mahmutova, L.T.; Möhemmediyev, M.G.; Möhemmetşin, H.N.; Sabirov, K.S.; Hesenov, F.H.

Ağız Sözlükleri:

• **Giganov, Yosıf, Slovar rossiysko-tatarskiy, sobrannıy v Tobolskom glavnom narodnom uçilişçe uçitilem tatarskogo yazıka svyaşçennikom Yosifom Giganovım i mullami yurtovskimi svidetel'stvovannıy**, Sankt-Peterburg, 1804, 682 s.

• **Ostroumov, N.P., Pervıy opıt slovarya narodno-tatarskogo yazıka po vıgovoru kreşçenıh tatar Kazanskoy guberniy**, Kazan, 1876, 145 s.

• **Ostroumov, N.P., Tatarsko-russkiy slovar'**, Kazan, 1892, IV+246 s.

• **Voskresenskiy, A. A., Urısçadan tatarçaga küçérélgen süzler cıyını**, Kazan, 1894, 374+VII s. (Kreşin Tatarları ağız sözlüğü).

• **Dialektologik süzlék**, I., 1948, 264 s. (Celey, L., Şabanov, H., Kamskiy, A.); II., 1953, 264 s. (Borhanova, N, Yakupova, G.); III., 1958, 260 s. (Borhanova, N., Mehmütova, L.T.).

• **Tatar téléñéñ dialektologik süzlégé, (Borhanova, N., Mahmutova, L., Sadıykova, Z., Yakupova, G.)** Kazan, 1969, 643 s. (14 000 söz).

• **Tumaşeva, Dilara G., Könbatış sébér tatarları télé, Grammatik oçerk hem süzlék**, Kazan, 1961, 239 s.

• **Tumaşeva, Dilara G., Slovar' dialektov sibirskih tatar**, İzdatel'stvo Kazanskogo universiteta, 1992, 255 s.

• **Tatar téléñéñ dialektologik süzlégé (Bayazitova, F.S., Ramazanova, D.B., Sadıykova, Z.R., Heyretdinova, T.H.)**, Kazan, 1993, 459 s. (10 000 söz)

Deyim Sözlükleri:

• **Celey, L., Borhanova, N. B., Mehmütova, L. T., Tatar téléñéñ frazeologiyesé, mekal hem eytémneré**, Kazan, 1957, 244 s.

• **Borhanova, N. B., Mehmütova, L. T., Rusça-tatarça frazeologik süzlék**, Kazan, 1959, 178 s.

• **İsenbet, Nekıy, Tatar halık mekalleré**, I-III, Kazan, 1959, 914. s.

Tatar edebiyatı tarihinde büyük bir yeri olan yazar Nekıy İsenbet'in zor şartlar altında derlediği bu ata sözleri ve deyimler hazinesi, çağdaş sözlüklerle dil çalışmalarının da temelini oluşturmuştur.

• **Ehetov, G.H., Tatar téléñéñ frazeologik eytélmeler süzlégé**, Kazan, 1982.

• **İsenbet, Nekıy, Tatar téléñéñ frazeologik süzlégé**, I-II cilt, Kazan, 1989-1990.

Terim Sözlükleri:

• **Nasıri, Kayyum, Öç yöz yétméşlep deva ülennerénéñ isémneré rusça, latinça, mösélmança**, Kazan, 1886; 2. baskı 1894, 52 s.

• **Maksudi, H., Fenni Kamus; Rusça-garepçe hem törkice fenni mecmugalar buyınça tegrif kılıngan fenni, edebi ve sınagıy istilahlar**

kamusı, 1. bülék, 10 000 terim, Kazan, 1927, 328 s.

• **Kıskaça Rusça - tatarça sugış süzleré**, Moskva, 1926, 176 s.

• **Alekseyev, İ., Halikov, H., Rusça-tatarça matematik terminnar süzlégé**, Kazan, 1949, 98 s.

• **Galeyev, M. S., Rusça-tatarça fizika hem geofizika terminnarı süzlégé**, Kazan, 1949, 140 s.

• **Ahmetov, G., Gimadiyev, M., Rusça-tatarça avıl hucalıgı terminnarı süzlégé**, Kazan, 1950, 210 s.

• **Gorohov, V., Kasimov, A., Hangildin, V., Rusça-tatarça psihologiye hem pedagogika terminnarı süzlégé**, Kazan, 1950, 104 s.

• **Mehdiyev, S. M., İslam diné turında béléşme süzlék = Slovar' - spravoçnik ob islame i ateizme**, 1978, 208 s.

• **Garipova, Firdevs, Tatarstan gidronimnarı süzlégé**, bérénçé kitap, Kazan, 1984; ikénçé kitap, Kazan, 1990.

• **Garipova, Firdevs, Tatarstan mikro-toponimnarı süzlégé**, bérénçé kitap, Kazan, 1992, 139. s.; ikénçé kitap, Kazan, 1993, 140 s.

• **Ahmedullin, A. G., Edebiyat bélémé süzlégé**, Kazan, 1990, 240 s.

• **Garipova, Firdevs, İsémnerde il tarihı**, Kazan, 1994, 264 s.

Tatar su kaynakları havzalarına göre sınıflandırılmış, coğrafi belirlemelerden sonra kaynaklarda bulunan bilgiler, maddeler halinde toplanmıştır. Bu eser, F, Garipovanın aynı konuda yıllardır yaptığı çalışmaların birikimine dayanmaktadır.

Yazım (Orfografya) Sözlükleri:

• **Alparov, G., Tatar téléñé imla süzlégé**, Kazan, 1927, 131 s.

• **Remi, İ., İmla süzlégé = Orfografiçeskiy slovar'**, Kazan, 1928, VI+246 s.

• **Remi, İ., Kuli, İ., Tatar téléñé orfografiya süzlégé**, Kazan, 1930, VIII+355 s.

• **Remiyev, İ, Tatar edebiy téléndegé internatsional' süzlerñé orfografiya süzlégé**, Kazan, 1934, 165 s.

• **Abay, Ş., Orfografik süzlékçe "o", "e" heréflere bulgan internatsional' hem halıkara süzler**, Sverdlov, Ural, Ogiz, 1933, 60 s.

• **Nuriyeva, A. H., Orfografiya süzlégé**, Kazan, 1968; 1973.

• **Nuriyeva, A. H., Faseyev, F. S., Mehmütov, M. İ., Tatar téléñé orfografik süzlégé**, Kazan, 1983, 279 s. (38 000 söz).

Özel Sözlükler:

• **Sattarov, Gomer, Tatar isémneré süzlégé**, Kazan, 1981, 256 s.

10 000'den fazla (türevleriyle 15 000'e yakın) adın toplandığı sözlüğün girişinde, Tatar şahıs adlarının şu yedi tabakada oluştuğu tespit edilmektedir: Genel Altay; Eski Türk; Eski Tatar; Arapçadan gelen isimler; Farsçadan gelen isimler; Rusçadan ve dolayısıyla Batı Avrupa dillerinden gelen isimler; Ekim İhtilali'nden sonra oluşan yeni isimler.

• **Safiullina, F. S., Galiullin K. R., Tematiçeskiy russko - tatarskiy slovar'**, Kazan, 1989, 287 s.

Türünün mükemmel bir örneği olan bu tematik sözlükte şöylesi başlıklar yer alır: Bir canlı olarak insan; genel sözler (duygular ve heyecanlar, insan karakteri, insan ve bilim, insan ve din vs.); insanlar arasındaki ilişkiler, aile vs. Bu başlıklar

altında aynı sayfada iki sütun olarak düzenlenen sözlükte, kavramlar Rusça ve Tatarca paralel verilmiştir; 283 tematik grup altında 8 000 madde vardır.

Diğer Sözlükler:[5]

• **Bálint, Gábor, Kazáni tatár szótár: Kazáni tatár Nyelvtanulmányok**, 3 t., Budapest, 1875-1877.

• **Remi, K., Lugat-i hamse, törékçe, garepçe, farsıça, rusça hem fransuzça**, Kazan, 1907, 177 s.

• **Poppe, Nicholas, Tatar Manual (Descriptive Grammar and Texts with A Tatar English Glossary)** Indiana University Publications Uralic and Altaic Series, Vol. 25, Mouton Co. The Hague, 1963, (Glossary: 195-271. s.)

• **Hemzin, K.Z., Mehmütov M.İ., Seyfullin, G.Ş., Garepçe - tatarça - rusça alınmalar süzlégé (Arabsko-tatarsko- russkiy slovar')** Kazan, 1965, 856 s.

• **Dawletschin, Tamurbek; Dawletschin, Irma; Tezcan, Semih; Tatarisch-Deutsches Wörterbuch**, Wiesbaden, 1989, 365 s.

• **Tatarca - Türkçe Sözlük**, İnsan Yayınevi, Kazan-Moskova, 1997, 496 s. (Ganiyev, Fuat; Ehmetyanov, Rifkat; Açıkgöz, Helil)

Ahmet Veli Menger Vakfı'nın maddî desteğiyle basılan sözlük, yukarıdaki *Tatarca-Almanca Sözlük*'ten sonra dışarıda hazırlanan ilk sözlüktür. Yaklaşık 22.000 sözün bulunduğu bu sözlükte, maddeler "Kiril harfli bugünkü Tatar imlası - Latin harfli transliterasyonu - anlam" şeklinde yazılmıştır.

Başkurt

Açıklamalı (Ansiklopedik) Sözlükler:

• **Tahirov, Nuriagzam, Başkort Lögeté**, Öfö, 1926 (900 söz).

• **Başkort télénéñ hüzlégé, (Agişev, İ. M.; Biişev, E.G.; Zeynullina, G. D.; İşmöhemmetov, Z.K.; Kusemova, T.H.; Uraksin, Z.G.; Yarullina, U.M.)** I-II, Meskev, 1993.

55.000 söz barındıran bu iki ciltlik çalışma Başkurtçanın en geniş sözlüğüdür. Yardımcı fiil olarak da kullanılan *sık-* 'çıkmak' (38), *sıgar-* 'çıkarmak' (33), *al-* (29), *tor-* (18) vs gibi fiiller sözlükte geniş bir yer tutmaktadır.

Başkurtça-Rusça:

• **Katarinskiy, V. V., Başkirsko - russkiy slovar'**, Orenburg, 1899 (1 000 söz).

• **Başkirsko - russkiy slovar', (Ahmerov, K. Z.; Baişev, T.G.; Bikmurzin E.M.; Keyumova U.M.; Seyergeliyev, B.S.; Teregulova, R.N.)** Moskva, 1958, 804 s.

22 000 sözden oluşan bu çalışmaya coğrafî adlar listesi ve K. Z. Ehmerov tarafından yazılmış kısa bir Başkurt grameri (*Kratkiy oçerk grammatiki*

5 *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*'ndeki, (Ankara, 1991) malzeme dışında Türkiye'de yayımlanmış bir Tatarca sözlük yoktur; şu metin çalışmalarında birer söz listesi bulunabilir: Mustafa Öner, *Abdullah Tukay'ın Şiirleri (Giriş-Metin-Sözlük)* LXIV+559 s., Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir, 1990 (Sözlük'teki madde yaklaşık 3 500'dir); Hatice Şirin, *Hadi Taktaş'ın Seçme Şiirleri (Giriş-Metin-Sözlük)* Ege Üniversitesi Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bl. bitirme tezi, İzmir, 1994, VII-302 s. (Sözlük yaklaşık 2 500 maddedir).

başkirskogo yazıka; 745-802. s.) eklenmiştir.

• **Başkortsa-russa hüzlék, (İşbirzin E.F.; İşmöhemetov Z.K.;Uraksin, Z.G.)** Meskev, 1996, 865 s.

32000 sözden oluşan bu sözlüğe XIX-XX. yüzyıl Başkurt kabile teşkilatını gösteren bir bölüm de (851-864. s.) eklenmiştir.

Rusça-Başkurtça:

• **Katarinskiy, V. V., Russko-başkirskiy slovar'**, Orenburg, 1893 (2 500 söz).

• **Russa - başkortsa hüzlék**, Öfö, 1942.

• **Russko-başkirskiy slovar' (Dmitriyev, N.K.; Ehmerov, K. Z.; Baişev, T.G.)**, Moskva, 1948 (40 000 söz).

• **Russko-başkirskiy slovar' (Dmitriyev, N. K.; Karimov, G.R.)**, Ufa, 1942; Moskva, 1954.

• **Russko-başkirskiy slovar'**, Moskva, 1964, 985 s.

46.000 sözden oluşan ve Sovetskaya Entsiklopediya yayımlarında basılan bu sözlük *Öfö Tarih, Tél hem Ezebiyet İnstitutı* tarafından hazırlanmıştır. Başkurtça için en geniş söz varlığı bu çalışmada bulunmaktadır.

Yazım (Orfografiya) Sözlükleri:

• **Başkortsa yazıv koralı**, Öfö, 1924.

• **Başkort télé imlehé**, Öfö, 1925.

• **Başkort télé orfografiyahı**, Öfö, 1934.

• **Devletşin, G., Başkort télénéñ imle hüzlégé**, Öfö, 1930.

• **Başkort ezebiy télénéñ orfografiya**

hüzlégé, Öfö, 1942.

• **Ehmer, K., Başkort ezebiy télénéñ orfografiya hüzlégé**, Moskva, 1952.

• **Başkort ezebiy télénéñ orfografiyahı**, Öfö, 1982.

Terim Sözlükleri:

• **Russa-başkortsa matematika terminderé**, Öfö, 1949.

• **Russa-başkortsa fizika terminderé**, Öfö, 1949.

• **Russa-başkortsa himiya terminderé**, Öfö, 1950.

• **Botanika terminderé hüzlégé**, Öfö, 1952.

• **Geografiya terminderé hüzlégé**, Öfö, 1952.

• **Zoologiya terminderé hüzlégé**, Öfö, 1952.

• **Russa-başkortsa hem başkortsa-russa astronomiya terminderé**, Öfö,

1954.

• **Urman éşé terminderé hüzlégé**, Öfö, 1954.

• **Dmitriyev, N.K., Grammatiçeskaya terminologiya v uçebnikah rodnogo yazıka (tatarskih, başkirskih i çuvaşskih)** Moskva, 1955.

• **Russa-başkortsa başkortsa-russa yuridik terminder hüzlégé**, Öfö, 1956.

• **Russa-başkortsa kıskasa avıl hucalıgı hüzlégé**, Öfö, 1961.

Ağız Sözlükleri

• **Başkort höyleşterénéñ hüzlégé**, 1: 1967; 2: 1970; 3: 1987.

Deyim Sözlükleri

• **Başkortsa-russa frazeologik hüzlék**, Öfö, 1973.

• **Russko-başkirskiy frazeologiçeskiy slovar' (pod red. Teni-şev, E. R.)** Moskva, 1989.

• **Uraksin, Z.G., Başkort téléné frazeologik hüzlégé**, Öfö, 1996, 288 s. (3100 deyim).

Diğer Sözlükler:[6]

• **Pröhle, Vilmos, Baskir nyelvtanulmanyok** (Başkurt dil çalışmaları), III. Szójegyzek (söz listesi), *Keleti Szemle*, Tome (Kötet) V., Budapest, 1904, 228-271 s.

Başkurtça için Batı'daki ilk çalışmaları yapanlardan V. Pröhle'nin yazı dizisinin üçüncüsünde (I. Hangtan "ses yapısı"; II. Alaktan "şekil yapısı", agy., Tome 4, 194-214. s.) yer alan bu sözlükte Başkurtça maddeler, Latin harfli transkripsiyonuyla ve karşılıkları da Macarca olarak verilmiştir.

• **Poppe, Nicholas, Bashkir Manual - Descriptive Grammar and Texts with A Bashkir-English Glossary**, Indiana University Publications Uralic and Altaic Series, Vol. 36, 1962, (Glossary) 137-181.

Özel Sözlükler

• **Ehmetov, M.H., Başkort téléñéñ antonimdar hüzlégé**, Öfö, 1973.

• **Uraksin, Z.G., Başkort téléñéñ sinonimdar hüzlégé**, Öfö, 1985.

• **Ehmetov, M.H., Başkort téléñéñ omonimdar hüzlégé**, Öfö, 1986.

Kazak

Açıklamalı (Ansiklopedik) Sözlükler:

• **Kazak tiliniñ tüsindirme sözdigi**, I-II, Almatı, 1959-1961.

18.135 söz ve 3.371 deyimden oluşan bu sözlük, daha sonraki on ciltlik açıklamalı Kazak sözlüğünün ilk modeli olarak değerlidir. Bu sözlüğün malzemesi, İstanbulda 1984'te tercüme edilen *Kazak Türkçesi Sözlüğü*'ne de (aş. bk.) temel olmuştur.

• **Kazak tiliniñ tüsindirme sözdigi**, Almatı, I:1974, 695 s.; II:1976, 695 s.; III:1978, 671 s.; IV:1979, 671 s.; V:1980, 639 s.; VI:1982, 623 s.; VII:1983, 671 s.; VIII:1985, 591 s.; IX:1986, 559 s.;

---

6 Türkiye'de yayımlanmış Gaynislam İbrahimov, *Türkçe-Başkurtça Konuşma Kılavuzu*, Türksoy yay. no: 6, Ankara, 1996, 242 s. dışında bir çalışma yoktur. Bunun yanı sıra, şu metin yayımında da Başkurtça ses yapısıyla ilgili notlar ve bir söz listesi (yaklaşık 520 madde başı) vardır: Mustafa Öner, "Başkurt Türkçesinden Metinler", *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* VIII, İzmir, 1994, 67-114. s.

X:1986, 510 s.

Kazak SSR Gılım Akademiyası Til Bilimi İnstitutı tarafından A.I. Iskakovun genel redaksiyonuyla hazırlanan bu çalışma Kazakçanın en büyük sözlüğüdür ve aynı zamanda da türkolojideki en hacimli sözlük çalışması olarak değer taşır.

Bu büyük projeye başlandığında, 1967'de sözlük fişi sayısının yaklaşık iki milyon olduğu ve bu rakamın 1982'de yaklaşık 5 milyona ulaştığı belirtilmiştir (bk. 10. cilt, 505.s.). 2827 tür yazılı kaynaktan taranan 200.000'e yakın örnek 10 ciltlik sözlükte 91.429 birim olarak yer almıştır. Sözlükte açıklama verilen bütün anlamların toplamı ise 103.627 sayısını bulmaktadır (12.198 ilave anlam vardır).

Bu sözlükte, Kazakçada sık kullanılan bazı sözlerin hacimleri şu şekildedir: *al-* çift sütun halinde 11 sayfa; *sal-* 6 sayfa; Kazak hayatı için çok zengin bir söz olan *at* 'at' da bütün anlamları ve ata dayanan deyimleşmelerle birlikte 7 sayfada anlatılmıştır.

Rusça-Kazakça:

- **Bukin, İ., Russko-kirgizkiy[7] slovar'**, Taşkent, 1883.
- **Savranbayev, N., Akçulakov, K., Russko - kazahskiy slovar' dlya naçal'noy şkolı**, Alma Ata, 1939.
- **Jiyenbayev, S., Savranbayev, N., Akulova, T., Russko-kazahskiy slovar' dlya naçalnoy şkolı (pod redaktsiey Balakayev, M.)** Alma-Ata, 1942.
- **Russko - kazahskiy slovar'**, I-II (Balakayev, M., Jiyenbayev, S, Kenesbayeva, Savranbayev, N.,) Alma-Ata, 1946.

Kazakça-Rusça:

- **Katarinskiy, V., Kirgizsko-russkiy slovar'**, Orenburg, 1897.
- **Musabayev, G.; Mahmudov, H., Kazahsko-russkiy slovar'**, Alma-Ata, 1954.
- **Begaliyev, G., Kratkiy russko-kazahskiy slovar'**, Alma-Ata, 1945.
- **Begaliyev, G., Mahmudov, H., Musabayev, G., Kratkiy kazahsko - russkiy slovar' (pod redaktsiey Musabayev, G.)** Alma-Ata, 1959.
- **Mahmudov, H., Musabayev, G, Kazakşa-orısşa sözdik = Kazahsko-russkiy slovar**, Alma-Ata, 1987, (cep sözlüğü boyunda), 512 s. (15 000 söz).
- **Kazakşa-orısşa jène orısşa-kazakşa sözdik = Kazahsko-russkiy i russko-kazahskiy slovar' (İsayev, S.M.; Raimbekova M.A.; Şoybekov, R.N.; Omarova, S.B.)**, Alma-Ata, 1992, 126 s. (Kazakça-Rusça 5 000; Rusça-Kazakça 5300 söz).

Ağız Sözlükleri:

- **Kazak tiliniñ dialektologiyalık sözdigi, (Doskarayev, J., Sarıbayev, Ş., Nurmugambetov, E., Bolatov, J., Omarbekov, S., Nakısbekov, O., Galiyev, G., Bekturov, Ş., Aytazin, K.)** Almatı, 1969, 426 s.
- **Kazak tiliniñ dialektologiyalık sözdigi, I kitap (A-E), (Nurmugambetov, E., Omarbekov, S., Eliyev, F., Kaliyev, G., İmanbayev, A.)** Almatı, 1996, 200 s.

Yaklaşık 5.000 sözden oluşacak bu 3

[7] Rus türkolojisinde, 1925 yılına kadar, Kazakça yanlışlıkla Kırgızca ve bugünkü Kırgızca ise Kara-kırgızca diye adlandırılmıştı.

ciltlik ağız sözlüğü, 1969'da çıkan en geniş Kazak ağız sözlüğünden üç-dört kat daha hacimli olacaktır. Yirmi yıldan fazla bir süre sonra çıkan bu ağız sözlüğünde, Kazak diyalektologların daha önce çalışmadığı Kazakistan'ın kuzey ve orta bölgeleriyle, Tacikistan ve Moğolistan Kazaklarının dil malzemesinin de katıldığı ifade edilmektedir.

Terim Sözlükleri:

- **Russko-kazahskiy voennıy slovar' (Amancolov, S.)**, Alma-Ata, 1942.
- **Keñesbayev, S., Januzakov, T., Lingvistikalık terminderdiñ kıskaşa orıssa-kazakşa sözdigi**, Almatı, 1956.
- **Arzımbetov, S., Russko-kazahskiy sel'sko-hozyaystvennıy slovar' s osnovnımi terminami biologii**, Alma-Ata, 1955.
- **Kaliyev, Bayınkol, Kazak tiliñdegi ösimdik atavları**, Almatı, 1988, 159 s.
- **Kaliyev, Bayınkol, Ösimdik atavları orıssa-kazakşa sözdik**, Almatı, 1993, 104 s. (3 550 terim).
- **Kaliyev, B.; Kürkebayev, Ş, Orıssa-kazakşa jène kazakşa-orıssa terminder sözdigi**, Almatı, 1996, 33 s.

Sözlüğün ilk bölümünde Devlet Terim Komitesi tarafından kabul edilmiş terimlerin Rusça-Kazakça ve Kazakça-Rusça sözlüğü; ikinci bölümde ise, henüz resmen kabul edilmemiş fakat "gelecekte kabul edilmesi mümkün olan yeni terimler"in sözlüğü vardır. Sözlükte, *magnitifon* > *ünalgı*, *kandidat* > *ümitker*, *etnografiya* > *ulıstanuv*, *botanika* > *ösimdiktanuv*, *patriotizm* > *otanşıldık*, *simvol* > *nışan*, *aeroport* > *èveaylak*, *populizm* > *èvegeylik* vs. gibi çok ilgi çekici karşılıklar yer almaktadır.

Deyim Sözlükleri:

- **Keñesbayev, İsmet, Kazak tiliniñ frazeologiyelik sözdigi**, Almatı, 1977, 711 s. (10.000 deyim)

Kazakça deyimler için çok büyük değer taşıyan bu çalışmanın arka tarafında *Kazak tiliniñ frazeologizmderi turalı* başlıklı bir inceleme (589-621. s.) vardır. Sözlükte bu geniş incelemeden sonra üç ek daha yer almaktadır: *Kosım-şa no:1 En-tañba turalı* (Orhon-Yenisey yazılarındaki damgalar; Mahmud Kaşgari'deki Oğuz hayvan damgaları; XIX. yüzyıl Kazak kabilelerinin damgaları) *Kosımşa no:2 Ay sanav desturları tural* (Kazaklardaki takvim kültürü); *Kosımşa no:3 Jıl kayıruv jaylı* (On iki hayvanlı takvim, Hicri ve Gregoryan takvimleriyle karşılaştırmalı tabloları). Sözlük *söz tizbe* (İndeks) ile tamamlanmaktadır.

- **Russko-kazahskiy frazeologiçeskiy slovar' (Balakayev, M.B., Kenesbayev, İ.K., Kopılenko, M.M.)** Alma-Ata, 1985; 1989, 232 s. (4 200 deyim).

Özel Sözlükler:[8]

- **Abay tili sözdigi, (Jalpı redaktsiyası: Iskakov, A.)** Almatı, 1968, 735 s.

Kazak yazı dilinin kurucularından Abay Kunanbayev'in eserlerine dayanarak hazırlanan sözlük için, onun 1957 yılında büyük Kazak yazarı Muhtar Avezov

8 Kazak sözlükçülüğü gayet gelişmiş bir haldedir. Yukarıdaki listeden de görüleceği üzere, imla, doğru konuşma, terimler, yer adları, deyimler, etimoloji, eş anlamlılar ve zıt anlamlılar gibi alanlara ait türleri yanında, ülkemizde pek çalışılmamış bir türdeki, tek tek şair ve yazarlara ait metin sözlükleri de katılınca toplam sayısı altmışı geçen bir literatür oluşturmaktadır. (Maksuthan Jakıpov, *Jaña Sözdik : Astana Davısı*. Almatı, 13 Akpan 1993, 6. s.)

tarafından çıkarılan iki ciltlik Abay külliyatındaki metinler esas alınmıştır. Eserlerinde 6.000 kadar söz kullanmış olan Abay'ın bütün sözlerini toplayan bu çalışmada, maddeler örneklere dayanarak ve açıklamalı bir şekilde yazılmış, madde sonlarında da esas metne indekslenmiş göndermeler yapılmıştır. Böylece, türünün seçkin bir örneği olan bu sözlükte, Kazakçanın klasiği sayılan Abay'ın dil kullanımı, bütün deyimleri, söz sanatları ve hatta grameriyle ortaya konmuştur.

• **Rebiga Sızdıkova, Sözler söyleydi (Sözderdiñ koldanıluvı tarıhınan)**, Almatı "Sanat", 1994, 191 s.

XV-XIX. yüzyıllar arasında yaşayan Kazak akın ve jıravlarının (ozanlarının) eserlerinde görülen fakat bugünkü dilde kullanımdan düşmüş, arkaik deyim ve sözler, sözlük maddeleri içinde örneklenerek, eski ve yeni kaynaklardaki veriler de birleştirilerek açıklanmıştır.

• **Turagul Konırov, Kazak tiliniñ turaktı teñevler sözdigi**, Almatı, 1990, 319 s.

Prof. Dr. Turagul Konırov, daha önce yayımladığı *Kazak Teñevleri* (Almatı, 1978, 192 s.) adlı eserinde, benzetmelerin, dilin anlam ve gramer yapısındaki yerini, cümledeki kuruluşunu incelemiş ve özellikle bunların üslup bakımından varyantlarını tespit etmek için çalışmasında geniş bir yer ayırmıştı (117 - 167 s.). T. Konırov, benzetmelerin teorik esasını ortaya koyduğu bu incelemesinde *turaktı teñev* "komparativ frazeologizm" (karşılaştırmalı deyimbilim) (<*teñe*- "denkleştirmek, mukayese etmek") türüne de benzetmenin edebiyatta en çok karşılaşılan ve en güçlü bir türü olarak yer vermişti (106 - 116. s.). Adı geçen sözlükte ise A. Kunanbayev, M. Avezov, S. Seyfullin, R. Mustafin, K. Moldagaliyev vs. gibi yazarların 40 kadar eserinden taranan bu tip benzetmelerin 4.000 civarında örneği verilmiştir.

• **Kazak tiliniñ kıskaşa etimologiyalık sözdigi** (Iskakov, A., Sızdıkova, R., Sarıbayev, Ş.) Almatı, 1966, 240 s.

Giriş (1-15 s.) bölümünde, sözlüğe esas oluşturan önceki çalışmalar, monografik yazılar vs. tanıtılmış ve sözlük maddelerinin hangi malzemeye ve prensiplere dayandığı belirtilmiştir: Edebî dilde kullanılan fakat kalıplaşmış anlamsız sözler; tekrarlı gruplarda fosilleşmiş sözler; tek başına anlamı olmayan bazı ata sözleri ve deyim sözleri; yapısı çok değişmiş alınma sözler; halen kullanılan fakat morfemik yapısı açık olmayan sözler. Sözlük bölümündeki maddeler ise, Kazakça için önemli bir komşu dil olan Moğolca malzemeyi de dikkate alarak yazılmıştır.

• **Rustemov, L. Z., Arab - iran kirme sözderiniñ kazakşa-orısşa tüsin-dirme sözdigi (Kazahsko-russkiy tolko-vıy slovar' arabsko-iranskih zaimstvovannıh slov)**, Alma-Ata, 1989, 320 s.

Ansiklopedik karakterdeki bu çalış-ma, Kazakçadaki Arap-Fars alınmalarının sözlüğüdür. Yüzlerce eserden taranan, bu alınma söz örnekleri, maddelerde, önce bugünkü Kazakça şekliyle (Kiril harfli) verilmiştir. Bunun hemen yanında alınan dildeki asıl şekli (Arap harfli) kaydedilmiş ve hemen yanına da bu asıl şekil transkribe edilmiştir. Gayet detaylı düzenlenen sözlük maddesinde sonra da Rusça anlamı ve Kazak edebiyatından taranmış örnek cümleler gelmektedir. Çalışma Kazakçadaki Arap-Fars alınma-

larının niteliğini ve bunlardaki ses değişmelerini izlemek bakımından çok büyük değer taşır.

• **Janpeyisov, Erbol, M. »vezovtiñ "Abay jolı" epopeyasınıñ tili**, Almatı, 1976, 168 s.

M. Avezov'un dünya klasikleri arasında sayılan bu romanına dayanan monografinin özellikle *"Abay jolı" tilindegi köne jène kazir sirek koldanılatın kubılıstar"* adlı bölümünde (63-156 s.) eski dilden kalma ve bugün Kazakçada az kullanılan yapılar hakkında geniş bilgi verilmiştir, dolayısıyla çalışma bir etimolojik sözlük değeri taşımaktadır.

Diğer Sözlükler:

• **Shnitnikov, Boris Nikolayeviç, Kazakh - English Dictionary**, Mouton Co., London - The Hague - Paris, 1966, 301 s.

• **Çağatay, Saadet, Kazakça Metinler**, AÜ. DTCF. yay. 110, Ankara, 1961, 193 s. (Sözlük: 163-193. s.)

• **Kazak Türkçesi Sözlüğü (tercüme: Oraltay, Hasan; Yüce, Nuri; Pınar, Saadet)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay.: 8, İstanbul, 1984, 328 s.

• **Bazılhan, B., Mongoliyadagı kazaktardıñ tili**, Ulaanbaatar - Ölgiy, 1991, 206s.

• **Bazılhan, B., Kazakşa - Moñgol-şa Sözdik**, Ulanbatır, 1977, 392 s (30.000 söz).

• **Bazılhan, B., Moñgol-kazah tolı (Moñgolşa-Kazakşa Sözdik)**, Ulanbatır, 1984, 885 s. (40 000 söz).

KUDRET EMİROĞLU

ANADOLU'DA DEVRİM GÜNLERİ

II. Meşrutiyet'in İlanı

İMGE kitabevi

ÇUVAŞÇA SÖZLÜKLER

Emine YILMAZ

Çuvaşça sözlükler konusunda, tarihsel değeri olması açısından, ilk olarak Zolotnitskiyin *Kornevoy çuvaşsko-russkiy slovar* (Kazan 1875) adlı sözlüğünden söz edilebilir. 111 sayfalık Çuvaşça-Rusça sözlük bölümünden sonra, 22 bölümde, Çuvaş halkbilimiyle ilgili veriler incelenmiştir. Daktilo ile yapılmış bir Türkçe çevirisi Türk Dil Kurumu kitaplığında, *etüd*ler arasında yer alıyor.

Paasonen ve Aşmarinin sözlükleri bu alanda hazırlanmış sözlükler içinde özel bir yer tutuyor.

H. Paasonen, *Csuvas Szójegyzék,* Budapest 1908, Paasonen, Helsinki Üniversitesinin vermiş olduğu görevle 1900-1901 yıllarında, Anatri lehçesi konuşan Çuvaşlar arasında yaptığı inceleme gezisinde topladığı malzemeyi işlerken, Zolotnitskiyin yukarıda belirtilmiş olan sözlüğünden de yararlanmıştır.

Sözlükte, Çuvaş yazı dilinin de dayandığı Anatri lehçesi esas alındı-ğından *o* ve *ö* sesleri bulunmuyor. Ancak *ө, u* ve *ӧ, ü* gibi ikişer tane *u* ve *ü* sesi gösterilmiştir ki, bu ayrım daha sonra hazırlanmış olan sözlüklerin hiçbirinde (Aşmarin dışında) görül-müyor. Yalnız *u* ve *ü* kullanılmıştır.

Paasonen, Çuvaşça seslerin gösteriminde *FUF*in çevriyazı dizgesini kullanmıştır. Bu gösterimde yalnız Paasonen'e özgüdür. Diğer sözlüklerde (bir ölçüde Aşmarin dışarıda bırakılırsa) bugün de kullanılmakta olan Kiril kökenli Çuvaş alfabesi görülüyor. Paasonen alfabesiyle diğer sözlüklerde kullanılmış olan alfabe karşılaştırıldığında, farklar

şöyle özetlenebilir:

1. İki ünlü arasında ve *r, l, n* ünsüzlerinden sonra ötümsüz ünsüzler Paasonende şöyle gösterilmiştir: *p : ḅ, ç : c̣, t : ḍ, k : ġ, ş : j, s : ẓ, s : ẓ*. Diğer sözlüklerde ötümsüz biçimler kullanılmıştır.

2. Diğer sözlüklerde *x* ile gösterilen ve bir soluk sesi olan *h*, Paasonende *ẖ* iledir.

3. Diğer sözlüklerde *ç* ile gösterilen öndamaksıl *s*, Paasonende *ś* iledir.

4. Diğer sözlüklerde *ă* ve *ĕ* ile gösterilen kısa *ı* ve *i* sesleri, Paasonende *ə* ve *ə* iledir.

5. Paasonende diyalekt biçimleri de yer aldığından, yazı dilinde ve diğer sözlüklerde bulunmayan B sesi de görülür.

Sözlükte fazla sayıda Rusça ödünç sözcük bulunmuyor. Paasonen belirleyebildiği ölçüde Türkçe (Çuvaşça) sözcüklerin Tatarcadaki biçimlerini ve ödünç sözcüklerin de kaynaklarını göstermeye çalışmıştır.

Çuvaşça sözcükler için Macarca ve Almanca açıklamalar yapılmıştır. Macarca açıklamalar daha doyurucudur ve tümü Almancaya çevrilmemiştir. Sözlüğün sonunda Almanca ve Macarca iki dizin bulunuyor.

1950de Türk Dil Kurumu tarafından yapılmış olan Türkçe çevirisinde (*Çuvaş Sözlüğü*, TDK, c. III, 7. İstanbul, 218 s.) Macarca ve Almanca açıklamalar ve dizinler bulunmuyor. Ayrıca pek çok dizgi yanlışı kullanımını iyice güçleştirmektedir.

1974te R. Róna-Tas tarafından Almanca bir önsözle birlikte tıpkıbasımı yapılmıştır: *Tschuwaschischen Wörterverzeichnis*, Studia Uralo-Altaica IV., Szeged.

N.İ. Aşmarin, *Thesaurus linguage Tschuvaschorum*, 1-2 Kazan, 3-17 Çeboksarı, 1928-50, 5749 s.

Birinci ve ikinci ciltleri 1928 ve 1929 yıllarında yayımlanmış olan bu dev sözlüğün, Aşmarin 1933te öldüğünde yalnız 5. cildi hazırdı. 16. cilt 1941de ve son cilt de 1950de yayımlandı.

Yalnız dilbilgisi değil, halkbilimi açısından da Çuvaşçanın en zengin kaynağı olan bu sözlük, az rastlanan Çuvaşça biçimler için de tek başvuru kaynağı durumundadır. Bir sözcük için, kitaplardan, gazetelerden, dergilerden seçilmiş sayfalarca örneğin kullanıldığı olmuştur.

Kullanılmış olan alfabe, modern Çuvaşça-Rusça sözlüklerde kullanılmış olan alfabeden çok farklı değildir. Diyalekt biçimlerini de içerdiği için yazı dilinde olmayan o ve ö sesleri de bulunuyor.

Kiril harfli Çuvaş alfabesiyle maddebaşı Çuvaşça sözcük verilmiş, yanında, parantez içinde sesbilgisel yazı çevrimi yer almıştır (17. ciltte yazı çevrimi bulunmuyor). Sonra Çuvaşça örnekler ve Rusça çevirileri verilmiştir. 1. ve 2. ciltlerde sesbilgisel yazıçevriminden sonra Latince karşılıklar da gösterilmiştir. Son ciltte sonsöz ve kısaltmalar da bulunuyor.

Indiana Üniversitesi ilk dört cildi tıpkıbasımla çoğaltmıştır: N.İ. Ashmarin, *Thesaurus linguage Tschuvaschorum*, Bloomington, Volume 70, 1968.

1935te V.G. Yegorovun *Čăvaşla-vırăsla slovar* (Çeboksarı) adlı sözlüğü yayımlanmıştır. İkinci baskısı 1954te yapılmış olan bu sözlük, modern terminolojiyi ve Rusça ödünç sözcükleri

içeriyor. Yirmi sayfalık bir gramer bölümü de var.

Bugün modern Çuvaşça için yaygın olarak kullanılabilecek olan iki Çuvaşça-Rusça sözlük bulunuyor. Biri M. Ya. Sirotkinin: *Çuvaşsko-russkiy slovar,* Moskva 1961. N.A. Andreyevin otuz sayfalık bir gramerini de içeriyor. Diğeri M.İ. Skvortsovun: *Çuvaşsko-russkiy slovar,* Moskva 1985. Kırkbine yakın sözcük içeriyor ve sonunda Çuvaşça sözcük yapım eklerinin bir listesi bulunuyor.

Etimolojik anlamda, bir sözlük bulunuyor: V.G. Yegorov, *Etimologiçeskiy slovar çuvaşskogo yazıka,* Çeboksarı 1964. Çuvaşça sözlükler, Türkçenin tarihsel dönemlerindeki ve çağdaş Türk dillerindeki biçimlerle karşılaştırılmıştır. Farsça, Arapça, Rusça ve Fin-Ugor kökenli sözcükler belirlenmeye çalışılmıştır.

Paasonen ve Aşmarin dışında, diyalekt biçimleri için başvurulabilecek bir sözlük de L.P. Sergeyev tarafından hazırlanmıştır: *Dialektologiçeskiy slovar çuvaşskogo yazıka,* Çeboksarı 1968. Giriş bölümünde Çuvaş diyalektlerinin kısa sesbilgisel ve biçimbilgisel özellikleri verilmiştir.

Yazımla ilgili iki sözlük bulunuyor: A. İ. İvanov, *Čăvaş čĕlhin orfografi slovarĕ,* Şupaşkar 1963, G. S. Şumilov, *Čăvaş čĕlhin orfografi slovarĕ,* Şupaşkor 1969.

Bir tane terim sözlüğü: *Russko-çuvaşskiy slovar, obşçestvenno politiçeskih* terminov,* Çeboksarı 1960.

Deyimler sözlüğü: M. F. Çernov, *Kratkiy russko-çuvaşskiy frazeologiçeskiy slovar,* Çeboksarı 1975.

Tersinesözlük: L. P. Sergeyev, A. N. Tihonov, T. N. Sergeyev, R. K. Kungurov, *Čăvaş čĕlhin tünter slovarĕ,* Şupaşkar 1985. Sözcükler dizilirken son sesten ilk sese doğru alfabetik sıra izlenmiştir. Sonunda Çuvaşça sözcük yapım ekleri dizini bulunuyor.

Rusça-Çuvaşça sözlükler: N. V. Nikolskiy, *Russko-çuvaşskiy slovar,* Kazan 1909, N. K. Dmitriyev, *Russko-çuvaşskiy slovar,* Moskva 1951, V. G. Yegorov, *Russko-çuvaşskiy slovar,* Çeboksarı 1960. İ. A. Andreyev, N. P. Petrov, *Russko-çuvaşskiy slovar,* Moskva 1971. Bu sözlüklerin içinde en geniş olanı 45.000e yakın sözcükle N. K. Dmitriyeve ait olandır. Ayrıca, sonunda N. K. Dmitriyev ve S. P. Gorskiy tarafından hazırlanmış bir gramerde bulunuyor.

SÖZVARLIĞI

Çuvaşçanın sözvarlığı içinde, tipik ses değişmelerini taşıyan gerçek Çuvaşça sözcük sayısı çok değildir: *śur* ilkyaz < **yăr*, *çul* taş < **tāl*, *pillik* beş < **bēş*, *śiś-* şimşek çakmak < **yılç-* vb.

Sözvarlığının en büyük bölümünü Tatarcadan yapılmış ödünçlemeler oluşturur. Kazan hanlığı döneminden başlayarak katmanlar halinde ödünçlenmişlerdir ve eskilikleri ölçüsünde Çuvaşçaya özgü ses değişmelerini taşırlar: *yeşil* yeşil < Tat. *yäşil*, *yĭvaş*, sakin, sessiz < Tat. *yuwaş*, *yalan* daima < Tat. diy. *yalan*.

Arapça-Farsça alıntılar da önemli sayıdadır ve çoğu Tatarca aracılığıyla girmiştir: *halĭh* halk < Tat. *ḫalıḳ* < Ar. *ḫalḳ*, *pahça* bahçe < Tat. *baḳça* < Far. *bāğçe*, *mul* varlık < Tat. *mal* < Ar. *māl*, *huśa* hoca < Tat. *huca* < Far. *ḫ*^{v}*āce*,

hıpar haber < Ar. *ḫaber*, Tat. *ḫäbär*.

Az sayıda Fin-Ugor kökenli sözcük de bulunur; hıtı* kayınağacı < **ḳadı* < Ana Sam. **kăt-ĭyĭ* çam ağacı, *śir* gece < Eski Çer. **yüδ*, *pürt* ev < Mar., *kĭtkĭ* karınca < Mar., *pukan* sandalye < Ud. *pukon*, *pirne* küçük sepet < Vd. *pörnö*.

Rusça ödnüç sözcüklerin sayısı giderek artmaktadır: *piçke* fıçı < Rus. *boçka*, *şkul* okul < Rus. *şkola*, *śemye* aile < Rus. *semya*, *şkap* dolap < Rus. *şkap*.

ŞOR TÜRKÇESİNİN SÖZ VARLIĞI VE ŞOR SÖZLÜĞÜ

Şükrü Halûk AKALIN

Sibirya'nın güneybatısındaki Kemerovo'da; bu yönetim birimine bağlı Mıski, Taş-tagol, Novokuznetsk gibi yerleşim merkezlerinde ve Tom, Mras, Kondom ırmakları kıyı-larında yaşayan Şorların nüfusu 12.585'tir. Eski Sovyetler Birliği'nde 1989 yılında yapılmış olan bu son nüfus sayımına göre Kemerovo yönetim birimi dışın-dakilerle birlikte Şorların toplam nüfusu 16.652'dir.

Başlangıçta Hakasçanın bir ağzı iken bu yüzyılın başlarında yazı dili olma özelliğini kazanan Şor Türkçesinin söz varlığına ilişkin ilk verileri Lazar Z. Budagov'un, Vasiliy İvanoviç Verbitskiy'in ve Wilhelm Radloff'un sözlüklerinde buluruz.

Lazar Z. Budagov, *Srav-nitel'niy Slovar Turetsko-Tatar-skih Nareçiy* (St. Petersburg, 1869-1871) adlı sözlüğüne tarihî Türk lehçelerinin yanı sıra, yaşayan Türk lehçelerinden de kelimeler almıştır. Budagov'un bu eserin-de Sibirya'da yaşayan Türk topluluklarının söz varlığından alınmış kelimeler de bulunmaktadır. Buda-gov'un, sözlüğü hazırlarken Rad-loff'un *Proben*'inin I. ve II. ciltlerinden de yararlandığı bilinmektedir.

Altay misyonunda çalışan V.İ. Verbitskiy, otuz yıllık çalışması-nın ürünü *Slovar' Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurkskogo Yazıka* (Kazan, 1884) *Türk Dili-nin Altay ve Aladağ Diyalektleri Sözlüğü* adlı eserinde Altay bölgesinde yaşayan Türk topluluk-larının söz varlığından derlenmiş kelimelere yer vermiştir. Sözlükte Aladağ olarak adlandırılan diya-lekt içerisinde Şor söz varlığına ait kelimeler de bulunmaktadır. Yıllar sonra, M.A.Abdrahmanov ve E. F.

Çispiyakov, Verbitskiy sözlüğünde yer alan Şorca kelimeleri topluca yayımlamışlardır (*Şorskaya Leksika v Slovare Altayskogo i Ala-dagskogo Nareçiy Tyurkskogo Yazıka*, V. Verbitskogo, Gosudarst-vennıy Pedagogiçeskiy İnstitut, Kemerovo, 1968, S. 14, ss.150-167).

Wilhelm Radloff, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin söz varlığını içine alan tanınmış sözlüğü *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* (St.Petersburg,1899-1911)'de Şor Türkçesinden kelimelere de yer vermiştir. Başlangıçta, bu sözlüğü *Proben*'deki metinlerde geçen kelimelerin açıklaması olabilecek şekilde hazırlamayı düşünen Radloff, daha sonra yazılı kaynak-lardan ve tarihî yazı dillerinden bazılarından aldığı kelimelerle sözlüğü genişletmiştir. Radloff sözlüğünde yer alan Şorca kelime-lerin neredeyse tamamı *Proben*'-deki Şorlara ait metinlerden alınmıştır. Anlamının yanı sıra, pek çok kelime *Proben*'de içinde geçtiği cümle ile birlikte verilmiştir.

Bu yüzyılın başlarında Yukarı Tom ve Mras ırmakları kıyılarında oturan Şorların ağzına dayalı olarak bir yazı dilinin kurulduğunu görürüz. Başlangıçta, Altay Ruha-nî Dinî Misyonu'ndaki Rus misyonerlerinin Şor diline uyarla-dıkları Kiril alfabesini kullanan Şorlar, 1927'de bazı değişikliklerle yeni bir Kiril kökenli alfabe kullanmağa başlamışlarsa da 1930'da Lâtin alfabesine geçmiş-lerdir. 1938'de Şorlar son defa yeniden Kiril kökenli alfabeyi kabul etmişlerdir. Şor yazı dilinin varlığını sürdürdüğü bu yıllarda Şorca pek çok eser yayımlanmıştır. Bazı Rus klâsikleri Şorcaya çevrilmiş, Şor şair ve yazarlarının şiirleri, hikâyeleri, halk ağzından derlenmiş destanlar ve masallar yayımlanmıştır. Nadejda N. Dırenkova'nın Şorların dili ve folkloru üzerindeki çalışmalarının sonucunda 1940'ta *Şor Folkloru*, 1941'de ise *Şor Grame-ri* yayımlanır. Yine bu dönemde Şor çocukları için küçük bir Rusça-Şorca sözlüğün yayımlandığını görüyoruz (M.G.Starvuli, S.S. Filippov, V.M.Çispiyakov, S. V. Yanoviç; *Russko - Şorskiy Slovar', Şorlardı Paçançı Şkolarınga*, Novosibirsk, 1940).

1939'da Dağlık Şoriya'nın özerkliğinin kaldırılmasından ve Rusçanın yaygınlık kazanmasın-dan sonra Şor Türkçesinin kul-lanım alanı gittikçe daralmış, 1944'ten sonra da Şor yazı dili tamamen ortadan kalkmıştır. Bu durum 1991'e kadar sürmüştür. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Şorlar ana dillerini yeniden canlandırmak ve yazı dili haline getirmek için çalışmalara başlamışlardır. İlkokullar için alfabe kitapları yayımlanmış, birkaç şiir kitabı çıkmıştır.

Sözlükçülük açısından önemli bir gelişme ise 1993'te Nadejda N. Kurpeşko Tannagaşeva ile Fedor Ya. Apon'kin'in Şorca-Rusça ve Rusça-Şorca sözlüğü yayımlamalarıdır (N.N. Kurpeşko-Tannagaşeva, F.Ya. Apon'kin, *Şorsko-Russkiy i Russko-Şorskiy Slovar', Şor-Kazak Pazok Kazak - Şor Ürgedig Söstük*, Kemerovo, 1993, 149 s.). Sözlük, Şorlar ve dilleri ile ilgili genel bilgilerin yer aldığı bir giriş bölümü (ss.3-9) ile başla-maktadır. Sözlüğün kullanılı-şı ile ilgili açıklamalardan ve kısaltma-lardan sonra (ss.10-12) Şorca-Rusça (ss.13-74) ve Rusça-Şorca (ss. 75-147) sözlük bölümleri gelmektedir. Sözlükte yaklaşık dört bin kelime bulunmaktadır.

Bu sözlüğün malzemesi esas alınarak hazırlanan *Şor Sözlüğü* ise 1995'te Adana'da yayımlanmıştır (Nadej-da N. Kurpeşko Tannagaşeva, Şükrü Halûk Akalın; *Şor Sözlüğü*, Türkoloji Araştırmaları yayını, Adana 1995, VIII+141 s.). Sözlükte 3917 madde başı vardır. Sözlüğün bu yayımına Tannagaşeva ile Apon'kin'in sözlüğünde olmayan bazı kelimelerle, Şor Türkçesinin yapım ve çekim ekleri eklenmiştir. Sözlükte Yukarı Tom ve Mras ağzının yanı sıra Kondom ağzından da kelimeler bulunmakta-dır. Kelimelerin karşılığının veril-mesiyle birlikte anlamın daha açık bir şekilde ortaya konulması için Şor atasözleri, deyimleri ve Şorca çeşitli örnek cümleler de açıklamalara alınmıştır. Rusça kelime-lerden sadece ses değişik-liğine uğramış olanlar sözlüğe alınmış-tır. Sözlüğün sonunda (ss.127-141) Şor ağızlarının kısa bir grameri de yer almaktadır.

Bu sözlüklerde Şor Türkçesinin söz varlığının bütünüyle ortaya konulduğunu söylemek mümkün değildir. Şor Türkçesinin söz varlığını ortaya koymak amacıyla Çukurova Üniversitesi'nde bir araştırma projesi yürütülmüştür. Bu araştırma projesinde yapılan çalışmayla Şor Türkçesiyle yazıl-mış metinlerin büyük bir bölümü bilgisayara yüklenmiştir. Bilgisayardaki bir dizin programıyla bu metinlerde geçen kelimelerin dizini çıkarılmıştır. Elde edilen verilerle Şor Türkçesinin söz varlığı ortaya konulmağa çalışılmıştır. Bu çalışmaların sonucunda *Şor Sözlüğü*'ndeki madde başı kelime-lerin sayısı elde edilen verilerle sekiz bine ulaşmıştır. *Şor Sözlüğü*'nün yakında yapılacak yeni baskısı, genişletilmiş bir

ikinci baskı olacaktır. Çalışmanın bir başka yönü ise, Şor Türkçe-sinin söz varlığına ilişkin çeşitli özellikleri belirle-yebilmektir. Söz varlığını oluşturan kat-manlar, kelimelerin kökenleri, terimler, deyimler, kalıp sözler, konuşma kalıpları bu araştırmayla ortaya konulmaktadır.

Şor Türkçesinin söz varlığı, birkaç katmandan meydana gelir. Bu katmanlar içerisinde, Moğolca-dan geçmiş kelimeler ile Samoyed ve Ket dillerinden alınmış kelimeler ve bazı ekler yer alır. Çince, Arapça ve Farsça kökenli birkaç kelime de diğer lehçeler veya diller aracılığıyla Şor Türkçesine geçmiştir. Sibirya'nın Rus-lar tarafından işgalinden başlaya-rak günümüze kadar olan dönem içerisinde Rusçadan alınan kelimelerin miktarı da

azımsanamayacak ölçüdedir. Ancak, Şor söz varlığı incelendiğinde pek çok kelimenin Türkçe kökenli olduğu görülür. Bu durum, Şor Türkçesinin söz varlığındaki ana katmanın Türk dili olduğunu açıkça ortaya koymak-tadır.

Şor Türkçesindeki fiillerin nere-deyse tamamı Türkçe kökenlidir: **as-** «yolunu kaybetmek» < ET **a:z-** «yolunu kaybetmek, kaybolmak»; **ada-** «ad vermek» < ET **ata:-** ~ **ada:-** «ad vermek»; **agrı-** «ağrımak» < ET **agrı:-** ~ **agru:-** «ağrımak»; **ıs-** «göndermek» < ET **ı:d-** «göndermek»; **iş-** «içmek» < ET **iç-** «içmek»; **kes-** «giymek» < ET **ke:d-** «giymek»; **köy-** «yanmak» < ET **küñ-** «yanmak»; **nal-** «yanılmak» < ET **yanıl-** «yanılmak»; **nan-** «dönmek» < ET **yan-** «dönmek, geri dönmek»; **neg-** «yenmek» < ET **yen-** «yenmek».

Şor Türkçesindeki sayı adları Eski Türkçeye dayanmaktadır: **pir** < ET **bir**; **üş** < ET **üç**; **tört** < ET **tört**; **altı** < ET **altı**; **çetti** < ET **yiti** ~**yti**; **segis** < ET **sekiz**; **togus** < ET **tokuz**; **on** < ET **on**; **çegirbe** < ET **yigrmi** ~ **ygrmi**; **odus** < ET **otuz**; **kırık** < ET **kırk**; **elig** < ET **elig** ~ **ilig** ~ **älig**; **sekizon** < ET **sekiz on** «seksen»; **toguzon** < ET **tokuz on** «doksan»; **çüs** < ET **yüz**; **mun** < ET **bin** ~ **bın** ~ **min**. Ağızların söz varlığı içerisinde bazı sayı adlarında farklılıklar görülmek-tedir: **çegirbe** yerine **iygon** < **iygi on**; **odus** yerine **üjon** < **üş on**; **kırık** yerine **törton** < **tört on**; **elig** yerine **pejon** < **peş on**.

Şor Türkçesinin organ adları da tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle ortaklık gösterir: **paş** < ET **baş**; **kol** «el» < ET **kol** «kol»; **azak** < ET **adak** «ayak»; **kulak** < ET **kulgak** ~ **kulak**; **purnu** < ET **burun**; **kögüs** < ET **kögüs** ~ **kögüz**; **çürek** < ET **yürek**; **til** < ET **til**; **tiş** < ET **tiş**; **pr** «karaciğer» < ET **bagır** ~ **bagar** «karaciğer; bağır»; **pel** < ET **bé:l** «bel».

Şor Türkçesindeki akrabalık ad-larının köklerini Türk yazı dili tarihinin en eski dönemi Eski Türkçede buluruz: **aba** «baba; ata» < ET **apa**~ **aba** ~ **ebe** ~ **epe** «baba; ata; büyük baba; büyük anne; vb.»; **içe** «anne» < ET **eçe**: «kız kardeş; küçük teyze»; **aba-içe** «anne baba, ebeveyn»; **karındaş** «akraba» < ET **karındaş** «kardeş»; **peçe** «hala; büyük kız kardeş, abla» (<* **apa eçe**); **çni** «yeğen» < ET **yegen** «kız kardeşin oğlu, (?) kız çocuğundan olan torun»; **aça** «ağabey; amca» < ET **eçi** «amca; ağabey».

Şor Türkçesinin söz varlığı içerisinde yer alan sınırlı sayıdaki birkaç kelimede Ana Türkçedeki birincil ünlü uzunluğunun korun-duğu görülür: **ak** «ak; yumurta ve göz akı için kullanılır» < ET **a:k** «ak»; **as-** «yolunu kaybetmek» < ET **a:z-**; **azı** (+ı iyelik eki ile birlikte < **as+ı**) «azınlık» < ET **a:z** «az». Ancak, ünsüz erimesi sonucunda ortaya çıkan ikincil ünlü uzunlukları Şor Türkçesinde çok sık görülür: **al** «köy», **en** (< **ene+ge**) «anneye», **kır-** «okumak», **ōl** «oğul», **kelbnēn** (< **kelbe-gen**) «gelmeyen». Bu ünlü uzunlukları, anlam ayırıcı olabilir: **al-** «almak» / **āl** «köy»; **kır-** «kırmak» / **kīr-** «okumak»; **ol** «o» / **ōl** «oğul».

Moğolca, Çince, Arapça, Farsça kökenli kelimeler kulakla alıntı (*emprunt auditif*) olduğu için bu kelimelerde birtakım ses değişik-likleri görülebilir. **nançı** «dost, arkadaş» < Mo. *namçi*; **kayran** «sevgili» < Mo. *xayra*, Manç. *xayran*; **magat** «çok, pek, gayet» < Mo. *magat* «doğru, gerçek»; **piçik** «mektup; alfabe kitabı» < Mo. *biçik* = Uyg. *bitig*; **abakkay** ~ **abakay** «karı, eş» < Mo. *abakay;* **anmar** << Far. *anbâr*; **oraza**

«oruç» << Far. *rūze*; **divan** «sedir» << Far. *dīvān*; **kat** «kâğıt» << Far. *kāgez*; **Kuday** «Tanrı» << Far. *Hudā*; **kalık** «halk» << Ar. *ḫalḳ*; **izep** «cep» << Ar. *ceyb*; **agıl** «akıl» < Ar. *'aḳl*; **şın** «gerçek, doğru» << Çin. *chên*; **çon** «toplum, topluluk, halk» << Çin. *cūn* «köy». Yazı dili öncesi dönemde de birkaç Rusça kelime ses değişikliğine uğrayarak geç-miştir. **ustol** ~ **ostol** «masa» < стол; **kiliş** «anahtar» < ключ.

Yazı dili döneminde Şor diline Rusçadan pek çok kelime geç-miştir. Yazı yoluyla yapılan bu göz alıntılarında (*emprunt visuel*) küçük ses değişiklikleri görüle-bilir. Aynı yazıyı kullanan ikinci ana dil durumundaki Rusçadan geçen bu kelimelerin büyük bir bölümü ise özgün şekilleriyle kullanılmıştır. Dırenkova'nın *Şor Folkloru* adlı kitabında halk ağzından derlenen metinlerde Rusça alıntıların oranı düşüktür. Ancak, Rus klâsiklerinden yapılan çevirilerde Rusça alıntıların fazla olduğu görülür. 1991'den sonra yayımlanmağa başlanan Şorca kitaplarda Rusça kelimelerin çok daha arttığı görülmektedir.

Bu kelimelerin pek azında ses değişikliği görülür: **parata** «avlu kapısı» < Rus. ворота; **marköp** «havuç» < Rus. морковь; **krabat** «yatak» < Rus. кровать; **otvet** «cevap» < Rus. ответ; **staken** «bardak» < Rus. стакан; **pilka** «çatal» < Rus. вилка; **pedre** «kova» < Rus. ведро; **sapök** «çizme» < Rus. сапог.

Rusça kelimelerin büyük bir bölümü ise herhangi bir değişik-liğe uğramadan Şor diline geçmiş-tir: **polka** «raf», **tarelka** «tabak», **paraşok** «toz», **kalhoz** «kollektif çiftlik», **yablok** «elma», **slujit** «hizmet», **kresla** «koltuk», **saçineniye** «eser», **lekarstva** «ilaç», **bukva** «harf», **znak** «işaret»...

Ağaç işçiliği, demircilik, madencilik, avcılık, balıkçılık, bitki ve hayvan adları, deyimler, ata sözleri yönünden zengin bir söz varlığına sahip olan Şor Türkçesinin söz varlığının ortaya konulmasında karşılaşılan sorun-ların başında konuşucu sayısının giderek azalması, yazı dilinin kırk yıllık bir kesintiye uğraması gelmektedir. Özellikle genç ku-şa-ğın ana dilini bilmemesi ve Rusçanın yaygınlık kazanması, Şor Türkçesini konuşanların sayısının daha da azalacağını göstermektedir. Bu durum, Şor Türkçesinin söz varlığının vakit geçirilmeden ortaya konulmasını gerektirmektedir.

Sanat Kitabevi'nin WEB sayfalarında 100 yıllık kitapları bile bulabilmek mümkün; üstelik oturduğum yerden satın alabiliyorum!...

Türkiye'nin İLK ve TEK "sanal" sahafından alış-veriş yapabilmek için İnternet'e bağlı olmak yeterli!...

www.sanatkitabevi.com.tr

İnternetteki İLK ve TEK "sanal" sahaf...

Sanat Kitabevi

Karanfil Sok. Birlik İş Merkezi 5/2
06650 Kızılay / ANKARA
Tel-Fax: (90-312) 418 62 03
(90-312) 425 93 77

URL:
www.sanatkitabevi.com.tr
E-mail:
sanat@sanatkitabevi.com.tr
kebikec@ada.net.tr

SİBİR ÇEVRESİ TÜRK DİLLERİ VE SÖZLÜKLERİ

Mehmet ÖLMEZ

Sibirya dendiğinde doğal olarak çok geniş bir coğrafyayı, dolayısıyla da birbi- rinden şu veya bu yönüyle oldukça farklı dilleri düşünmemiz gerekiyor. Bu dilleri birbirlerinden ayıran yönleri kadar bağ- layan yönleri de çoktur. En kuzeyden, Yakutçadan güney-batıya, Altaycaya de- ğin Türk dilleri bu bölgede çok geniş bir alana yayılmışlardır. Bölgenin dışında yer alan kimi diller de, Sarı Uygurca, Fu-yü Kırgızcası, Kırgızca, Sibir dille- riyle çeşitli oranlarda ilişkilidir. Örneğin Sibirya dışında yer alan, bugün esas olarak Kırgızistan sınırları ve Şinciyang Uygur Özerk Bölgesi'nde konuşulan Kırgızca, sözvarlığı açısından değerlen-dirildiğinde, İslamî kültür çevresine dahil olması dolayısıyla az sayılmayacak öl-çüde Arapça-Farsça ödünçlemeler içer-mektedir; bu yönüyle de Ortaasya Türk dillerine, Kıpçak grubuna yakındır. Öte yandan içerdiği Moğolca ödünçlemeler ve sesbilgisi açısından ele alındığında Al-taycaya da o ölçüde yakındır. Ayrı bir başlık altında değerlendirilemeyen Kır-gızca sözlükler bu nedenle "Sibir Çevresi" başlığı altında kısaca ele alınmıştır.

Yukarıda söylediklerimiz Tuvaca, Yakutça, Dolganca gibi Sibir grubu Türk dillerinde Arapça ya da Farsça sözcüklerin bulunmadığı anlamına gelmez. Az da olsa bu dillerde Arapça ya da Farsça ödünçlemeler bulunmaktadır. Bu sözcükler Moğolca ya da Sibir Tatarlarının dillerinden anılan dillere geçmiş olabilir, bir diğer olasılık da Rusça ve Kırgızcanın rolleridir. Bilindiği gibi, özellikle Kazan Tatarcasından Rusçaya Arapça ve Farsça kökenli bir hayli sözcük geçmiştir. Sibir grubu Türk dillerine, özellikle de Yakutça ve Dolgancaya geçen Arapça ve Farsça sözcükler için Marek Stachowski'nin konuyla ilgili şu çalışmasına ve bu çalışmada anılan kaynaklara bakılabilir: "Заметка по поводу арабских и персидских заимствований в долганском языке и путей их проникновения на север", *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, 1997: 41-54 (51-54. sayfalar, Türkçe özet: *Dolgancadaki Arapça ve Farsça Alınma Sözcüklerin Kuzeye Nasıl Gittikleri Hakkında*). Sibir grubu Türk dilleriyle ilgili Türkiye'de

yayımlanan çalışmalar için *Sibirya Üzerine Araştırmalar* (yay. haz. E. Gürsoy-Naskali, Simurg yay. 1997) adlı kitaba bakılabilir.

Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde konuşulan Türk dillerinin, Türkiye'de Kültür Bakanlığı'nın yayımlamış olduğu *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*'ne benzer bir sözlüğü hazırlanmıştır. Bu sözlükte burada değineceğimiz Sarı Uygurca, Salarca ve Tuvaca örneklere de liste halinde yer verilir (*Zhongguo Tujue Yuzu Yuyan Duizhao Cihuji*, Beijing 1987).

Sibir grubu Türk dilleri üzerinde çalışma yaparken, özellikle sözvarlığı üzerinde çalışırken, doğrudan Türk dillerine ait olmayan, ancak mutlaka başvurulması gereken sözlükler, incelemeler için aşağıdaki kaynakları sıralayabiliriz, tabii bu listeyi genişletmek, artırmak mümkündür:

LESSING, Ferdinand D. (yay.), 1960 ([3]1995): *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley / Los Angeles, 1217 s. Klasik Moğolca sözcüklere Uygur harfli Moğolca yazımı, yazıçevrimi, Halha Moğolcasındaki şekilleri ve İngilizce karşılıklarıyla yer veren sözlük, alanının temel kaynaklarındandır. Sonda yer alan dizinler de sözlüğün çok yönlü kullanımını kolaylaştırmaktadır. Amerika dışında da tıpkıbasım yoluyla çoğaltılan sözlüğün Amerika'daki 3. tıpkıbasımı 1226 sayfadır.

RASSADİN, V[alentin]. İ[vanoviç]., 1980: *Mongolo-Buryatskiye zaimstvovaniya v sibirskih tyurkskih yazıkah*, Moskva 114 s. Sibir grubu Türk dillerindeki Moğolca ödünçlemeleri ele alan çalışmanın sonunda Altayca, Hakasça, Şorca, Çulım Türkçesi, Sibir Tatarcası, Tofalarca, Tuvaca ve Yakutça için ayrı ayrı dizinler yer alır (95-110).

HELIMSKI, Eugen, 1997: *Die matorische Sprache. Wörterverzeichnis-Grundzüge der Grammatik- Sprachgeschichte*, unter Mitarbeit von Beáta Nagy, Szeged 478 s. En son 19. yüzyılın başlarında konuşulmuş olan ölü Samoyed (Ural) dillerinden Matorcanın ve öteki Samoyed dillerinin sözvarlığı üzerine yapılan her çalışma Tuva, Tofalar, Hakas gibi Güney-Batı Sibirya'da yer alan Türk dillerinin araştırılmasında önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla söz konusu çalışmanın bizi en çok ilgilendiren bölümü de 1134 maddenin yer aldığı "Wortschatz" başlıklı etimolojik sözlük bölümüdür (196-376. sayfalar). Çalışmanın sonunda yer alan dizin ise düzenleniş itibariyle (Almanca, Rusça, Türk dilleri, Moğolca, Tunguzca vb.) yararlı ve kullanılışlı bir dizindir.

JOKI, Aulis J., 1952: *Die Lehnwörter des Sajansamojedischen*, (= *MSFOu* 103), Helsinki 394 s. Çalışma esas olarak 18 ve 19. yüzyıllarda toplanmış sözcük listelerine dayanmaktadır. Tabii bunların dışındaki kaynaklar da kullanılmıştır. Hemen her sayfasında bir ya da birden fazla sözcüğe yer verilen çalışmadaki ödünçlemelerin tümüne yakını Türk dillerinden, çok azı Moğol, Yenisey ve Rus dilindendir.

Yakutça

Yakutça, sözvarlığı açısından olsun, başka açılardan olsun, üzerinde en çok çalışılan, ilk ayrıntılı sözlüğü hazırlanan Türk dillerindendir. Böhtlingk'in 1851' deki dilbilgisi ve sözlüğü bugün dahi kullanabildiğimiz çalışmalardandır. E. Piekarski'nin sözlüğü ise Yakut dili ve folkloru konusunda ilk başvuru kaynaklarındandır. Son yıllarda Yakutçanın bir lehçesi sayılabilecek olan Dolganca üzerine de sözlük çalışmaları vardır. Bu konuda M. Stachowski'nin çalışmaları özellikle anılmaya değerdir.

Piekarski'nin sözlüğü TDK yayını olaram A'dan M'ye değin çevrilip yayınlanmıştır. Çevirinin geri kalanı daktilolu olarak TDK arşivinde saklanmaktadır.

AFANAS'YEV, P. S. ve L. N. HARİTONOV (yay.), 1968: *Russko-yakutskiy slovar'*, Moskva, 720 s., 28.500 maddebaşı.

AFANAS'YEV, P. S., M. S. VORONKİN, M. P. ALEKSEYEV (yay.), 1976: *Dialektologiçeskiy slovar' yakutskogo yazıka*, Moskva. 392 s. 8500 dolayında maddebaşına yer verilen sözlükte bir de harita yer alır.

BÖHTLINGK, Otto [Nicolaus von], 1851 (^{2}1964 The Hague): *Über die Sprache der Jakuten*, 1-397 arası dilbilgisi ve metinler yer alır; Yakutça-Almanca sözlüğün yer aldığı izleyen bölüm ise (1-184. sayfalar arası) ilk Yakutça sözlüktür denebilir, sözlükte 5500 dolayında maddebaşı yer alır.

FUJISHIRO Setsu, "An analysis of the linguistic data of Yakut language in Sisuka, Sakhalin in 1931", (Japonca) *Gakujutsu jouhou senta kiyou* 1995, c. 3: 313-342. Sovyet devriminden sonra Sahalin adasına göç eden Yakut bir aileden *katakana* ile yazıya geçirilen 190 sözcüğe yer verilir. Her sözcük önce Latin harfli yazıçevrimi, sonra olması gereken Yakutça biçimiyle yazılmıştır:

KAŁUŻYŃSKI, Stanisław, 1962: *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache*, Warszawa. Yakutçadaki Moğolca ödünçlemeler ele alınmaktadır.

—, 1995: *Iacutica, Prace jakutoznawcze*, Warszawa 404 s. Derleme bir kitap olan *Iacutica*, S. Kałużyński'nin daha önce Yakutça üzerine *Rocznik Orientalistyczny* ve öteki dergilerde yayımlanan yazılarını içermektedir. Kitapta daha önce Kałużyński'nin *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache* (Yakut Dilinde Moğolca Ödünçlemeler) adlı çalışması ile Yakutça etimolojiler üzerine yayımladığı bir dizi makale, sonunda ise kitapta üzerinde durulan sözcüklerin dizini yer alır.

KRUEGER, John R., 1962: *Yakut Manual*, Bloomington, 390 s., 231-279. sayfalar arası yaklaşık 2000 maddebaşının bulunduğu Yakutça-İngilizce sözlük yer alır.

PEKARSKİY, E[duard]. K[arloviç]., ^{2}1916: *Kratkiy russko-yakutskiy slovar'*, Petrograd.

—, 1917 (^{2}1958): *Slovar' yakutskogo yazıka I*, Petrograd, 1280 sütun.

—, 1927 (^{2}1959): *Slovar' yakutskogo yazıka II*, Leningrad, 1281-2508. sütunlar.

—, 1930 (^{2}1959): *Slovar' yakutskogo yazıka III*, Leningrad, 2509-3858. sütunlar.

SLEPTSOV, P. A. (yay.), 1972: *Yakutsko-russkiy slovar'*, Moskva, 606 s., 25.300 maddebaşı.

STACHOWSKI, Marek, 1995: *Studien zum Wortschatz der Jakutischen Übersetzung des Neuen Testamentes*, Kraków 64 s. Yakutça İncil çevirisinin sözvarlığını ele alan çalışma 250 civarında Yakutça sözcükle bu sözcüklerin Almanca dizinine yer verir. Tanıtımı için bak. M. Ölmez, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 5, 1995: 265-9.

VORONKİN, M. S., M. P. ALEKSEYEV, Yu. İ. VASİL'YEV, 1995: *Dialektologiçeskiy slovar' yazıka saḫa (dopolnitel'nıy tom) // Saha tüölbe tıldın tılcıta (ebii tom)*, Novosibirsk 296 s. 1976'da AFANAS'YEV'in de yer aldığı sözlüğe ek olarak hazırlanan, dolayısıyla "ek cilt *(dopolnitel'nıy tom // ebii tom)*" adıyla yayımlanan sözlükte 5000 maddeye yer verilir. Giriş ve açıklamalar bölümü hem Rusça hem de Yakutçdır. Madde karşılıkları da benzer şekilde yine iki dilli olup hem Yakutça hem de Rusça olarak düzenlenmiştir. 1976'daki sözlükten farklı olan şekiller ST (*sürün tılcıt*) kısaltmasıyla yer alır: "*haayba* (ST: *sayba*) evcil hayvanların saklandığı yer, ahır; Evenk *sayva*". 1995'te yayımlanan çalışmada 1992 tarihli Dolganca sözlükle, M. Stachowski'nin 1993'te

yayımlanan çalışmasına, sözlüğün üzerindeki basım yılından çok önce baskıya verilmiş olmasından dolayı doğal olarak yer verilmemiştir. Esas olarak da bu çalışmaya 1986'da başlanmıştır (s. 10). Sözlük, yazı dilinin alfabesiyle yetinir, fazla olarak ancak bir-iki harf vardır. 287-291. sayfalar arasında da "ot adları" yer alır.

Dolganca

AKSENOVA, Ye. Ye., N. P. BEL'T-YUKOVA ve T. M. KOŞEVEROVA, 1992: *Slovar' dolgansko-russkiy i russko-dolganskiy*, Sankt-Peterburg, yaklaşık 4000 sözcük, 192 s.

STACHOWSKI, Marek, 1993: *Dolganischer Wortschatz*, Kraków, 264 s. Dolgancanın ilk sözlüklerinden olan çalışma 5000 civarında Dolganca sözcüğe ve kökenine yer verir. Tanıtımı için bak. M. Ölmez, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 1994: 201-6.

—, 1998: *Dolganischer Wortschatz, Supplementband*, Kraków 282 s. Yazarın daha önceki çalışmasına ek olarak hazırlanan yayında ilk kitapta yer almayan Dolganca sözcüklerle yeni anlamlara yer verilir. Kitap 5000'den fazla maddebaşı içermektedir.

FUJISHIRO Setsu, 1997: "Dorugango yaku shinyaku sei sho 'Maruko niyoru Fukuinsho'", *Kan kita tai hei you no gengo*, c. 3: 183-202. Markos İncili'nin sözvarlığı üzerine yapılmış bir çalışma.

Tuvaca

Tuvaca ve Karagasça sözcüklerin ele alındığı ilk çalışma A. M. Castrén'in çalışması olup tarihi geçen yüzyılın ortalarına gitmektedir. Bunu N. Katanov'un çalışması izlemektedir. Sovyetler Birliği döneminde, Latin harflerinin Türk halkları arasında yaygın olarak kullanıldığı 1930'lu yıllarda hazırlanmış Tuvaca sözlük de vardır. Bu tarihten sonra da iki ayrı Rusça-Tuvaca, Tuvaca-Rusça sözlük hazırlanmıştır (Pal'mbah, Monguş; Pal'mbah, Tenişev). 1980'li yıllarda 5000 sözcüklük bir de okul sözlüğü yayımlanmıştır.

Türkoloji çalışmalarında geçmişte Karagasça, günümüzde ise çoğunlukla Tofalarca olarak anılan ve Buryat Moğol Özerk Bölgesi'nde yaşayan Tofaların diliyle okul kitapları, sözlükler hazırlanmaya başlanmıştır. Söz konusu dil önceleri Tuvacanın bir ağzı sayılmaktaydı. Tofalarcanın yeni bir yazı dili olarak kullanılışıyla ilgili olarak bak. Claus SCHÖNIG, "Das Tofa, eine neue türkische Schriftsprache in der Sowjetunion", *Ural-altaische Jahrbücher*, Neue Folge 12, 1993: 192-202.

Tuvaca ve Tofalarcanın sözvarlığı üzerine Rassadin'in aşağıda anılan çalışmaları ilk sırada gelmektedir.

Moğolistan'da yaşayan Tuvalara ait elimizde bir sözlük yoksa da, E. Taube'nin (sözlü olarak) bildirdiğine göre, kendi derlemelerine ait metinlerin sözlüğü de yakında yayımlanacaktır.

CASTRÉN, M[atthias]. Alexander, 1857: *Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinschen Kreises*, St. Petersburg. Karagas (Tofalar) ve Tuva dillerinin ilk sözlüğü sayabileceğimiz çalışmanın ilk bölümünde yer alan "Tatarca"-Almanca sözlükte (s. 173-130) 2000 civarında maddeye yer verilir. Bunu Almanca-"Tatarca" sözlük (s. 131-166) izler.

KATANOV, N[ikolay]. [Fyodoroviç]., 1903: *Opıt izslědovaniya uryanhayskogo yazıka, s ukazaniyem glavněyşih rodstvennıh otnoşeniy ego k drugim yazıkam tyurkskago kornya*, Kazan' 1540 + LX s. Basımına geçen yüzyılda, 1899'da başlanan çalışma 1903'te tamamlanmıştır. O dönemki adıyla Uryanhay dili, bugünkü adıyla Tuva dilinin öteki Türk dilleriyle karşılaştırmalı bir dilbilgisini içeren çalışmanın 1084-1362. sayfaları arasında bir de sözlük yer alır. İlk

Tuvaca sözlük adını verebileceğimiz bu bölüm klasik anlamda bir sözlük olmayıp ad ve eylemlerin çekimli biçimlerini de vermektedir. Yaklaşık 6000 maddenin yer aldığı sözlükte eşsesli kimi sözcükler de aynı maddede toplanmıştır. Söz konusu çalışmanın Türk Dil Kurumu Kitaplığı'nda, yıllar öncesine ait, yayımlanmamış daktilolu Türkçe bir çevirisi de vardır:

adı adı, ismi 1086 a.

adıbıs adımız, ismimiz 1086 a.

adıŋ adın, ismin 1086 b.

at at, beygir; ad, isim 1101 a-b

KRUEGER, John R., 1977: *Tuvan Manual*, Bloomington (208-242. sayfalar arası sözlük, 3000 dolayında maddebaşı).
MONGUŞ, D. A. (yay.), 1980: *Russko-tuvinskiy slovar'*, Moskva 660 s., 32.000 maddebaşı.
PAL'MBAH, A[leksandr]. A[dol'foviç]. (yay.), 1953 (²1954): *Russko-tuvinskiy slovar'*, Moskva, 708 s., 22.000 maddebaşı.
— (yay.), 1955: *Tuvinsko-russkiy slovar'*, Moskva 724 s., 22.000 maddebaşı.
TENİŞEV, E[dgem]. R[ahimoviç]. (yay.), 1968: *Tuvinsko-russkiy slovar'*, Moskva, 646 s., 22.000 maddebaşı.

Tofalarca

RASSADİN, V[alentin]. İ[vanoviç]., 1971: *Fonetika i leksika tofalarskogo yazıka*, Ulan-Ude. Tofalarcanın sesbilgisi ve sözvarlığı üzerinde duran çalışmanın 151-240. sayfaları arasında yaklaşık 1400 sözcüğün kökeni üzerinde durulur, Tuvaca, Yakutça, Moğolca, Eski Türkçe ve kimi Türk dillerindeki örneklerle karşılaştırılır.
—, 1995: *Tofalarsko-russkiy slovar'. Russko-tofalarskiy slovar'*, İrkutsk. Her iki bölümde de 5000 dolayında sözcük yer alır. Rassadin burada 1971'deki çalışmasının tersine, fonolojik işaretlerden kaçınmış, Tuva alfabesine yakın bir alfabe kullanmıştır.
STACHOWSKI, Marek, "Einige tofalarische Etymologien vor gemeintürkischem Hintergrund", *Ural-altaische Jahrbücher*, Neue Folge 10, 1991: 99-105.

Hakasça

Bugünkü Rusya Federasyonu sınırları içerisinde yer alan Hakas Bölgesi'nde 80 ile 100 bin arası konuşuru bulunan Hakasça için de Rusça-Hakasça, Hakasça-Rusça iki sözlük hazırlanmıştır. Hakasçanın sözvarlığıyla ilgili çalışmalar Kraków Türkolojisince sürdürülmektedir.

BASKAKOV, N. A. ve A. İ. İNKİJEKOVA-GREKUL, 1953: *Hakassko-russkiy slovar'*, Moskva 488 s., 14.000 maddebaşı.
ÇANKOV, D[mitriy]. İ[vanoviç]. (yay.), 1961: *Russko-hakasskiy slovar'*, Moskva 988 s., 31.000 maddebaşı.
JOKI, Aulis J., 1953: "Wörterverzeichnis der Kyzyl-Sprache", *Studia Orientalia*, XIX, 1: 1-47. 1944'te, savaş yıllarında Finlandiya'da bulunan tutsaklar arasında 30 yaşlarında Kızıl'dan gelen bir genç de vardır. Joki, Kızıllı bu gençten bir miktar malzeme derlemiştir, yukarıdaki çalışma bu malzemenin bir bölümünü içermektedir (1000'den fazla sözcük).
—, 1956: "Kai Donners kleine Wörterverzeichnisse aus dem Jurak-, Jenissei- und Tawgy-Samojedischen, Katschatatarischen und Tungusischen", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, LVIII, 1: 1-27.
STACHOWSKI, Marek, 1995: "Etymological Studies on Khakas Food Names", *Folia Orientalia*, c. 32: 147-161. Yemeklerle ilgili Hakasça 21 sözcüğün kökeni ele alınır.
—, 1996: "Einige chakassische Etymologien", *Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge*, c. 14, 218-230.

Yaklaşık 60 tane Hakasça sözcüğün kökenine yer verilir.

TANNAGAŞEVA, N[adejda]. N [ikolayevna]. Kurpeşko ve Şükrü Halûk AKALIN, 1995: *Şor Sözlüğü*, Adana. Daha önce yazı dili olarak Hakasçayı kullanan Şorların 1990'lardan sonra Şorcayı yeniden yazı dili olarak yapılandırmaya çalıştıkları görülmektedir. Buna bağlı olarak da ilk önce Kemerovo'da sonra da Türkiye'de birer Şorca sözlük yayımlanmıştır. Şorca-Türkçe sözlüğün (*Şor-Türkçesi Sözlüğü*) tanıtımı için bak. M. Ölmez, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 5, 1995: 280-282; Şorca sözlükler için Ş. H. Akalın'ın *Kebikeç*'in bu cildinde yer alan yazısına bakınız.

Sarı Uygurca

İlk sözcük listeleri geçen yüzyıla uzanan Sarı Uygurcanın sözvarlığı üzerine bir hayli çalışma yapılmıştır. Son yıllarda bu çalışmaların daha da arttığını görmekteyiz. Sarı Uygurcayla ilgili ilk bilgilerimiz G. N. Potanin'in seyahatnamesine kadar uzanmaktadır. Yüzyılın başlarında C. G. E. Mannerheim, 1940'lı yıllarda da P. M. Hermanns Sarı Uygurlarla ilgili antropolojik çalışmalarında kısa sözcük listelerine yer vermişlerdir. Bunu Malov ve Tenişev'in çalışmaları izlemiştir.

Sarı Uygurlar coğrafya olarak Sibir bölgesinde yaşamasalar da, bağlı oldukları dil grubu olarak Hakasça ve Fu-yü Kırgızcasıyla birlikte Sibir grubu içerisinde anılabilirler.

CHEN ZONG ZHÈN ve Xuan Chun LEİ, 1985: *Xibu Yuguyu Jianzhi* (*Batı Yugucanın (-Sarı Uygurca-) Kısa Kaydı*), Beijing.

GENG SHIMIN, Larry CLARK, 1992-93: "Saryg Yugur Materials", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVI, 1992-93: 189-224.

HERMANNS, P. Matthias, 1942-1944: "Uiguren und ihre neuentdeckten Nachkommen", *Revue Internationale d'Ethnologie et de Linguistique / Internationale Zeitschrift für Völker- und Sprachkunde: ANTHROPOS*, XXXV-XXXVI, 1940-1941: 78-99.

LEI, Xuan Chun, 1992: *Xibu Yugu-Han Cidian* (*Batı Yuguca (-Sarı Uygurca-)-Çince Sözlük*), Chengdu (378 s.).

MALOV, S. Ye[fimoviç], 1957: *Yazık jyoltıh uygurov*, Alma-Ata 198 s. (8-154. sayfalar arası sözlük)

NUGTEREN, Hans, Marti ROOS, 1996: "Common Vocabulary of the Western and Eastern Yugur Languages: The Turkic and Mongolian Loanwords", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 49: 25-91.

—, 1998: "Common Vocabulary of the Western and Eastern Yugur Languages: The Tibetan Loanwords", *Studia Etymologica Cracoviensia*, 3: 45-92.

MANNERHEIM, C. G. E., 1911: "A Visit to the Sarö and Shera Yögurs", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, XXVII, 2: 1-72.

ÖLMEZ, Mehmet, 1998: "Potanin's Yellow Uigur Material and its Importance Today", *Kowalski Armağanı*, Polonya, 34 s.

POTANİN, G. N., 1893: "Sobraniye slov narěçiya hara-yogurov", *Tangutsko-tibetskaya okraina Kitaya i tsentral'naya Mongoliya*, *II*, Sankt-Peterburg: 435-437.

RÄSÄNEN, Martti, 1960: "Saryγ-Uigurisches -z als Entsprechung des Urtürk. *-δ', *Studia Orientalia*, 25: 20-22.

TENİŞEV, E[dgem]. R[ahimoviç]., 1976: *Stroy sarıg-yugurskogo yazıka*, Moskva.

Fu-yü Kırgızcası

Mançurya'nın Harbin bölgesinde, Heilongjiang bölgesinde yaşayan Fu-yü Kırgızları sesbilgisi açısından Sarı Uygurcayla, özellikle de Hakasçayla yakından ilişkilidir. Fu-yü Kırgızcası

konusunda Hu Zhen Hua'nın çalışmaları önde gelmektedir. Hu Zhen Hua'nın aşağıda anılan çalişmalarında Fu-yü Kırgızcasına ait sözcük listeleri yer alır. C. Schönig'in çalışması da Fu-yü Kırgızcasının konumunu tesbit eden önemli çalışmalardandır.

HU Zhen Hua, 1983: "Hei long jiang Fu yu xian de Ke ur ke zi zu ji qi yu yan te dian", *Zhong yang min zu xue yuan xue bao*. 65-69.

—, 1991: "Hei long jiang shung Fu yu xian de Ke ur ke zi zu ji qi yu yan te dian", *Zhong yang min zu xue yuan xue bao*. 253-263.

—, Guy IMART, *Fu-Yü Girgis: A tentative description of the easternmost Turkic Language*, Bloomington, Indiana 1987.

ÖLMEZ, Mehmet, "Sözvarlığı Açısından Fu-yü Kırgızları ve Dilleri", *XII. Dilbilim Kurultayı, 14-16 Mayıs 1998, Mersin*'de okunan bildiri.

SCHÖNIG, Claus, "Bemerkungen zum Fu-yü-Kirgisischen", *Bahşı Ögdisi: Festschrift für Klaus Röhrborn/Klaus Röhrborn Armağanı*. Herausgegeben von J. P. LAUT, M. ÖLMEZ, Freiburg / İstanbul 1998: 317-340.

Altayca

Altayca için hazırlanan sözlüklerin tarihi de geçen yüzyıla, 19. yüzyılın son çeyreğine değin uzanır. Aslında Altayca değişik ağızların tek bir yazı dili, "Altayca" adı altında toplanmış biçimidir. Oyrotça olarak da anılır. Altaycaya yine bir yönüyle Ş. H. Akalın'ın yazısında değinilmektedir. Altaycaya yakın, onun bir ağzı kabul edilen Teleütçenin de bu yakınlarda bir sözlüğü çıkmıştır. N. A. Baskakov, *Altaycanın Kuzey Diyalektleri* başlıklı bir dizi çalışmasında kendilerine Tuba-kiji, Kumandı-kiji ve Kuu-kiji adı veren toplulukların dillerinden metinler, özellikle de folklor ürünleri yayımlamıştır. Bu metinlerle birlikte kısa dilbilgisi ve 2000-5000 maddelik sözlükler yayımlamıştır. Altaycanın bu lehçelerinde kiminde sözbaşında *d'*-, kiminde hem *d'*- hem de *ç*- bir arada görülür. Anılan diller söziçinde Eski Türkçe *-d-* sesini *-y-* olarak yaşatmaları dolayısıyla birer *ayak* dilidirler.

BASKAKOV, N. A. ve T. M. TOŞÇAKOVA, 1947: *Oyrotsko-russkiy slovar'*, Moskva, yaklaşık 10.000 maddebaşı.

BASKAKOV, N. A., 1964: *Russko-altayskiy slovar'*, Moskva, 876 s., yaklaşık 33.000 maddebaşı.

—, 1966: *Severnıye dialektı altayskogo /oyrotskogo/ yazıka. Dialekt çernevıh tatar /tuba-kiji/, grammatiçeskiy oçerk i slovar'*, Moskva 174 s., 97-171. sayfalar arası sözlük, yaklaşık 4000 madde.

—, 1972: *Severnıye dialektı altayskogo /oyrotskogo/ yazıka. Dialekt kumandintsev /kumandı kiji/ grammatiçeskiy oçerk, tekstı, perevodı i slovar'*, Moskva, 197-276. sayfalar arası sözlük, yaklaşık 5000 madde.

—, 1985: *Severnıye dialektı altayskogo /oyrotskogo/ yazıka. Dialekt lebedinskih tatar-çalkantsev /kuu-kiji/ grammatiçeskiy oçerk, tekstı, perevodı, slovar'*, Moskva 234 s., 133-231. sayfalar arası sözlük, yaklaşık 3500 madde.

TIDIKOV, P. P., 1926: *Russko-altayskiy slovar'*, Moskva.

VERBİTSKİY, V.İ., 1884: *Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurkskogo yazıka*, Kazan (bu konuda Ş. H, Akalın'ın bu ciltteki yazısına bak.).

Teleütçe

RYUMİNA-SIRKAŞEVA, L[yudmila]. T[imofeyevna]., N[adejda]. A[leksandrovna]. KUÇİGAŞEVA, 1995: *Teleut-orus sözlik, teleutsko-russkiy slovar*, Kemerovo 120 s. Teleütçenin ilk sözlüğü diyebileceğimiz çalışmada 4000 civarında Teleütçe sözcük Rusça karşılıklarıyla yer alır. Sözlüğün sonunda kişi adlarının, yer adlarının vb. yer aldığı listeler de bulunur.

Kırgızca

Sesçe Altaycaya, coğrafya ve sözvarlığı açısından Ortaasya Türk dillerine yakın olan Kırgızcanın sözvarlığı da iyi derecede araştırılmış ortaya konmuştur denebilir. K. K. Yudahin'in ilk baskısı 1940'ta 25.000 maddebaşı olarak yapılan Kırgızca-Rusça sözlüğü 1965'te 40.000 maddebaşı olarak yayımlanmıştır. Sözlüğün ilk baskısının Türkçe çevirisi 1945 ve 1948'de TDK yayınları arasında iki cilt halinde çıkmış, 1980 ve 90'lı yıllarda da anılan çeviri bir çok kez yeniden basılmıştır. Bunun dışında Kırgızcanın tek dilli, açıklamalı sözlükleri de yayımlanmıştır (*tüşündürmö sözdügi*). İlk olarak 1969'da yayımlanan *tüşündürmö sözdügi*'nin ikinci yayımı iki cilt halinde tasarlanmış, ancak bunun (görebildiğimiz kadarıyla) yalnızca birinci cildi (1984) yayımlanmıştır. Aşağıda anılanların dışında Kırgızcanın değişik konulara ait çok sayıda sözlüğü vardır.

ABDULDAYEV, E., D. İSAYEV, 1969. *Kırgız tiliniŋ tüşündürmö sözdügi*, Frunze.

HEBERT, Raymond J., N. POPPE, 1964. *Kirghiz Manual*, Bloomington, 99-152. sayfalar arası sözlük, yaklaşık 2000 maddebaşı.

KRIPPES, Karl A. (yay.), 1998. *Kyrgyz-English Dictionary*. Dunwoody press, Kensington, Maryland, 654 s., 12.465 maddebaşı.

YUDAHİN, Konstantin Kuz'miç, 1940. *Kirgizsko-russkiy slovar'*, Moskva.

—, 1945-1948. *Kırgız Sözlüğü I-II*, (çeviren: Abdullah TAYMAS), TDK Ankara.

—, 1957. *Russko-kirgizskiy slovar'*. Moskva.

—, 1965. *Kirgizsko-russkiy slovar'*. Moskva.

Kırgız tiliniŋ tüşündürmö sözdügi. Frunze 1984, I-.

Çulım Türkçesi

1980'lere gelene değin herhangi bir sözlüğü bulunmayan Çulım Türkçesinin ilk sözlüğü 1984'te yayımlanmıştır. Çulım Türkçesinin sözvarlığıyla ilgili çalışmalar Kraków Türkolojisince sürdürülmektedir.

BİRYUKOVİÇ, R[imma]. M[ahmutovna]., 1984: *Leksika çulımsko-tyurkskogo yazıka, posobiye k spetskursu*, Saratov 88 s. Çulım Türkçesi üzerine müstakil ilk sözlük çalışması olan bu çalışmada 1500 dolayında sözcüğe yer verilir.

STACHOWSKI, Marek, 1997: "Notizen zur Etymologie der tschulymischen Gerätenamen", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, c. 87, 243-248. Çulımca 15 sözcüğün kökenine yer verilir.

GÜNÜMÜZ TÜRK DİLLERİ VE SÖZLÜKLERİ EK: HALAÇÇA VE SALARCA HAKKINDA BİR KAÇ SÖZ

Mehmet ÖLMEZ

Kebikeç'in 6. cildinde tarihî dönem Türk dillerini ele alan sözlükler hakkında kimisi uzun, kimisi de kısa sayılabilecek bilgiler verilmişti. Bu ciltte ise günümüz Türk dilleri aynı açıdan ele alınmaya çalışılmıştır. Yüzyılın başında günümüz Türk dilleri üzerine iki dilli sözlükler neredeyse yok denecek kadar azdı. Yüzyılın ikinci yarısından sonra ise iki dilli sözlüklerin sayısı hızlı bir artış kaydeder. 1980'li yıllardan itibarense hemen her dilin kendi açıklamalı sözlüğü yayımlanmaya başlanmıştır. Tabii bu konuda kimi dillerin açıklamalı sözlükleri daha gerilere gitmektedir. Bugün ise sözlüğü, sözvarlığı ortaya konmamış bir Türk dilinin hemen hemen kalmadığını söyleyebiliriz. Aynı grupta yer aldığı dillere göre lehçe ya da ağız konumundaki kimi Türk dillerinin dahi 1990'lı yıllardan sonra sözlükleri yayımlanmaya başlanmıştır. Eski Sovyetler Birliği'nde nüfusları öteki Türk halklarına göre fazla olanların dillerine, Rusçadan Kazakçaya, Özbekçeye, Tatarcaya, Kırgızcaya, Türkmenceye, Azeri Türkçesine hukuk, tıp, sanat, matematik, dilbilimi, kimya, fizik vb. şekilde öteki bilimdallarının sözlükleri hazırlanmıştır.

Kebikeç'in bu sayısında Türkçe ile ilgili sözlüklerin yanı sıra öteki Türk dilleri hakkında da değişik kaynakçalar yer almaktadır. Meslektaşımız N. Demir Türkçenin ağız sözlükleri konusunda verdiği bilgilerin yanı sıra bir ağız sözlüğünün nasıl hazırlanması gerektiği konusunda değerli bilgiler vermektedir. *Türkçenin Derleme Sözlüğü* kadar oylumlu olmasa da eski Sovyetler Birliği sınırları içerisinde kalan Türk dillerinin ağız sözlükleri konusunda önemli çalışmalar yapılmıştır. *Kebikeç*'in bu cildinde yazısı bulunan meslektaşlarımız yeri geldikçe söz konusu dillerin ağız sözlükleri üzerinde de durmuştur. Tabii bu konu da başlı başına ayrı bir yazı konusudur. Ağız sözlükleri hakkında Hendrik Boeschoten'un "On dialect dictionaries" (*The Mainz Meeting. Proceeding of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics*. August 3-6, 1994. Yay. L. Johanson, É. Á. Csató, V. Locke, A. Menz, D. Winterling,

Wiesbaden: 571-579) adlı yazısına bakılabilir. Türk dillerinin çeşitli ağızları üzerine aşağıdaki kısa, seçme kaynakçayı verebiliriz (Yakutça için yine bu ciltte yer alan "Sibir Çevresi ... " adlı kaynakçaya bakınız):

ARAZKULIYEV, Sabır, Soltanşa ATANIYAZOV, Recep BERDİYEV ve Göwher SAPAROVA, 1977. *Türkmen Diliniñ Gısgaça Dialektologik Sözlügi.* Aşgabat, «Ilım» neşiryatı.

BLÄSING, Uwe, 1997: "Irano-Turcica: Westiranisches Wortgut im türkeitürkischen Dialektmaterial", *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2: 77-150.

BORHANOVA, N. ve G. YAKUPOVA, 1953. *Dialektologik Süzlík*, Kazan.

BORHANOVA, N. B., L. T. MAḪMUTOVA, Z. R. SADIYKOVA ve G. K. YAKUPOVA, 1969. *Tatar Tílíníñ Dialektologik Süzlígí*, Kazan.

BOZKURT, Memet Fuat, 1977. "Kabil Avşar Ağzı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1977:* 205-261.

—, 1981. "Afganistan'da bir Türkmen Ağzı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1978-1979*: 39-79.

ÇOMMADOV, O., 1991. *Türkmän diliniñ kärki topar dialäktläri.* Aşgabad.

HAYASI Tooru, 1998. *Gendai Uiguru-go Urumuchi-hougen Goishuu.* Institut for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa. xvi + 251 s. (Ürümçi Ağzının Sözlüğü, maddeler Uygurca-Japonca-İngilizce olarak düzenlenmiştir, sözlükte 2231 madde yer alır)

HUDAYBERGENOV, C., 1971. *Türkmän diliniñ ämräli dialäkti.* Aşgabat.

JARRING, Gunnar, 1938. *Uzbek Texts from Afghan Turkestan with Glossary*, Lund / Leipzig.

—, 1964. *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund.

RÜSTEMOV, R. E., M. Ş. ŞİRELİYEV, (yay.) 1964. *Azerbaycan dilinin dialektoloji lügeti*, Bakı 480 s. 5000'in üzerinde maddebaşına yer verilir.

SERGEYEV, L[eonid] P[avloviç], 1968. *Dialektologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı.

ŞÅÄBDURÄHMÅNOV, Ş. Ş., 1971. *Özbek ḫalḳ şewäläri luġati.* Tåşkent, Özbekistån SSR «Fän» näşriyåti.

Yukarıda anılan kaynaklardan Bläsing'in çalışması her ne kadar "Türkiye Türkçesinin Ağız Malzemelerinde Geçen Batı İran Dili Ödünçlemeleri" başlığı taşısa da (55 madde), yer verilen sözcüklerden ancak bir-ikisi Türkçenin ağızları için (*gor, tir* gibi) düşünülebilir. Burada ele alınan sözcükler Türkçenin ağızları için genelleştirilemez. Esas olarak Derleme Sözlüğü'ne dayanan çalışmada T. Gülensoy ve A. Buran'ın *Tunceli Yöresinden Derlemeler* (Boğaziçi İlmî Araştırmalar Serisi 14, İstanbul 1992) adlı kitabı da kullanılmıştır. *Derleme Sözlüğü* bilindiği üzere bir çok açıdan dikkatle kullanılması gereken önemli bir kaynaktır. Bläsing'in ayrıntılı ve dikkatli çalışması için söyleyebileceğimiz tek şey yazının başlığı ile içeriğinin farklı olduğudur.

1930 ile 1990 yılları Türk dillerinden Rusçaya, Rusçadan Türk dillerine sözlüklerin hazırlandığı yıllardır. 1990'dan sonra, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bu dillerden İngilizceye, çoğunluğu da Batı ülkelerinde hazırlanan sözlükler görülmeye başlar. Bunlara aşağıdaki sözlükleri örnek verebiliriz:

KRIPPES, Karl A., (yay.), 1994. *Kazakh (Qazaq)-English Dictionary.* Dunwoody press, Kensington, Maryland.

—, (yay.), 1996. *Uzbek-English Dictionary.* Dunwoody press, Kensington, Maryland.

—, (yay.), 1998. *Kyrgyz-English Dictionary.* Dunwoody press, Kensington, Maryland.

O'SULLIVAN, Patrick, Mario SEVERINO, Valery VOLOZOV, 1994. *Azerbaijani-English Dictionary.* Dunwoody press, Kensington, Maryland.

Kebikeç'in bu cildine Yeni Uygurcanın sözlükleri için de bir kaynakça eklenmek istenmişse de, sürenin darlığı nede-

niyle bundan vaz geçilmiştir. Yeni Uygurcanın sözlükleri için Kurtuluş Öztopçu'nun *TDA 2* (1992) ve 3 (1993)'te yer alan yazılarına bakılabilir.

Kırgızcanın sözlükleri üzerine de benzer şekilde başlı başına bir yazı yetiştirilememiştir. Bu nedenle Kırgızca sözlüklerin kısa listesi kendisine en yakın grup içerisinde, Sibir grubu içerisinde yer almıştır. Kırgızca esas olarak Altaycaya yakınsa da sözvarlığı açısından bir yönüyle Ortaasya Türk dillerine, Kıpçak grubuna da yakındır.

Kebikeç'in bu sayısında bulunması gereken bir başka başlık da Halaçça ve Salarca sözlükler üzerineydi. Ancak derginin basıma gireceği tarihe bu yazıların tamamlanması güçtü, bu nedenle burada anılan dillerle ilgili sözlük çalışmalarının listesini vermekle yetiniyoruz, bunun için ek bölümüne bakınız.

Kebikeç'in 6. sayısında etimoloji sözlükleri ve Sevortyan'ın sözlüğü üzerinde kısaca durmuştuk. Bu süre içerisinde Sevortyan'ın sözlüğünün 5. cildinin yayımlandığını da görmüş olduk. *K* ve *Ḳ* harflerine yer verilen bu ciltte yalnızca A ünlüsü ile başlayan sözcükler (*Ka* ve *Ḳa*) yer alır. L. S. Levitskaya, A. V. Dıbo ve V. İ. Rassadin'in yayına hazırladıkları bu ciltte yaklaşık 700 maddebaşına yer verilir: *Etimologiçeskiy slovar tyurkskih yazıkov. Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye leksiçeskiye osnovı na bukvı K-Ḳ.* Moskva 1997 (364 s.). Yine benzer şekilde Fedotov'un yayımladığı iki ciltlik *Çuvaşçanın Etimolojik Sözlüğü*'nü de *Kebikeç*'in 6. cildinin yayımından sonra görebildiğimizi belirtmek gerekir.

Türk dillerinin bir kısmını ya da çoğunu içerisine alan, birisi 19. yüzyılın ikinci yarısında, ötekisi ise 20. yüzyılın başında yayımı tamamlanan iki sözlüğü anmak gerekir.

L. Budagov, *Sravnitel'nıy slovar turetsko-tatarskih' nareçiy*. Sanktpeterburg' 1869-1871. Budagov'un sözlüğü, Radloff'un sözlüğü yayımlanana değin Türkoloji araştırmalarında önemli başvuru kaynaklarından biri olmuştur. Sözlüğün daha sonra SSCB döneminde bir de tıpkıbasımı yapılmıştır (1960).

Wilhelm Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Sanktpeterburg'*. I. 1893, II. 1899, III. 1905, IV. 1911. Daha sonra aynı sözlüğün biri Hollanda da (Omeljan Pritsak'ın önemli bir önsöz yazısıyla birlikte) dört cilt halinde, diğeri eski SSCB'de sekiz cilt halinde yapılan iki ayrı tıpkıbasımı yapılmıştır (1960). Ayrıca yine 1968-74 arası A. von Gabain ve W. Veenker'ce düzenlenen ve sözlükteki sözcüklerin Almanca karşılıkları ile bunların Radloff'un sözlüğündeki sayfa numaralarını gösteren yararlı bir dizin hazırlanmıştır. Radloff'un sözlüğü hakkında şu yazıya bakılabilir: M. Ölmez, "Radloff Sözlüğünün Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?", *VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Kurultayı*, 7-9 Ağustos 1996 || *VIIIth International Conference on Turkish Linguistics, August 7-9*, Yayınlayanlar: K. İmer, N. E. Uzun, Ankara 1997: 365-377 + 3'.

Bunların dışında birisi Türkiye'de, Kültür Bakanlığı yayını olarak hazırlanmış, sekiz Türk dilini içeren, liste şeklindeki bir çalışmayla ötekisi Kurtuluş Öztopçu tarafından hazırlanmış karşılaştırmalı iki sözlükten söz edebiliriz:

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I, (Kılavuz Kitap), II Dizin, Ankara 1991.

Kurtuluş Öztopçu'nun yayına hazırladığı çalışma ise yine sekiz Türk dilini içermekle birlikte her dilin sözcüğünü kendi resmî yazımıyla vermektedir: *Dictionary of Turkic languages : English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Turkish, Turkmen, Uighur, Uzbek*, London : Routledge, 1996. XV, 361 s.

Kebikeç'in 6. cildinde, hemen her tür çalışmada olduğu gibi, bu tür çalışmalarda da hiç istenmeyen bir kısım dizgi ve baskı hataları olmuştur. Bunların bir kısmını okuyucularımızın hoşgörüsüne sığınarak aşağıda sıralıyoruz. *Uigurisches Würterbuch*'un ilk sayfası da 188. sayfada yer almış, ancak teknik bir nedenle baskı silik olmuştu. Aynı sayfayı bu ciltte bir

sayfa	sütun	satır	yanlış	doğru
109	2	yukarıdan 5	türk	Türk
110	1	yukarıdan 21	verir	verilir
110	1	aşağıdan 9	-dığımızı	-dığımız
110	1	aşağıdan 2	çalıştığımı	çalıştığımızı
119	2	orta	Yazıtları	Yazıtların
119	2	orta	diyalekleri	diyalektleri
120	1	orta	yazıtları	yazıtların
120	1	aşağıdan	ülülerle	ünlülerle
120	2	aşağıdan 1	başığı	başlığı
122	1	2	Türkçesini	Türkçesinin
122	1	orta	çok	çok sayıda
122	1	orta	verilmiltir.	verilmiştir.
122	1	aşağıdan 8	anınlan	anılan
143	1	2. paragrafın ilk iki cümlesi atılacak		
156	1	son kitabın yazarı "Irène Mélikoff" olacak		
175	1	aşağıdan 2	*Sözlüü-*	*Sözlü-*
176	1	orta	*oze* "açık".	*oze*"açık"tır.
177	1	orta	göste-rilmiştir.	göster-miştir.
180	1	orta	Stanislaw	Stanis¬aw
181	1	aşağıdan 4	etimolog	etimolog olarak
181	1	orta	(ati	(Z̲āti

kez daha yayınlıyoruz.

Ek: Halaçça ve Salarca Hakkında Bir Kaç Söz

Halaçça üzerine üç çalışmadan söz etmek gerekir. İlk çalışma olan Khalaj Materials'ta ilk kez Halaçça bir sözlük yer alır, bunu Halaççanın Harrab ağzına dayanan Halaççanın ilk sözlüğü izler. Son olarak, Halaççanın sözvarlığı üzerine Doerfer'in 1987'de yayımladığı çalışma gelmektedir. Halaççayla ilgili çalışmalar halen G. Doerfer ve S. Tezcan'ca sördürülmektedir.

DOERFER, G., W. HESCHE, H. SCHEINHARDT, S. TEZCAN, 1971. *Khalaj Materials*. UAS 115, Indiana University, 290-311. sayfalar arası sözlük, 200'ün üzerinde maddebaşı.

DOERFER, G., Semih TEZCAN, 1980. *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*. Budapest, 79-292. sayfalar arası sözlük, 4000'e yakın maddebaşı.

DOERFER, G., 1987. *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch: Textband*, Wiesbaden.

Salarca

Salarca üzerine ilk sözlük diyebileceğimiz çalışma Potanin'in seyahatnamesinin sonunda yer alan listedir. Salarca-Rusça olarak hazırlanan bu listenin sonunda kısa cümlelere de yer verilmiştir. Salarca bu liste daha sonra sesbilimi ve sözvarlığı açısından Poppe tarafından ele alınmış ve ayrıntısıyla incelenmiştir. Daha sonra bir liste de Zs. Kakuk yayımlamıştır. Salarca geniş ilk çalışma ise Tenişev'in çalışmasıdır. Yakın zamanda, Çin'de yayımlanan bir çalışma ise bir tür kısa Salarca sözlüktür.

KAKUK, Zsuzsa, 1962: "Un Vocabulaire Salar", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XIV, 2, 173-196.

POPPE, Nicholas, 1953. *"Remarks on the Salar Language", Harvard Journal of Asiatic Studies*, XVI, 3-4: 438-477.

POTANİN, G. N., 1893. "Sobraniye slov salarskago nareçiya", Tangutsko-tibetskaya okraina Kitaya i tsentral'naya Mongoliya, II, Sankt-Peterburg: 426-434.

LIN LIANYUN, 1992. *Sala-Han, Han-Sala cihui. Zhonguo Shaoshu Minzu Yuyan Xilie Cidian Congshu.* Chéngdu: Sichuan Minzu Chubanshe.

TENİŞEV, E. R., 1976. *Stroy salarskogo yazıka*, Moskva.

İLGİNÇ BİR SÖZLÜK

Armağan Cengiz BÜKER

İspanya'da Burgos kentine ünlü *Katedral*'i görmeye gitmiştim. Titizce korunmuş Ortaçağ yapısıyla tarihsel özellikleri bozulmadan saklanmış şehirler için iyi bir örnek olan, dar ve kemerli sokakları yanında çağcıl, aydınlık atmosferi büyüledi beni. Karşıma birden bir Don Kişot çıkar mı çıkmaz mı derken, göze zor görünen bir kuytu köşede saklanmış kitapçı dükkanı çekti dikkatimi. Burada düşgeliverdiğim* bir betik ise iyiden iyiye arttırdı şaşkınlığımı: *Yedi Dilde Hakaret ve Laf Atma Sözlüğü*... sonunda da armağan olarak Türkçe küfürler.

Doğrusu hiç ummuyordum Burgos'ta Türkçe bir küfürname ile karşılaşacağımı.

Betiği düzenleyen Cristobal Ruiz Garcia. Yayınlayan ise A. E. P. I. (Agencia Española de la Propiedad Intelectual - İspanya Düş Ürünleri Ajansı) - Obra Guasa (Şaka Yapıtları). Buradaki "guasa" sözcüğünün aslında şakadan çok "eşek şakası" anlamına geldiğine de bakışınızı çekmek isterim.

Betik Madrid'de, 1991 yılında yayınlanmış. Toplam 175 sayfa. Başındaki "Giriş" bölümünde yapıtın size "aşk ve savaş için", bir başka deyişle "sevişmeye döğüşmeye" tüm kapıları açacağı savı ileri sürülüyor. "Giriş"in ardından bir "okunuş (telaffuz)" açıklaması eklemeye gerek duyulmuş; İspanyollar için elbette. Yedi dilde akla gelecek her türlü "ayıp laflar" abecesel olarak sayılıp dökülmüş. Bu yedi dil İspanyolca, İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Çince, Rusça.

Sözlük tümüyle altı dilden oluşuyor.

* **Düşgelmek**: tesadüf etmek (*Türkçe Sözlük*, TDK, 7, baskı, Ankara, 1983.

Önce "hakaretler" sözlüğü 76 sayfa, ikinci olarak "üreme bölgeleri ve eşeysel birleşme sözcükleri" sözlüğü 2 sayfa, üçüncüsü "sokak dili" sözlüğü 15 sayfa, dördüncüsü "laf atma" sözlüğü 2 sayfalık bir girişten sonra gelen 36 sayfa. Beşinci olarak da bunu on iki sayfalık bir "kız tavlama" sözlüğü izliyor.

Türkçe "sunturlu" sözler ise sözlüğün sonuna eklenen 9 sayfalık özel bir bölümde "armağan" olarak sunulmuş.

Doğrusu, bence, psikanalitik bir yönü de olsa böylesi bir linguistik çalışmayı yüzü kızarmadan okuyup incelemek için biraz yürek ister. "Şaka" niyetine de olsa böyle bir kitaba adını koyan arkadaşı bayağı "takdir" ettim. En azından psikolinguistik araştırmalar için bir çekirdek oluşturmayı başarmış.

Türkçe bölümündeki bir çok anlam ve yazım yanlışına karşın!

Ola ki ilerde bu arkadaşla bir karşılaşma olanağı bulurum. O zaman yanlışlarını bir bir göstereceğim kendisine, eksiklerini sayıp dökeceğim. Öyle ki Türkçe sövüp saymanın pek de sandığı gibi kolay olmadığı sinsin kafasına. Bu konuda, doğal olarak, bilimsel ölçülere daha uygun, daha kapsamlı çalışmaları da kendi genç araştırmacı psikolinguistiklerimizden beklemek hakkımızdır, değil mi!

İZMİR'DE MUHTARLIK TEŞKİLATININ KURULMASI VE İZMİR MAHALLELERİ

Erkan SERÇE

Osmanlı idaresinde mülkî, beledî ve adlî teşkilatın ilk basamağını oluşturan mahallelerin[1] farklı açılardan birçok tanımı yapılmıştır. Musa Çadırcı'nın ifadesiyle, *"Anadolu kentlerinde mahalle dendiğinde genel olarak, birbirini tanıyan, belirli ölçüde tutum ve davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içindeki kişi-lerin yaşamlarını geçirdikleri evlerin oluşturduğu, sınırları kesin çizgilerle ayrılmamış bir veya birkaç sokağı olan, camisi ya da mescidi bulunan bir alan anlaşılmaktadır"*[2] Mahallede cami, mescit, kilise ya da havra gibi ibadethanelerin ya da pazar yerinin belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim ileride de görülebileceği gibi, İzmir'de de XX. yüzyılın başlarına kadar mahalle isimlerinin saptanmasında genellikle ibadethaneler esas alınmıştır. İmam, muhtarlık düzenlemesine değin mahalle halkını temsil etmekte, mahalle ve mahallenin sorunlarının çözümünde daha üstteki idari birimlerle ilişkiyi sağlamaktaydı. Aynı süreç tersinden de işlemekteydi; daha üst idari birimlerin mahalle ve mahalleliler hakkındaki karar ve uygulamaları, büyük ölçüde yine mahalle imamı aracılığıyla ilgililere ulaşıyordu.

Mahalle yönetiminin işleyişi II. Mahmut dönemine kadar pek fazla bir değişim göstermeden süregelmiştir. Ancak topyekün bir merkezileşme isteğinin ön plana çıktığı II. Mahmut döneminde, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sonrasında, güvenlik, vergi toplama ve mahalle asayişini sağlamak konusundaki aksaklıkların, yeni düzenlemeleri gündeme getirmesi kaçınılmazdı. Öncelikle İstanbul'da uygulamaya konulan yeni düzenlemeyle, her mahallede denenmiş ve iyi huylu oldukları anlaşılmış becerikli kimselerden muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sani adı ile ikişer kişi "ittifak-ı ârâ ile" muhtar seçiliyordu. Her muhtar, mahallesi halkına ve muhtar-

1 Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul, 1936, s.103.

2 Musa Çadırcı, "Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul, 1997, s. 257. Ayrıca bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* '1071-1920), Ankara, 1980, s. 103-104.

lara da mahalle imamı kefil olduktan sonra "vücuh-ı vilayet" de birbirlerine kefil ediliyordu. Böylece mahallenin asayişi ve diğer meselelerinden bütün mahalle halkı sorumlu kılınıyordu. Muhtar seçilenlerin isimleri kadı tarafından şeriyye siciline kaydedildikten sonra ayrıca Defter Nazırına ve Ceride Nezaretine de gönderiliyordu. Nezarete bildirilen isimler tetkik edildikten sonra usûl gereğince Padişah'a arz ediliyor ve Darphane'de mühürler hazırlanıp muhtarlara gönderiliyordu. Mührün hazırlanıp gönderilmesi hem çok zaman aldığından ve hem de masraflı olduğu için muhtarların mühürlerini güzelce saklamaları, kaybetmemeleri tembih ediliyordu.[3]

Muhtar seçilmesindeki sürecin karmaşıklığı, aslında muhtarların görevlerindeki öneme paraleldi; mahalle veya köyün asayişini sağlamak, muhtarlığını yaptıkları mahalleden veya köyden başka bir şehir veya köye gitmek isteyenlere "mühürlü pusula" vermek, mahallede doğan, ölen, başka mahallelere göçenlerle ilgili kayıtları düzenlemek, veraset işleriyle ilgilenmek, kazanın veya köyün her altı ayda bir gider defteri hazırlanırken mahallesini temsilen hazır bulunmak, mahalenin gelir ve giderlerini gösteren hesap defterini tutmak ve mahalle payına düşen vergilerin tevziinde imam ile birlikte meclis-i şerde çalışmak, eğer mahallesi halkı bir haksızlığa uğramışsa mahalle halkı adına gerekli mercilere başvurmak görevlerinden bazılarıydı[4].

Çadırcı'nın aktardığına göre, İstanbul dışında muhtarlıkların kurulması ilk kez Kastamonu sancağında gündeme gelmiştir. Yöre ayanının, zulmettiği halkın şikayeti üzerine ortadan kaldırılması sonrasında yeni bir ayan seçilme yoluna gidilmemiş, İstanbul'da uygulanan muhtarlık usulü, Kastamonu'da da uygulanmaya başlanmıştır. Gelişmelerden memnun kalınması üzerine, Rumeli ve Anadolu'ya yaygınlaştırılması için her yere ferman gönderilmiştir.[5]

Muhtarlık teşkilatının ortaya çıkmasında temel amaç, memlekette o devirde hemen hemen hiç kalmamış olan asayişi sağlamak idiyse de, zaman içinde vergi tahsilinin kolaylaştırılması rolü daha belirginleşti. Gerek 1864 Vilayet Nizamnamesi ve gerekse 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi, bir yandan muhtarlık teşkilatının yanına ihtiyar meclislerini eklerken diğer yandan seçilmeleri konusundaki kuralları düzenlemekteydi[6].

II. Mahmut döneminde 1871'e kadar uzanan düzenlemeler sonunda, daha önceleri ilgili cemaatin dini görevleri tarafından yürütülen köy ve mahalle işleri, muhtar ve ihtiyar meclislerine aktarıldı. Muhtarlara imamların kefil ettirilmesiyle, imamların -dolayısıyla papaz, kocabaşı ve diğerlerinin- itibarı bir bakıma arttırılmış gibi düşünülse de[7], bu durumun rahatsızlık yaratacağı ortadadır. Sorun sadece dini görevlilerin, mahalle işlerindeki yetkilerinde bir azalma olup olmaması değildi; otoritelerine bir ortak çıkmıştı ve üstelik bu ortak, doğrudan devlet tarafından yetkili kılınmaktaydı. Unutmamak gerekir ki, mahalle imamlarının nüfuzu idari görevleriyle de bağlantılıydı[8]. Ayrı-

3 Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi", *TODAİE Dergisi*, cilt 2, sayı 3, 1993, s.6.

4 Çadırcı *a.g.m.* s.6-7.

5 Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, cilt XXXXIV, sayı 135, s. 411-412.

6 "Vilayet Nizamnamesi", *Düstur*, tertib-i evvel, cilt 1, s. 608-624, "İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesidir", *Düstur*, tertib-i evvel, cilt 1, s. 525-651.

7 Bilal Eryılmaz, "Türkiye'de Köy ve Mahalle Muhtarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması*, İstanbul, 1997, s. 205, Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının..." s. 411.

8 İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985, s. 100-101.

ca muhtarların seçimle belirlenmesinin, mahalle düzeyindeki bu otorite ortaklığında muhtarlara bir avantaj sağladığı söylenebilir. Diğer bir sorun, o zamana kadar ya merkezden gönderilen tahsildarlar ya da kabz-ı mallar eliyle yürütülen bazı vergilerin tevzi ve tahsilatının, muhtarlara devredilmesiyle ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, muhtarlık teşkilatı, ilk olarak II. Mahmut döneminde İstanbul'un İslâm meahallelrinde kuruldu ve 1833'ten itibaren Kastamonu'dan başlayarak Anadolu'da yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Fakat bu sürecin hiç de hızlı işlemediği, büyük şehirlerde bile muhalefetle karşılaştığı anlaşılıyor. Nitekim 1887'de, İzmir'de yayınlanmakta olan *Hizmet* gazetesi, vilayetin teşkilinden itibaren İzmir ve Manisa'da muhtarlık teşkilatının oluşturulmaya çalışıldığını ancak çeşitli kereler gündeme gelen girişimlerin "İzmir'de mahallât teşkili muhâldir' fikirlerinden mütehassıl camialar" tarafından engellendiğini yazmaktadır. Hizmet'e göre, muhtarlık teşkilatının kurulmaması işlerin "kendi kendine bir tarz-ı idare alması"na yol açmış ve özellikle "emvâl-i devlet kabz-ı mâl nâmıyla tahsil idarelerinden tayin edilen bir takım tahsildarlar marifetiyle tahsil ettirilerek bu suretle hazine-i celile nâ-kabil-i inkâr bir hayli zararlar görmüş"tü.[9]

Gerçekten de Aydın valiliği tarafından düzenlenerek Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen haziran 1885 tarihili bir tezkerede, "Teşkil-i Vilayet Nizâmnâmesi hükmünce şehir ve kasabaların mahallâta taksimiyle kurada olduğu gibi her mahalleye muhtar ve ihtiyar meclisi azası intihap" ettirilmesi gerektiği halde, vilayetin teşkilinden beri bunun yerine getirilemediği belirtiliyor, neden olarak da "...cemaat-i gayr-ı müslimenin cemiyetlerine ait umur için reis-i ruhanilerinin taht-ı idaresinde birer meclisleri bulunduğundan ihtiyar meclislerinin intihâbında tereddüte ve hatta nevmâ muhâlefete sevk etmiş" olması gösteriliyordu. Buna karşın uygulamanın, kanun gereği ve faydalı olduğu konusunda cemaat dini önderleri "lisân-ı münâsip" ile ikna edilmiş, sonuçta "İzmir şehri elli bir mahalleye taksim edilmiş ve her mahalenin muhtar ve ihtiyar meclisi azası nizamına tevfikan intihap ve tayin kılınmış"tı[10]. Aslında bu girişimin ilk olmadığı anlaşılıyor; 28 Mart 1300 tarihli, Aydın Vilayeti'nden Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen bir başka yazıda "İzmir'de Yapıcıoğlu Çeşmesi denilen mahal civarında sekenesi muhacirinden ibaret olmak üzere teşkil olunan mahallenin Naşidiye nâmıyla yâd olunması Meclis-i İdare-i Vilayetçe tensip olunmağla imam ve muhtar mühürlerinin hak ettirilerek irsâli hususunun icâb edenlere irade buyurulması niyâz olunur" denilmesine bakılacak olursa muhtarlık dönemi uygulamaya çalışılmıştı.[11]

Ancak tüm bu girişimlerin sonuçsuz kaldığı, en azından uygulamalarının ertelendiği anlaşılıyor; 1885'te İzmir'in mahallelere bölünerek muhtarlık teşkilatı kurulması çalışmalarını yürüten Vali Hacı Naşit Paşa Suriye valiliğine tayin edilerek şehirden ayrılmış, yerine gelmesi beklenen Hakkı Paşa'nın da Ticaret Nazırı olarak atanması vilayet yönetiminde bir süre boşluk doğmasına yol açmış olmalıdır. Nitekim, bu konudaki kararın uygulama imkanı bulması Nazif Paşa'nın valiliği döneminde mümkün olacaktır. *Hizmet* gazetesi, 7 Eylül 1887 tarihli nüshasında, tüm olumsuzlukları gidererek muhtarlık teşkilatının kurulması konusundaki kararlılığından dolayı vali Nazif Paşa'yı kutlamakta ve İzmir şehrinin elli mahalleye bölündüğünü, her mahallenin muhtarlarının tayin edildiğini, Eylül 1887'den itibaren "emvâl-i devlet"in

9 *Hizmet*, 7 Eylül 1887

10 BOA. *Şura-yı Devlet*, 1381)20.

11 BOA. *Şura-yı Devlet*, 1381/1.

muhtarlar aracılığı ile tahsil edilmeye başlanacağını yazmaktadır. Nazif Paşa da Aydın Valiliği görevindeki icraatları konusunda hazırladığı raporunda konuyla ilgili şu bilgileri vermektedir: "İzmir gibi mühim bir noktada şimdiye kadar mahallât taksimi ve muhtarlar ile ihtiyar meclislerinin teşkili icrâ olunmayıp mürettebât-ı hazinenin vergi kısmı maaşlı kabzımallar ve tahsildârlar vasıtasıyla ve bedelât-ı askeriye'de metropolithâneler ve havralar marifetleriyle tevzi ve tahsil olunagelmekte ve bundan dolayı pek çok istilsât ve suistimâlât vukuuyla beraber emvâlin çoğu bakayâda kalmakta olduğu kuyûd-ı mevcude ile sabit olduğu halde sâye-i şahanede bu sene memleket altmış? mahalleye taksim ve her bir mahalleye muhtarlar ve ihtiyar meclisleri nasb ve tayin olunarak tahsilât-ı emvâl-i umumiye nizâmı dairesinde cereyân ettirilmeye başlamıştır ki bundan pek çok menâfi-i hazine husule gelmiştir."[12]

İZMİR MAHALLELERİ

Gelelim İzmir'in mahallelerine. İzmir, XIV. yüzyılda Türk yerleşiminin başlamasıyla birlikte ikili bir görünüm kazanmıştı. Türkler'in Kadifekale eteklerinde, Latinler'in de kıyı hattı boyunca yerleştikleri İzmir'in bu ikili görünümü, şehrin tamamen Türkler'in eline geçmesiyle sona erdi[13]. XVI. yüzyılın ilk yarısında İzmir'de, Faik Paşa, Mescid-i Selâtinzâde, Han Bey (Pazar), Liman-ı İzmir, Boynuz Seküsü ve Cemaat-ı Gebran mahalllerinin varlığına işaret edilmekte, yüzyılın ikinci yarısında bunlara Ali Çavuş, Şaphane ve Yazıcı mahallelerinin eklendiği ifade edilmektedir[14]. Bu mahalleler içinde Rum Ortodokslarının yerleşim mahalli olan Cemaat-ı Gebran dışındaki mahalleler Türk'tü[15]. Ancak bundan sonra, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar büyük bir boşluk bulunmaktadır. Gerek seyahatnamelerde ve gerekse dönemle ilgili çalışmalarda geçen Punta, Darağacı, Frenk Mahallesi, I. Kordon, Çarşı, İslham, Rum, Ermeni, Yahudi mahalleleri gibi nitelendirmeler, yine yaygın bir biçimde kullanılan Yukarı mahalle, Basmahane, Konak vb. isimler bir idari birim olarak "mahalle"yi değil, ya ticaretin canlı olduğu merkezleri ya İzmir'de yaşayan dinsel cemaatlerin yoğunlaştıkları bölgeleri, ya da önemli cadde, sokak ve semtleri işaret etmektedir. XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren izleyebildiğimiz İzmir Kadı Sicilleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'deki Müslüman mahalleleri hakkında bir fikir verebilmektedir; Mirali, Kefeli, Cami-i Atik, Hatuniye, Kasab Hızır, Selâtinoğlu, Hacı Hüseyin, Çorakkapı, Pazaryeri, Faik Paşa, Ali Reis, Hasan Hoca, Şeyh Cedid ve İzmir Karantinası mahalleleri, 1852-1880 yılları arasında defterlere yansıyan mahalle isimleri.[16]

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'in Dünya pazarlarıyla eklemlenmesi ve ticari hayatındaki canlanma, nüfusunun kozmopolit bir şekilde çoğalmasına yol açtı. Slaars, İzmir nüfusunun 1840'dan sonra 1868'e kadar fazlasıyla arttığını belirterek bunun nedenlerini, "veba salgınının ortadan kalkması, buharlı gemilerle İzmir'in Avrupa ile ve diğer doğu iskeleleri ile bağlantısının sıklaşması ve kolaylaşması, ticaretteki gelişme, eğitimde artan yayılma, dahili sükun ve sulh, Kırım savaşı dolayısıyla bu bölgelerin daha iyi

12 *Hizmet*, 31 Mart 1888

13 Uğur Tanyeli, *Anadolu Türk kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15. yy)*, İstanbul, 1987, s. 117-119.

14 Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, çev. A. Anadolu, İstanbul, 1995, s. 8, Zeki Arıkan, "XV.-XVI. Yüzyıllarda İzmir", *Üç İzmir*, İstanbul, 1992, s. 63-64.

15 Arıkan, *a.g.m.* s. 64.

16 İzmir Kadı Sicillerinden aldığı notlarından yararlanmama izin veren Doç. Dr. Abdullah Martal'a teşekkür ederim.

tanınması ve Avrupa sermayesinin akımı, şehri iç alanlara bağlayan demiryollarının inşası vs." olarak açıklıyor[17]. 1867'de yabancılara Osmanlı topraklarında mülk edinme hakkının tanınması da İzmir'e rağbetin artmasında bir başka etken oldu.

1877-1878 Osmalı Rus savaşlarının yenilgiyle sonuçlanması, İzmir'i Balkanlar'dan gelen bir başka nüfus akınına maruz bıraktı. Bu sırada İzmir'e muhacir olarak gelen Müslümanların sayısının 60-70.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Büyük kısmı başka yerlere sevk edilen muhacirlerden 5-6.000 kadarı İzmir'de kalmıştı. Bunlar, mevcut İslâm mahallelerine eklemlenen, şehrin kuzeyindeki yeni mahallelere iskân edilmişlerdir. İzmir'e yönelik Müslüman göçleri, I. Dünya Savaşı'na kadar ara vermeksizin devam etti; Kırım ve Kafkasya'dan gelen Müslüman göçmenler ile Rusya'dan gelen Musevi göçmenlerden bir kısmı yine İzmir'e yerleştirildi. İzmir'in nüfus yapısını etkileyen bir başka olay da 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı oldu. Özellikle Girit'ten gelen Müslüman göçmenlerin yerleştirilmesi vilayet yönetimi için başlı başına bir sorun oluşturmuştur[18].

İzmir nüfusunun XIX. yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir artış sürecine girmesi, varolan kent içi yerleşim alanlarının önce sıklaşması daha sonra da genişlemesi sonucunu doğurmuştur. Ticari hayatın canlılığından yararlanmak için başka ülkelerden İzmir'e gelenler, başta kıyı hattı olmak üzere, bugünkü Alsancak'tan Halkapınar'a doğru uzanan engebesiz araziyi yerleşme alanı olarak tercih ediyorlardı. Tabii ki bu tesadüfi bir seçim değildi; İzmir'in Hıristiyan nüfusu-Yukarı Aya Yani Mahallesi dışında çok eskilerden beri bu kıyı bandı boyunca yerleşmişlerdi. Yeni gelenler -ki bunların büyük bir kısmı adalardan gelen Yunanlılar'dı- mevcut Hıristiyan mahallelerine eklemlenen yeni yerleşim yerleri oluşturdu. Kentin batı doğu yönündeki bu genişleme, kısa sürede önüne çıkan bahçe ve tarlaları yutarak Kemer'e kadar ulaştı.

1885'te muhtarlıkların kurulacağı mahalleleri göstermek için düzenlenen çizelgede[19], Karataş, Karantina ve Göstepe Rum mahalleleri içinde sayılmaktadır. Adı geçen mahalleler, XIX. yüzyılın son çeyreğinde İzmir'in sayfiyeleri olarak gelişmeye başlamış, tramvay işlemesiyle nüfus hızla artarak İzmir'in birer mahallesi haline gelmişlerdi[20]. Bu nedenle bölgeye yerleşim, etnik esasa göre değil, yerleşenlerin maddi durumlarına göre gelişmiştir. Pek çok araştırmacının da belirttiği gibi, deniz kenarında sıralanan evlerin kimi Müslümanlar'a, kimi Rumlar'a kimi de Yahudiler'e aitti[21]. Göçler sonrasında ise yeni oluşturulan mahallelerle bölgenin kimliği belirginleşti. Bu arada Karataş bölgesi de yoğun bir Yahudi nüfusunu barındırır hale geldi.[22]

Yukarı Aya Yani Mahallesi, konumu bakımından diğer Rum mahalleleri içinde kendini hemen belli etmektedir. Türk ve Musevi mahalleleri arasında kalan bu mahalle, Bizans dönemine kadar izlenebilen "Saint Jean Theologien" kilisesi etrafında oluşmuştu[23]. Dolayısıyla Rumlar'ın bu-

17 Akt. Rauf Beyru, *18 ve 19. Yüzyıllarda İzmir*, İzmir, 1973, s. 27.

18 XIX. yüzyılın son çeyreğinde İzmir'in yaşadığı göçler ve yarattığı sorunlar hakkında bkz. Adil Adnan Öztürk, *1877-1878 Savaşından, Balkan Savaşına kadar, İzmir'de Göçmen Sorunu*, DEÜ, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1990.

19 BOA, *Şura-yı Devlet*, 1381/20.

20 Cevad Sami-Hüsnü, *1321 Sene-i Maliyesine Mahsus Nevsal-i İktisad*, İzmir, 1323, s. 87.

21 Mübeccel Belik Kıray, *Örgütleşemeyen Kent, İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*, Ankara, 1972, s. 46.

22 Siren Bora, *İzmir Yahudîleri Tarihi* (1908-1923, İstanbul, 1995, s. 36)

23 Doğan Kuban, *İzmir'in Tarihi Yapısının*

radaki varlığı Bizans dönemine kadar inmektedir. XIX. yüzyılın sonunda bu mahalle hâlâ kalabalık bir Rum nüfusunu barındırıyordu.

Şehre yönelik Müslüman göçleri ise Kadifekale sırtlarında ve Değirmentepe civarında yeni yerleşim bölgelerinin ortaya çıkmasını sağladı. Yukarıda bu şekilde Yapıcıoğlu Çeşmesi civarında oluşturulan mahalleye değinmiştik. Yine aynı şekilde 1885 yılında gelen Rumeli göçmenlerinden bir kısmının, İzmir'de Çalı mezarlığı yakınında, kendilerine verilen araziye 100 ev yaparak yerleştikleri ve buraya "Halidiye" adının verildiği aktarılmaktadır[24]. *Ahenk* gazetesi başyazarı Ali Nazmi'nin 1912'de kaleme aldığı bir makaleye göre, 1878'e kadar Paşa Mezarlığı, Mumcunun Kahvesi, Mevlevi Dergâhı, Selâtinoğlu ve Karakapı mahalleleleriyle sınırlı olan yukarı mahalleler, bu tarihten sonra Selimiye, Mahmudiye, Birinci, İkinci, Osmaniye, Birinci, İkinci, Üçüncü, Dördüncü, Beşinci Sultaniye, Birinci, İkinci Süleymaniye, Kadiriye, Orhaniye, Memduhiye, İmariye, Dolaplıkuyu, Ballıkuyu, Birinci, ikinci Aziziye mahallelerinin de eklenmesiyle oldukça genişlemiştir[25]. Tüm bu anlatımlar, XIX. yüzyılın ikinci yarısında büyümesi hızlanan İzmir'in 1914 yılına gelindiğinde eski durumuyla mukayese edilemeyecek bir boyuta ulaştığını göstermektedir; 1877'de yaklaşık 3.000.000m^2 alana sahip olan şehir, belediyenin 1906'da bahriye kolağalarından İsmet Kaptan'a yaptırdığı[26]. Plâna göre 13.000.000m^{2}lik bir alana yayılarak dört kattan fazla bir genişleme kaydetmişti. Bu rakamın 1914'de 15.000.000m^2 yi bulduğu tahmin edilmektedir.[27]

Hemen belirtelim ki, şehrin büyümesiyle ortaya çıkan yeni bir yerleşim yerinin, "mahalle" olarak kabul edilmesi için de bir takım özellikler gerekiyordu. Örneğin Kadifekalesi civarında ortaya çıkan bir yerleşim yerinin sakinleri, mahallelerinin "münasip bir nam ile tevsimiyle iktiza eden ihtiyar meclisinin teşkilini" talep ettiklerinde, yapılan inceleme sonucu "...mahallenin altmış dört hane ile bir cami-i şeriften olduğu ve mürettebat-ı seneviyesi ise bin altı yüz kuruş raddesinde olarak hemcivar bulunan Dolaplıkuyu mahallesi mürettebatı meyanında tahsil olunmakta bulunduğu" anlaşılmıştı. Bunun üzerine Meclis-i İdare-i Vilâyet, yerleşim yerini "rabt ve ilhaka münasip başka bir mahalle" olmadığından İmâriye adıyla yeni bir mahalle olarak kabul edilmesini uygun görmüştü.[28]

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, 1885 yılında muhtarlık teşkilatının oluşturulması çerçevesinde İzmir 51 mahalleye bölünerek yeniden düzenlenmişti. Buna göre, İzmir'de 573 sokakta 15205 hane bulunmaktaydı. 5906 hane Müslümanlar'a, 4756 hane Rumlar'a, 1356 hane Ermeniler'e, 437 hane Yahudiler'e, 1287 hane Ecnebiler'e ve 1463 hane Yunanlılar'a aitti. Yunanlılar'ın Rumlar'dan ayrı olarak gösterilmesi, kuşkusuz onların Osmanlı vatandaşı olmadığını vurgulamak amacını taşımaktaydı. Ecnebiler ayrı bir mahalle olarak gösterilmemekteydi; baş-

---

Özellikleri ve Korunması ile İlgili Rapor, (Teksir), İstanbul, Eylül 1972, s. 23'ten akt. Dr. Çınar Atay, *Cumhuriyet Öncesi İzmir Kentinde Haberleşme, Ulaşım ve Etnik guruplar, konum Değerlendirmesi ve Günümüz Yapısına Yansımalar,* İzmir, Mart, 1979 (Yayımlanmamış), s. 241.

24 Öztürk, *a.g.e.* s. 39.

25 Ali Nazmi "Yukarı Mahalleler ve Susuzluk Derdi", *Ahenk*, 28 Mart 1912.

26 *Ahenk*, 15 Mart 1906, *İzmir Belediyesinin Şehir meclisince Kabul ve Vilayet Yüksek Makamınca 4.3.1938 tarihinde tastik edilen 5 senelik imar programı ve mali projesi*, İzmir, 1938, s. 4

27 Hüseyin Rıfat, *İzmir 1914, Aydın Vilayeti 1330 Sene-i Maliyesi Ticaret Rehberi*. (Yay. Haz. Erkan Serçe), İzmir, 1997, s. 57.

28 BOA, *Şura-yı Devlet*, 1388/22.

ta, Aya Katerina, Aya Nikola, Aya Yani, Aya Dimitri, Volkano ve Aya Yorgi mahallesi olmak üzere Rum mahalleleri içinde yer almaktaydılar. Ermeniler tek bir mahalle çatısı altında toplanmışlardı. Anlaşıldığı kadarıyla, bir mahallenin hangi cemaat ismiyle nitelendirileceğinde, o mahalledeki hanelerin kime ait olduğuna bakılıyordu. Ancak bunun tek belirleyici olmadığı da bir gerçektir. Nitekim Hurşidiye mahallesi, hanelerin 47'si Müslümanlar'a, 39'u Museviler'e ait olmasına rağmen Yahudi mahallesi olarak gösterilmiştir. Mezarlıkbaşı'ndan Çorakkapı'ya uzanan ve bugün Anafartalar caddesi adını taşıyan yolun sol tarafını oluşturan bu mahalle aynı zamanda yoğun bir iş merkeziydi. Büyük olasılıkla, bölgedeki iş yerlerinin çoğunluğunun Museviler'e ait olması, mahallenin Musevi mahallesi olarak görülmesini sağlamıştır.

İzmir'in eski mahallelerinin günümüze kadar izlenmesini zorlaştıran pek çok etken bulunmaktadır; Rum ve Ermeni mahalleleri 1922'deki büyük yangında yok olmuştur. Bazı mahalleler süreç içinde ya tamamen kaldırılmış, ya da başka mahalleler ile birleştirilmiştir. Ayrıca eski mahallelerin izlenmesini zorlaştıran en önemli etkenlerden birinin de, sık sık meydana gelen isim değişiklikleri olduğu söylenebilir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi XIX. yüzyıla gelinceye kadar mahalle isimleri, ya o bölgedeki ibadethaneye ya o mahallenin ihyasında etkili olan kişiye ya da o bölgenin coğrafi özelliğine göre isimlendirilmekteydi. II. Abdülhamit döneminde yerleşime açılan yeni mahallelerden bazıları, o sırada padişah olan II. Abdülhamit'e atfedilerek isimlendirilmeye başlandı. Ancak başlangıçta bu yöntemin pek yaygınlık kazanmadığı anlaşılıyor. 1885 tarihli listede, yeni oluşturulan mahallelerden sadece iki tanesi II. Abdülhamit'in ismini taşıyordu; Mazlumbey Çeşmesinde Birinci ve İkinci Hamidiye mahalleleri.

İzmir'deki mahalle isimlerinin değiştirilmesi konusundaki ilk kapsamlı uygulama 1906'da gerçekleşti. Ödemiş, Bergama, Manisa, Demirci, Karaağaç, Akhisar, Soma, Kasaba, Aydın ve Söke'deki mahalle, kasaba ve köyleri de içine alan bu uygulamada dikkati çeken en önemli özellik, yeni verilen isimlerin büyük çoğunluğunun II. Abdülhamit ile bağlantılı olmasıdır[29] (bkz. Tablo II). Bu arada, mevcut mahalleler de farklılaşıyor ve hem mekansal olarak, hem nüfus olarak büyüyorlardı. Büyüme, belli bir noktaya geldiği zaman mahalle iki veya daha fazla mahlleye bölünerek yeni bir kimlik kazanıyordu. Örneğin Teşvikiye adıyla kurulan ve daha sonra Süleymaniye adını alan muhacir mahallesi, büyüme sonucu ikiye bölünmüş ve ortaya çıkan mahalle-ler 1. ve 2. Süleymaniye mahalleleri olarak anılmaya başlanmışlardı. Yine aynı şekilde Kadifekale eteklerinde Nüzhetgâh adıyla kurulan ve daha sonra Sultaniye'ye dönüşen mahalle, hızlı bir büyüme sonrasında beşe bölündü. Ermeni mahallesi de büyümesine paralel olarak, herhangi bir isim değişikliğine uğramadan önce dörde daha sonra da beşe bölündü. Mahallelerin bölünmesinde dinsel farklılaşma da gözönünde tutulmaktaydı; Karantina mahallesinin nüfusunun artması, Karantina İslâm ve Karantina Rum adlarında iki mahalleye bölünmesi sonucunu doğurmuştu.

Mahalle isimlerinin değiştirilmesi uygulaması, II. Meşrutiyet döneminde devam etti. 31 Mart Olayı'nın sonrasında, II. Abdülhamit'in olayla ilişkilendirilerek tahttan indirilmesi, daha önceki dönemin birikimleriyle beraber tüm nefretin onun kişiliğine yönelmesine neden olmuştu. 31 Mart Olayı'nın hemen ardından, II. Abdülhamit'in adını taşıyan bütün mahalleler yeniden isimlendirildi. Böylece Hamid Âbâd, Osmaniye; İhsân Hamid, Mahmudiye; Karataş Hamidiye, Mecidiye; Mamure-i Hamid, Aziziye ve Mamuretü'l-Hamidiye, Reşadiye olarak değiştirildi.

29 *Ahenk*, 13 Nisan 1906.

Gerçi konuyla ilgili kararın gerekçesi "esâmisinin tefriki müşkil olduğundan" biçiminde açıklanmaktaydı[30]. Ancak birbirine karıştırılması çok daha kolay olan Sultaniye, Süleymaniye ve Hahambaşı gibi birden çok mahalleyi kapsayan isimlerin olduğu gibi bırakılması, uygulamanın II. Abdülhamit döneminde uygulanmaya başlanan yöntemi değiştirilmemiş, isimler Osmanlı padişahları arasından seçilmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde İzmir mahallelerinin sağlıklı bir dökümünden yoksunuz. Ancak dönem dönem yapılan gerek Meclis-i Mebusan seçimleri ve gerekse de belediye seçimleri nedeniyle İzmir mahallelerindeki değişimi yakalayibiliyoruz. Bilindiği gibi bu dönemde yapılan seçimler, seçim yapılan yerin büyüklüğüne göre günlerce sürüyor ve her mahalle gazetelerde ilan edilen gününde oylarını kullanıyorlardı. Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam eden bu uygulamanın ürünü olan ilan listeleri bir araya getirilince, tam sağlıklı olmasa da şehrin sahip olduğu mahalle dökümü yeterince ortaya çıkmaktadır. Bu yolla oluşturduğumuz liste Tablo V'te verilmiştir.

I. Dünya Savaşı yılları, bir yandan II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte yavaş yavaş benimsenmeye başlanan milliyetçiliğin hızla etkinleşmesine yol açmış, diğer yandan başta İngiltere olmak üzere, karşı safta yer alan yabancı devletlere karşı bir tepkinin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu ülke vatandaşlarının yoğun biçimde bulunduğu İzmir'de tepki, daha hissedilir bir şekle bürünüyordu. Nitekim bu çerçevede, Vilayet ve Belediye yönetimleri tarafından oluşturulan encümenler, Yunanca, İngilizce ve Fransızca olan bazı yer isimlerinin değiştirilmesini kararlaştırmıştı: Mortakye, Muradiye; Triyanda, Turfanda; Edward, Talat Paşa; Alyoti, Rahmi Bey; Paradiso, Osmancık, Malkoç, Tahir Bey; Tomazo, Hüseyinler; İngiliz Yokuşu, Arap Yokuşu şeklinde değiştirilirken[31], değişimler mahalle isimlerini kapsayacak şekilde genişletilememiş veya genişletilme fırsatı bulunamamıştı. Ancak bu uygulamanın kendi içinde bir anlayış değişikliğine işaret ettiğini belirtelim. Artık II. Meşrutiyet'in politik ortamında sivrilen, dönemin iktidarıyla özdeşleşmiş kişilerin isimleri kullanılmaktadır[32].

Bu arada 1919'da Atina'da yayımlanan *Yunanistan Rehberi 1920* başlıklı rehberin, Türkçe'ye de çevrilen İzmir bölümüne değinmekte yarar var[33]. Daha önce kısa bir yazımızda değerlendirdiğimiz[34] bu yayının konumuz açısından özellikle dikkati çeken kısmı, ancak bir vesile ile gazete safyalarına geçtiği zaman tespit edebildiğimiz İzmir sokaklarının, idari olarak bağlı oldukları mahalleler ile birlikte alfabetik olarak sıralandığı "İzmir Şehri'nin Sokakları" başlığını taşıyan ve yaklaşık sekiz sayfa tutan kısmıdır. Ancak ne yazık ki, burada sıralanıp dökümü yapılan 639 sokak içinde, Rum ve yabancıların yaşadığı mahalleler ayrıntılı olarak belirtilirken, Türkler'in ve Musevi-

30 *BOA, DH.MUİ*, 14-2/11, (11 Eylül 1909).

31 Sabri Sürgevil, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İzmir'de Sokak, Mahalle ve İşyeri Adlarının Türkçeleştirilmesi", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, Tebliğler, cilt II, İstanbul, 1989, s. 612-613.

32. II. Meşrutiyet dönem'de İstanbul'da şeremaneti görevinde bulunan Cemil Paşa, yangın geçiren Aksaray'da açılacak cadde ve meydanlara Enver, Niyazi, Talat ve Cemal gibi isimlerin verilmek istendiğini aktarmaktadır. Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, 3.bs. İstanbul, 1994, s. 173.

33 Engin Berber (Çeviren ve Yay. Hz.). *İzmir 1920, Yunanistan Rehberinden İşgal Altındaki Bir Kentin Öyküsü*, İzmir, 1998.

34 Erkan Serçe, "İzmir'deki Yunanistan", *Tarih ve Toplum*, Cilt 29, Sayı 173, Mayıs 1998, s. 62-64.

ler'in yaşadığı sokaklar ve bağlı oldukları mahalleler ayrıntısına girilmeden, "Türk Mahallesi", "Musevi Mahallesi", "Yukarı Mahalle" ya da "Merkez Çarşı" biçiminde geçiştirilmiştir. Halbuki daha 1914'de İzmir'de çoğunluğu Türk/ Müslüman yerleşimi olan 85 mahalle ve 1100 sokağın mevcut olduğunu biliyoruz[35]. Yine 1919'da yani Rehber'in yayınlandığı yıl yapılan İzmir Belediyesi seçimlerinde, Türk/Müslümanlar'ın oy kullanacağı mahalle gazete aracılığıyla ilan edilmişti[36]. Anlaşılan, Rehber'i hazırlayanlar Türkler'in yaşadığı mahalleleri genelleştirip üç isim altında toplarken ve varolan Türk sokak isimlerini Rehber'e yansıtmaktan kaçınırken Türkler'in şehirdeki varlıklarını gözden uzak tutmayı amaçlamışlardı. Ancak buna rağmen Rum mahallelerinin saptanması konusunda Rehber'in önemi ortadadır.

1922'de Türkler'in şehre girişlerinin hemen ardından başlayan büyük yangın, kısa sürede yayıldı ve şehrin en canlı ticaret bölgeleriyle beraber Ermeni ve Rum mahallelerini de kapsayan büyük bir kısmının yok olmasına neden oldu. İstatistik Müdüriyeti'nce Mart 1923'te açıklanan verilere göre 42.945 haneden 14.004 hane tamamen yanmıştı[37]. Eski İzmir'den sadece şehrin kenarları ve ortada tamamı yanmış koca bir delik kalmıştı. Değişen sadece şehrin fiziki yapısı değildi; Türk askeri kuvvetlerinin yaklaştığını öğrenen Rum ve Ermeniler şehri terk etmeye başlamış ve mübadele anlaşması sonrasında, İzmir'de Türkler'in dışında sadece Museviler ve küçük bir ecnebi grubu kalmıştı.

Kurtuluş sonrası, işgal dönemine karşı gelişen milliyetçi tepkilerden biri de, Rum ve ecnebi yer isimlerinin değiştirilmesi oldu. Başlangıçta bir takım küçük değişiklikler yapıldıysa da asıl kapsamlı değişiklikler 1925'te başladı. 4-5 Ağustos ve 14 Eylül 1925 tarihli gazeteler, "İzmir şehri dahilinde gayr-ı milli isimler taşıyıp hars-ı milliye mugayir ve muvafık görülmeyen mahallat isimlerinin tebdiline encümen-i vilayetçe karar" verildiğini yazıyor ve isim değişikliği yapılan cadde, sokak ve mahalle isimlerini liste olarak yayınlıyordu (bkz. Tablo III).[38] Aslında bu uygulamanın I. Dünya Savaşı'nda başlayan sürecin bir devamı olduğu söylenebilir. Ancak bu kez isim değişikliği sadece Rum ve Ermeniler ile sınırlı kalmadı. Listede görüleceği gibi, kapsam Musevi yerleşim yerlerini de kapsayacak şekilde genişletilmişti. Bir başka deyişle, Cumhuriyet dönemi yer isimlerindeki değişiklikler "topyekün Türkleştirme"nin bir parçası haline gelmişti. Fakat hemen belirtelim ki, Rum, Ermeni ve Ecnebilerin yaşadığı yerlerin büyük bir kısmı yangında yok olduğu için, değişimin çok geniş boyutta yapılmasına gerek kalmamıştı. Buna rağmen, Türkçe olma-yan isimlerin değiştirilmesi süreci 1927'ye kadar devam etti[39].

1930 yılında çıkarılan Belediyeler Kanunu, mahalleler ile ilgili konularda belediyelerin daha rahat hareket etmesine olanak tanımaktaydı. Kanunun ilgili 8. maddesinde "bir belediye sınırı içinde mahalleler ihdası, ilgası, birleştirilmesi, isimleriyle hudutlarının değiştirilmesi, belediye meclisinin ve mahalli idare heyetinin kararı ve valinin tasdiki ile icra edilir" demekteydi[40]. İzmir Belediye Meclisi'nde konu ile ilgili ilk girişim 1932'de

35 Hüseyin Rıfat, *İzmir* 1914, s. 19.

36 *Islahat*, 14 Kanun-ı sani 1919, *Müsavat*, 17 Kanun-ı sani 1919, *Sulh ve Selamet*, 18 Kanun-ı sani 1919.

37 *Ahenk*, 29 Mart 1923.

38 *Anadolu*, 4-5 Eylül 1925, *Yanık Yurt*, 14 Eylül 1925.

39 Örneğin 27 Şubat 1927 tarihli *Hizmet* gazetesi, şehrin muhtelif mahallerinde Poligon, Efrati, Pirina çıkmazı, Vodoplu, Kefalo, Mergol ve Kilise sokağı gibi isimlere dikkat çekiyor, belediyenin vilayete başvurarak bu isimlerin değiştirilmesini istediğini duyuruyordu.

meydana geldi; "sınırların tespiti ve mahalle isimlerinin Türkçeleştirilmesi hakkında" belediye riyasetinin 13 Kasım 1932 tarihli teskeresi kabul edilerek, gerekli çalışmaları yapmak üzere belediye meclisi üyelerinden Ali Agah Bey ile Hasane Nalan ve Benal Nevzat hanımlardan oluşan bir komisyon kurulması kararlaştırıldı[41]. Ancak hemen belirtelim ki, 1930'lu yıllarda artık amaç, "gayr-ı milli" isimlerden kurtulmak değil, "Cumhuriyet rejimine uymayan isimlerin" değiştirilmesiydi. Bir başka anlatımla yeni rejim, her alanda olduğu gibi, geçmişten intikal etmiş ve geçmiş rejimin simgeleri olarak görülebilecek yer isimlerinin yerine devrimi anlatacak simgeleri yerleştirmek niyetindeydi. Bu çerçevede, İzmir'de gündeme gelen yer isimleri konusu iki yönde gelişti. Birincisi; İzmir'de mevcut mahalle ve cadde isimlerini yeni isimlerle değiştirmek, ikincisi; imar sahasında açılan yeni bulvar, cadde ve meydanları isimlendirmek.

"Cumhuriyet rejimine uymayan bazı mahalle isimlerinin değiştirilmesi hakkında" incelemelerini kısa sürede tamamlayan komisyon, İzmir'de mevcut 86 mahallenin isimleri konusundaki önerilerini meclise sundu. Komisyon tarafından düzenlenen liste, küçük değişiklikler ile kabul edilerek valiliğin onayına sunuldu[42]. Vilayet İdare Heyeti, belediye meclisi tarafından yapılan değişiklikleri kabul etmeyerek geri gönderdi. İdare Heyeti, kararı hakkındaki gerekçelerini şu cümlelerle açıklamaktaydı; "Belediyece yapılan

bu listelere göre Reşadiye'ye (Güzelyalı) adı verilmiş, Orhaniye, Süleymaniye, Memduhiye, Hatuniye, Fatih, Hacı Mehmet isimleri kaldırılmış, Hacı Mahmut bırakılmış. Tetkiklerde (Süleymaniye) ismi verilen semtte eskiden bakırcı Süleyman Ağa namında hayırlı bir adam arsalar almış, dul evleri yaptırmış adını yaşatmış. Memduh Paşa senelerce valilik yapmış, meydana getirdiği bazı eserler ile adını yaşatmış. Fatih ise Bizans Devleti'ni yıkan orta tarihini yeni tarihe bağlayan kahraman bir Türk'ün sanıdır. Aynı zamanda devlet teşkilatında İstanbul'da bir kaza namını taşımaktadır. Aziziye namı kaldırılmış, halbuki Elaziz Vilayeti devlet teşkilatında yerini muhafaza etmiş. Bunun gibi iki kazada kezalik bu ismi taşımakta bulunmuş. Orhaniye bugünkü neslin ve Türk tarihinin en çok severek, sevilerek tanıdığı bir sanıdır. Bununla beraber Sultaniye, Selatin gibi şahıslara değil, rejime matuf olan isimlerin değiştirilmesinde şüphe yok ki isabet vardır".

Belediye'nin yaptığı değişiklikleri bu şekilde değerlendiren Vilayet İdare Heyeti, kararını da şu cümlelerle ifade ediyordu: "İnkılap ve Cumhuriyetin feyizli bir hareketinden mülhem olarak rejim hızı ile bir iş yapmak istersek ilmi bir tetkike istinat etmemiş oluruz. Belediye kanunun 8'inci maddesine tevfikan heyetimizin tetkik etmek istediği bu iş ilmi bir tetkik mahsulü olmadığı anlaşıldığından bir karara bağlanmamış, meclis-i belediyenin yeni bir tadil ve teklifine arz olunmak üzere olduğu gibi belediyeye iadesine karar verildi". Bu cevap üzerine Belediye Meclisi de listeyi komisyona iade ederek, araştırmanın daha geniş bir şekilde yapılmasını kararlaştırdı[43].

Uzun bir aradan sonra çalışmalarını sokak, cadde meydan isimlerini de kapsayacak şekilde genişleten komisyon, iki ayrı mazbata olarak düzenlediği teklifleri Belediye Meclisi'nin 4 Şubat 1937 ta-

40 K.Naci, *Belediye Kanun ve Esasları*, Ankara, 1933, s. 11.

41 *İzmir Belediye Meclisi Zabıt Defteri (İBMZD)*, no.7, Teşrinisani içtimaı, 5. inikat, (15.11.1932) s. 135.

42 *İBMZD*, no. 8, Şubat içtimai, 4. inikat, (15.2.1933) s. 293-298.

43 *İBMZD*, no. 9, Nisan içtimaı, 9. inikat, (27.4.1933) s. 393-394.

rihli oturumunda gündeme getirdi[44]. Birinci mazbataya göre; a) 20 metreden yukarı cadde ve bulvarların isim alması, b) 20 metreden aşağı cadde ve sokakların adlarının kaldırılıp buralara numara verilmesi, 3) 20 metreden daha az geniş olup da muhtelif mahalleler içinde geçen çok uzun yolların, eskisi gibi isim taşıması ve bir kısım büyük ve uzun caddelerin "eskiden kalma ve bir mana ifade etmeyen isimlerinin" de değiştirilmesi teklif ediliyordu. Kısa bir görüşmeden sonra mazbata kabul edildi. Kaldırılan sokak isimlerinin yerine, numara verilmesi işlemi 10 Ocak 1938'de başladı.[45]

Komisyonun ikinci mazbatası, İzmir'de mevcut 85 mahalleden "manasız ve hiçbir esasa dayanmayan" isimli mahalleler için yeni isimler önerilmekteydi. Meclis tarafından bazı değişiklikler ile kabul edilen bu öneriler, oldukça köklü bir değişim sağlamaktaydı. Tablo IV'ten de izlenebileceği gibi, mevcut 85 mahalleden 49'unun ismi tamamen değişiyordu. İsimlerini muhafaza eden mahallelerin büyük çoğunluğu ise, ya 1922'den itibaren ismi zaten değiştirilmiş ya da aynı dönemde kurulmuş mahallelerdi. Bir süre sonra, 1930'lu yıllarda açılan bulvar, cadde ve meydanlara isim verilmesiyle birlikte İzmir'de "isimlendirme" süreci büyük ölçüde tamamlandı[46].

XIX. yüzyılın sonunda başlayan, XX. yüzyılın ortalarında durulan, ancak zaman zaman günümüzde de devam eden İzmir'de yer isimlerinin değişimi, son dönem Türkiye tarihinin siyasi dönüşümlerini de yansıtan bir aynaya benzemektedir. II. Abdülhamit döneminin padişah merkezli anlayışı, II. Meşrutiyet'in II. Abdülhamit karşıtlığı, I. Dünya Savaşı'nın itilaf devletleri düşmanlığı, Kurtuluş sonrasının işgal dönemine duyulan kini, Cumhuriyet'in milliyetçiliği ve devrimciliği hep bu aynaya yansıyan düşüncelerdir. Aynaya yansıyan süreç, bizim burada anlattıklarımızla da sınırlı değildir. Öneğin, bugün İzmir'in Altıok ve İsmet İnönü adını taşıyan mahalleleri yok; Altıok mahallesi Fatih ismini almış, İsmet İnönü mahallesi ise kaldırılarak Kahraman mahallesi sınırlarının içine dahil edilmiştir. Kurtuluş ismi Konak'a, Hatuniye ismi Kurtuluş'a ve Tepecik ismi Yenişehir'e dönüşmüştür. 2. Kahramanlar Ege, Karşıyaka Mersinlisi Çınarlı ismini almıştır. 1990'lı yıllarda bir belediye yönetiminin Milli Kütüphane caddesinin ismini Nadir Nadi caddesi olarak değiştirmesi, yerine gelen yönetiminin Milli Kütüphane caddesi ismine geri dönmesini de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Yeni mahalle isimlerinin üretilme biçimi ve bu sırada gelişen tartışmalar apayrı bir konu teşkil etmektedir. Biz sadece ekte, yapılan tartışmalardan bazı ilginç satırları olduğu gibi vermekte yetiniyoruz.

Kağıt ve tabela üzerinde gerçekleşen bu değişimlerin, günlük hayatta benimsenmesi o kadar da kolay olmamaktadır. II. Abdülhamit'e izafeten verilmiş mahalle isimlerinin, 1909'da değiştirilmesine rağmen, gazetelerden izlenebildiği kadarıyla 1920'lere kadar kullanılmaya devam edilmesi, insanların yakın zamanda verilen Yenişehir ismini değil de Tepecik ismini kullanması, Çimentepe mahallesindeki evlere gönderilen elektrik faturalarında, bugün bile, mahallesi kısmında Dördüncü Sultaniye isminin yer alması bunu kanıtlamıyor mu?

---

44 *BMZD*, no. 17, Şubat içtimaı. 2. inikat, (4.2.1937)s. 47.

45 *Yeni Asır*, 10 Ocak 1938. Kaldırılan sokak isimleri ve buna mukabil verilen numaralar için bkz. *İzmir Şehri Mahalle İsimleri ve Sokak Numaraları Rehberi*. İzmir, Tarihsiz.

46 Bulvar, cadde ve meydanlara verilen isimler için bkz. Erkan Serçe, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye* 1868-1945, İzmir, 1998, s. 285-286.

Esami-i Mahalle	mahalle	zukak	Yunan	Ecnebi	Yahudi	Ermeni	Rum	İslâm	icmâl
Hacı Mahmut Cami-i Şerifi Mahallesi	1	16			1			229	230
Ali Ağa Mahallesi	2	11						337	337
Hacı Mehmed Mahallesi	3	13						239	239
Cami-i Atik Mahallesi	4	14		9				287	296
Kefeli Mahallesi	5	31				2	4	742	748
Cedid Mahalle	6	8						273	273
Bazar Yeri Mahallesi	7	8		1				263	264
Ali Reis Mahallesi	8	7						169	169
Faik Paşa Mahallesi	9	6						187	187
Selatinoğlu Mahallesi	10	4						235	235
Şeyh Mahalllesi	11	8						131	131
Hatuniye Mahallesi	12	9	1	1				175	177
Fettah Cami-i Şerifi	13	7						102	102
Abdullah Cami-i Şerifi nam-ı diğer Çorakkapı Mahallesi	14	6						299	299
Mir Ali Mahallesi	15	7		3				283	286
Kasab Hızır ma Hasan Hoca Mahal.	16	20	3	14	1	1	6	229	254
Mazlum Bey Çeşmesinde Birinci Hamidiye Mahallesi	17							218	218
Mazlum Bey Çeşmesinde İkinci Hamidiye Mahallesi	18							100	100
Şerifiye Mahallesi	19							219	219
Cedid Mahalle	20							50	50
Nüzhetgah Mahallesi	21							110	110
Teşvikiye Mahallesi	22							101	101
Orta Mahallesi	23							80	80
Gerenlik'de Karakuyu Mahallesi	24							256	256
Gerenlik'de Toynaktepe Mahallesi	25							65	65
İslam Mahalleleri Yekûn	**25**	**174**	**4**	**28**	**2**	**3**	**10**	**5389**	**5436**
Aya Katerina Mahallesi	1	36	241	119		56	786	1	1203
Çayırlıbağçe'deAya Nikola Kilisesi Mahallesi	2	11	56	17		70	543	19	705
Kerata Haryo'da Aya Yani Mahallesi	3	27	214	218		21	412	2	867
Rum Kabristanı	4	16	44	30		7	64	3	148
Rum Yetimhanesi	5	33	164	223		44	207	1	639
Mortakiye'de Meta-formoz Mahal.	6	12	11	1		1	141	16	170
Aya Dimitri Mahallesi	7	43	148	54		158	565	10	935
Debbağhane'e Evan-gerista Mahal.	8	17	43	11		53	213	8	328
Fasulya'da Volkano Meryem Manastırı Mahallesi	9	28	193	189		28	170	7	595
Aya Fotini Kilisesi Mahallesi	10	32	77	225		33	124	8	467
Aya Yorgi Mahallesi	11	35	105	24		38	264	67	498
Yukarı Mahallede Aya Yani Kilisesi Mahallesi	12	8	16	3			353	6	378
Rum İspitalyası Mahallesi	13	21	54	71		60	51	2	238
Kemer'de Aya Vukla Mahallesi	14	5	10	7		41	285	70	413
Tepecik Mahallesi	15	7	27			32	295	27	381
Karataş nam-ı diğer Osmaniye Mahallesi	16	9	3	3	11	59	31	61	158
Karantina Mahallesi	17	6	28	19	4	75	93	43	262
Göztepe Mahallesi	18	4	1	3	1	10	66	12	93
Rum Milleti Yekûn	**18**	**340**	**1435**	**1217**	**16**	**786**	**4658**	**363**	**8475**
Ermeni Mahallesi	**1**	**34**	**22**	**32**	**7**	**567**	**75**	**68**	**771**
Efrati Mahallesi	1	2			51		2	6	59
Cavez Mahallesi	2	2	1		54			2	57
Hahambaşı Mahallesi	3	6		2	104		2	21	129
Beni İsrail Mahallesi	4	5	1	4	56			7	68
Yeni Mahallesi	5	4			65				65
Hurşidiye Mahallesi	6	11			39		1	47	87
San Sino Mahallesi	7	7		4	43		8	3	58
Yahudi Milleti Yekûn	**7**	**37**	**2**	**10**	**412**		**13**	**86**	**523**
UMUMİ YEKÛN	**51**	**573**	**1463**	**1287**	**437**	**1356**	**4756**	**5906**	**15205**

Tablo: I. *1885'te Muhtarlık Teşkilatını Kurmak Amacıyla Yeniden Düzenlenen İzmir Mahalleleri Listesi*
Kaynak: BOA, Şura-yı Devlet, *1381 20.*

Tablo II, *1906 Yılında Bazı Mahalle isimlerinde Yapılan Değişiklikler*

Eski İsmi	Yeni İsmi
Memduhiye	Hamidiye
Gerenlik	Aziziye
Fethiye	Orhaniye
Gerenlik-i Kadim	Mahmudiye
Nüzhetgâh	Sultaniye
Teşvikiye	Süleymaniye
Selimiye	Selimiye
Şerifiye	Fatih
OsmaniyeKarataş	Osmaniye
Hamidiye-i Kebir	Mamure-i Hamid
Birinci Hamidiye	Hamid Âbâd
Orta Hamidiye	İhsan-ı Hamid
Kayganlıkuyu	Cedit Kadiriye

Kaynak: *Ahenk,* 13 Nisan 1906.

Tablo III, Cumhuriyet'in ilk yıllarında değişen bazı mahalle ve sokak isimleri.

Eski İsmi	Yeni İsmi	Eski İsmi	Yeni İsmi
Punta	Alsancak	Abacıoğlu	Çiçek
Bella Vista	Gündoğdu	Küçük Dalyan	Abdülezel Paşa
Fasulye	Saadet	Cocaki	Millet
Hahambaşı Mahallesi	Güzelyurt	Yorgi Holi	Yeşil İzmir
Galinos	Yiğitler	Reşadiye	
Darağaç	Şehitler	Prenkidi	Müstecabizade İsmet
Sansino	Oruç Reis	İkinci Prenkidi	Bozkır Sokağı
Aya Maria	Sokullu	Eczacı Panayot	Erik Sokağı
Yeni Kilise	Altınay	Avram Paskal	Ülker Sokağı
Beni İsrail	İstiklal	Pembako	Numa Sokağı
Mortakiye	Kahramanlar	Komiço	Kumlu Sokağı
Aya Kiryaki	Zafer	Keçeciler'deYoda	Şükran Sokağı
		sokağı	
Aya Vukla	Gaziler	İkinci Kordon'da Dalyan	Türk İli Sokağı
Aya Kostantino	· Güzel Aydın	Kordon'da Kanovele	Hoca Tahsin Sokağı
	Göztepe	Osmaniye Cad. de Aya	
	Yorgi	Stavet sokağı	
Kambero	Akşam Yıldızı	Sipahi Pazarı Yahudiler Çar.	Bahadırlar Çarşısı
Agusti	Şahin Sokağı	İkinci Yahudiler Çarşısı	Koca Er Çarşısı
Değirmenci Yanako	Rahmet Sokağı	Fasulye Sokağı	Kağnı Sokağı
Manol	Nerede Sokağı	Aya Nare Kar. (Bozyaka)	Yeşil
Barba Yani	Güneş Sokağı	Pofetilya (Kızılçullu'da)	Gümüşdere Sokağı

Kaynak; *Anadolu,* 4, 5 Ağustos 1925. *Yanık Yurt,* 14 Eylül 1925.

Tablo IV, *Çeşitli Yıllara Ait Rum Mahalleleri Dökümü*

1885	**1908**	**1913**	**1919**
Aya Katerina	Aya Katerina	Aya Katerina	Ag. Ekaterini
Çayırlıbağçede			
Aya Nikola	Aya Nikola	Aya Nikola	Ag. Nikolaos
Keratohorya'da Aya Yani	Aşağı Aya Yani	Aşağı Aya Yani	Kerassohorio
rum Kabristanı	Rum Kabristanı	Rum Kabristanı	
Mortakye'de Metaformoz	Mortakye	Mortakye	Mortakye
Rum Yetimhanesi	Rum Yetimhanesi	Rum Yetimhanesi	Hacı Frangos
Aya Dimitri	Aya Dimitri	Aya Dimitri	Ag. Dimitris
Fasulya'da Volkano	Volkano	Volkano	Fasulye
Meryem Manastırı	Aya Yorgi	Aya Yorgi	Agios Yeorgios
Yukarı Mahallede Aya Yani	Yukarı Aya Yani	Yukarı aya Yani	Yukarı mahalle
Rum İspitalyası	Rum İspitalyası	Rum İspitalyası	Ligaria Mahallesi
Kemer'de Aya Vukla	Aya Vukla	Aya Vukla	Agios Vukolos
Debbağhâne'de Evangerista	Aya Heralambo	Aya Heralambo	2 Ag. Vukolos
			Ag. Trifon
			Evangelistria
			Agios Konstantinos
			Belavista

Ek I: *BOA, Şura-yı Devlet*, 1381/20

Aydın Vilâyeti

Mektubî kalemi

adet

89

Dahiliye Nezareti Celilesi Cânib-i Âlisine

Maruz-ı çakerleridir ki,

Teşkil-i vilayet nizamnamesi hükmünce şehir ve kasabaların mahallâta taksimiyle kurada olduğu gibi her mahalleye muhtar ve ihtiyar meclisi azası intihap ettirilerek nizamname-i mezkûrun fasl-ı mahsusunda tayin ve tadat edilen vezâif-i mühimmenin icrâ ettirilmesi lâzım geldiği halde vilâyetin teşkilinden beri nefs-i İzmir şehrinde mahallâtın taksimi ve ihtiyar meclisinin intihabı meselesi müessir olamamış ve bu sebeple tekâlif-i devletin emr-i cibâyeti duçâr-ı müşkilât olmağla beraber nizâmât-ı mülkiye ve kavanin-i adliyenin ihtiyar meclisine tevdi ettiği vezâif metruk kalmış idi.

Nazar-ı hâkayık ârâ-yı daverilerine hakkı olmadığı üzere cemaat-i gayr-i müslimenin cemiyetlerine ait umur için reis-i ruhanilerinin taht-ı idaresinde birer meclisleri bulunduğundan ihtiyar meclislerinin intihâbında tereddüte ve hatta nevmâ muhâlefete sevk etmiş ise de hükm–i nizâmın her tarafça meriyeti ve ihtiyar meclislerinin faidesi lisân-ı münâsip ile ilhâm edilip leffen takdim olunan defterde muharrer olduğu üzere sâye-i teshilât pirâye-i cenâb-ı padişahide İzmir şehri elli bir mahalleye taksim edilmiş ve her mahallenin muhtar ve ihtiyar meclisi azası nizâmına tevfikan intihâp ettirmek umur-ı gayr-ı müşkileden olmak lâzım geleceği müsellem ise de hükm-i nizâmın yirmi seneden beri burada mevki-i infâz ve icrâya konulamamasına mevkiin ahvâl-i hususiyesi dahi inzimam ettiğinden teşkilât-ı mebhuse-i vilâyet için umur-ı mühimmeden madud olup husulü cümle-i muvaffakiyat-ı cenâb-ı padişâhiden olduğu muhat-ı alem âli-i cenâb-ı nezâret-penâhileri buyuruldukta olbâbta emr ü fermân hazret-i minlehü'l-emrindir.

fi 15 Ramazan sene 1302 ve fi 15 Haziran sene 1301

Ek II: *İzmir Belediye Meclisi Zabıt Defteri*, no. 17, Şubat ictimaı, toplantı 4 (11.2.1937), s. 132-142.

....

Dr. Mitat- *Niçin Hacımahmut değişmiş. Bu ismi verenler elbet birşey düşünmüşler.*

Hüsnü Mitat- *Hacımahmut hakkında tedkikat yaptık. Hiçbir tarihi neticeye varamadık. Salepçiolu memlekete çok faideli olmuştur. Kendisi de orada yaşamıştır...*

Hayri Bakırcı- *Hacımahmudun tarihi bir isim olduğuna dair evkafta kaydı vardır. Hacımahmut camii de buna bir alemettir. Evkaftan sorulursa anlaşılır.*

Avukat Münir- *Katiyetle hatırda hizmeti olmayanları ne yapalım? Tarihte her şey birden yaşamaz ki.*

Dr. Mithat- *Her halde ismi değiştirmek lazım mı?*

Avukat Münir- *Hacı olunca mecburiyet vardır.*

Reis [Behçet Salih Uz]- ***Başka isim teklif eden var mı? (Sükut) Hacımahmut yerine Salepçioğlunu kabul edenler lütfen elini kaldırsın (eller kalkar) kabul edilmiştir.***

...

Suad- *Akçalımescid, Namıkkemal.*

Sabri Menteş- *Bu büyük adamın ismini adam akıllı bir mahalleye koyalım.*

Reis- *Burası güzel ve büyük bir mahalledir. Bu mahallede 2700 adam oturuyor. Bu ismi bunların diline vereceğiz.*

...

Suad- *Toraman- Ülkü.*

Şükrü Sayar- *Toraman güzel bir isim canım.*

Suad- *Toramanın manasını bulamadık.*

K. Tonak- *Köpeklere toraman derler*

Reis- *Ülkü diyelim. Toramanın fena bir manası varmış. Ülkü adını kabul edenler elini kaldırsın. (Eller kalkar. Kabul edilmiştir.*

...

Suad- *Fatih-Ayyıldız. Fatih kuvetli bir isimdir. Amma İzmir'le bir alakası görülmemiştir. Bunun için değiştirdik.*

Lütfü- *Kime izafeten verilmiştir.*

Suad- *Bulamadık.*

Reis- *Altıok diyelim, münasip mi? Altıok adını kabul edenler lütfen elini kaldırsın. (Eller kalkar) kabul edilmiştir.*

...

Suad- *Abdullahefendi, Eti.*

H. Tonak- *Kütüphane tedkikatımızda birşey bulamadık. Vaktiyle burada postacı Abdullah Efendi oturmuş. Kendi ismini vermiş.*

Reis- *Komisyon diyor ki bunları tedkik ettik. Tarihi vaziyette olanları bıraktık. İçimizde kıymetli tarihçi arkadaşlar vardır. Bu arkadaşlar komisyonun hatırına gelmeyen birşey görürlerse söylesinler. Abdullah Efendi bir postacı imiş. Efendi de kalmadığına göre Eti diyoruz.*

Lütfü- *Etiler densin.*

Reis- *Etiler adının kabulünü reyinize arzediyorum. Kabul edenler elini kaldırsın. (Eller kalkar) kabul edilmiştir.*

TRABZON HURMASI

Kudret EMİROĞLU

Anadolu'nun yerli bitkileri konusunda kapsamlı botanik çalışmaları olmadığı gibi, bunların tarihi ve toplumsal hikayeleri de bilinmez. Birçok bitkisiyle özellik ve çeşitlilik göstermesine vebazı bitkilerin anayurdunun Doğu Karadeniz bölgesi olduğu bilgisine karşın, Trabzon da bu açıdan incelenmiş, tatmin edici bilimsel araştırmalar yapılmış değildir.

Bu yazı, Trabzon'da yayımlanmış olan *Kehkeşan* dergisinde çıkan Trabzon hurması ile ilgili bir yazının verdiği ilhamla hazırlanmıştır. Çoğunluk tarafından bilinmeyen, 70'li yıllardan beri büyük şehirlerde manavlara girmeye başlayan ve 80'lerden itibaren sınırlı müşterisine karşın kalıcı bir yer edinen meyve ve ağacı hakkında, 1910'da yayımlanan yazı ve derlenebilen bilgilerle, yaşadığımız coğrafyanın manzarası, bitki tarihi ve bitki-insan ilişkileri üstüne düşünmeye çalışılmıştır.

Ekonomik gerekirlikler dışında bitkilerimize duyulan ilginin 'çevre' ve doğrudan 'toprak' sorunlarının ulaştığı boyutlara karşın doyurucu bir kapsama ulaştığı söylenemez. *Kehkeşan* dergisindeki yazı da, 'ziraat' başlığı altında yayınlanarak, 1908 sonrasında modernist-kalkınmacı düşüncenin ve köylüleri eğitme kaygısının bir uzantısı olarak, Trabzon hurması konusuna yer vermiştir.

Kehkeşan dergisi 23 Temmuz 1909'da, İkinci Meşrutiyet'in yoldönümünde yayın hayatına başlamış, "on beş günde bir neşr olunur, edebî, fennî, ziraî, ticarî, sınaî mecmuadır". Sahib-i imtiyazı, Trabzon'da gene 1909 yılında yayımlanmaya başlanmış olan edebî ve siyasî *Envâr-ı Vicdan* dergisinin de sahib-i imtiyazı olan Ali Rıza Pulathaneli'-dir.[1] Trabzon hurması yazısı derginin 12., 1 Kanun-i sani 1325 (14 Ocak 1910) tarihli sayısında, 11-14. sayfalarda yayınlanmıştır; yazarı, yazıyı Beyrut'tan gönderdiği anlaşılan ve hakkında başkaca bilgimiz bulunmayan Mesut Remzi'dir.

Trabzon hurması TDK'nun *Türkçe Sözlük*'ünde "Abanozgillerden büyük bir ağaç (Diospyros kaki), bu ağacın elma büyüklüğünde, turuncu renkte, ham iken kekre olan, çürüyünce tatlılaşan meyvesi, Japon hurması" biçiminde yer almaktadır. *Türk Ansiklopedisi* de, aynı bilgileri, gönderme yaptığı 'hurma' maddesinde vermektedir. 'Küçük meyveli Trabzon hurması' maddesi ile Trabzon hurması'na gönderme yapılmakta, buradan 'hurma' maddesine gidildiğinde, bu ağaç hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Japon hurması olarak da bilinen Trabzon hurması, Diospyros kaki'nin anayurdu

---

[1] Bkz. Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, Ankara, 1994, s. 59-62.

Japonya ve Çin'dir, 1781'de bilimsel olarak tespit edilmiş,[2] 1796'da Avrupa'ya getirilmiştir.[3] Türkiye'de Trakya, Doğu Karadeniz ve Hatay, İçel'de yetiştirilir.

Ağacın ikinci türü olan ve küçük meyveli Trabzon hurması[4] olarak bilinen Diospyros lotus ise, bilimsel olarak 1753'de tespit edilmiştir, güney Fransa ve İtalya'da, Balkanlarda, Kafkasya'dan Çin ve Japonya'ya uzanan sahada bulunur; anayurdu Doğu Karadeniz'-dir, Türkiye'de Doğu ve Batı Karadeniz'le birlikte Maraş'ta, daha seyrek olarak Tortum, Eğin'de bulunur.[5] Karahurma, Yahudi hurması, hurmaeriği olarak da bilinen (*Ana Britannica*) ağacın anayurdunun Doğu Karadeniz olduğu bilgisi, Türkçe kaynaklarda yalnızca Pars Tuğlacı'nın *s*özlüğünde bulunmaktadır.

Baytop,[6] lotus cinsini kara hurma, kaki cinsini Trabzon hurması olarak alır ki, Trabzon'da da adlandırma sırasıyla hurma (veya osuruk hurması) ve Trabzon hurması olarak buna uygundur. Hopa'da da bu iki tür gene osuruk hurması ve Batum hurması olarak adlandırılır. Yerli olduğu iddia edilen ağaca hurma denilirken, Japonya'dan geldiği bilinene Trabzon hurması denilmesi akla uygun gelmektedir[7]; ekonomik değeri olan da dışarıdan getirilen türdür.

Trabzon hurmasının ağaç sayısı ve üretimi 70'lerden 1997'ye kadar üç katı artmış, bugün ağaç sayısı meyve veren 375.000, meyve vermeyen 120.000 ve üretimi 10.000 tonu bulmuştur. Toplam ağaç sayısı Hatay'da 218.797, üretim 4134 ton, Ordu'da 30.840, 829 ton, İçel'de 43.465, 1.148 ton, Maraş'ta 43.620, 590 ton iken, Trabon'da 3.114 ağaç, 24 tondur.[8]

Gerisini 1910'da Mesut Remzi anlatıyor:

"Hemen kızılcık iriliğinde ve ahalimizce sade "hurma" denilen bu meyva hakkında ibraz edilen kayıtsızlık şayan-ı tezkardır. Trabzon havalisinde mebzulen tesadüf olunan bu ağaç hudâyî-nâbittir: Meyveleri hem kuru, hem tane iken sarf ve istihlak olunur; köylülerimizin kayıtsızlığına sebeb-i yegane mebzuliyetidir. Hatta rençberler, tarlada hububat ve mezruat-ı sairenin neşv ü nemâsına mani oluyor iddiasıyla her sene bu ağaçtan yüzlercesini söküp atmaktadırlar. Memalik-i Osmaniye'nin diğer cihetlerinde tek tük rast gelinen bu meyveli ağacın ziraatı, Trabzonlularca muhakkar olduğu nisbetinde mühimdir. Avrupa'ca meçhul ve ancak ismi nebatat kitaplarında bulunan bu nebat bir kaç

[2] P. H. Davis, *Flora of Turkey, and the East Aegean Islands*, Edinburgh, University Press, 1978, s. 142-43.

[3] Pars Tuğlacı, *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, Pars Y., İstanbul, 1972.

[4] 1890'lar İstanbul'unda Cihangir mahallesinde: "Bahçemizdeki ağaçlar arasında en çok ilgilendiklerimden biri de Trabzon hurması idi. Fakat şu portakal büyüklüğünde turuncu yemişler veren türü değil, ufağı, kara kara, hemen iri fındık büyüklüğünde yemiş veren tür. (...) hem kararmışlarını yiyor hem de yemişli dallardan koparıp koparıp aşağıya atıyordum. Sonra aşağıya inince bu attıklarımı toplayıp evin güneşli odalarından birine asıyor, aklıma geldikçe gidip gidip yiyordum" Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, Dünya Y., İstanbul, 1998, s. 22.

[5] Davis, *a.g.e.*

[6] Turhan BAYTOP, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, TDK, Ankara, 1994.

[7] Gürcüce'de de hurma *humra*, Trabzon hurması ise*karaloki*'dir. Hurma sözlüğü en zengin görülen İngilizce'de sözcük Kızılderili dilinden gelmekte, adını Virginya türünden almaktadır: Diospyros virginiana *persimmon;* gene Amerikan türü olan D. texana *black persimmon*dur. Japon hurması D. kaki önce *kaki* olarak adlandırılmış, sonra (1798'den başlayarak) *japanese persimmon* olarak dile yerleşmiştir. D. lotusun adı da *date plum*dır. (Henry Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson The Anglo-Indian Dictionary*, Wordsworth, 1996. Sözcük derlemeleri için Sayın Faruk Benli ile Aydın Akın'a, botanik bilgileri için Ergi Deniz Özsoy'a teşekkür ederim.)

[8] *Tarım İstatistikleri Özeti 1997*, DİE, Ankara, 1998.

sene akdem ta Japonya'dan celp edilerek fevkalade ihtimam ile beslenmektedir: Japonya'da dahi bunun bir cins-i mahsusu mevcuttur.

Vatanımızda hudâyî-nâbit olduğu için nazar-ı dikkate alınmayan ve halbuki sanayi ve ticaret-i mahalliyede tesiri kabil-i inkar olmayan şu mahsul-u milli hakkında oldukça tetebbuatta ve hatta hususu bir risale yazmak azminde bulunmuş idim; şimdilik bu fikrimden feragat ile esaslı noktalarını şu makaleye sıkıştırmağa gayret edeceğim.

Trabzon hurmasına Japonya'da "kaki" Avrupa'da "diyospirus" diyorlar: Avrupalılar kakiyi Japonya'dan getirdikleri için menşeini orası farz ederler. Bize göre bu fikir ve mütalaa şayan-ı tedkik olmak şöyle dursun, külliyen vâhidir. Bir defa nebatata bir had ve mekan-ı asli tayini, henüz taht-ı münakaşada ve gayr-i kabil hal bir madde-i fenniyedir; saniyen, Trabzon vilayetinin hemen her bir köşesinde, ormanlarında, tarlalarında, vadilerinde kendiliklerinden yetişen bir ağaç hakkında bu tevcihi kabul etmek bizce mahaldır.

Trabzonlular bu hurmayı, adeta kestane ve arap hurması gibi sarf ve istihlak ederler. İki çeşidi vardır: çekirdekli ve çekirdeksiz... İkincisi bittabi daha makbuldur. Bu hurmalar hadd-i kemale vasıl olduklarında gayet hoş bir rayiha neşr ederler ve taamları leziz olur. Taze iken, sarf edilirlerse de, taamları kekredir. Derece-i kemale erişmeleri bir parça uzun sürer: toplanmaları mümkün mertebe tehir edilirse yumuşak ve olgun olurlar. Ağaçtan kendiliklerinden düşmek raddesine geldikleri anda toplanıp der-anbar edilir veya hararetsiz bir arsaya biriktirilir ve Trabzon köylerinde "serander" tesmiye edilen zeminden 2-3 metre yüksek ve alt katları çit ile örülmüş kilerlerin doğamaları üzerine serilirler. Bu halde bırakılıp tamamiyle kemale erince yani dahilen münhal ve mâî bir hal kesb edince bir mikdarı taze sarf olunur, diğer kısmı güneşte veya hafif hararetli bir fırında kurutulur. Hafif bir derece-i hararete arz edilmezlerse duçar-ı ihtimar olacakları aşikardır. Tahammüre terk ile bir nev' ispirto ve meşrubat-ı hususiye istihsali düşünülmüş ve hatta mevki-i icraiye vaaz olunmuş ise de hülasanın azlığı ve sertliği devama mani olmuştur.

Şâyân-ı arz ve ifade bir hususât vardır ki o da, taze iken ekl etmemektir: zira pek zahiri bir kekrelik, kabız bir lezzet hâsıl edici bir madde-i müessireye malikdir ki damağa yapışır. Bundan ihtiraz için meyveyi ikiye bölüp derisini çıkarmalıdır: içi, kayısı peltesi kıvamında ve cüz'î rayihadar bir taamı haizdir.

Fenn-i ziratte yed-i tûlâ sahibi olan Avrupalılar, bu ağaçtan feyz-i tabiat fevkinde istifadeye teşebbüs ve muhtelif usullere tevessül etmişlerdir: bu usulleri icmalen zikr ile çiftçilerimizin enzar-ı dikkatini bu hakir ağaca celp etmek isterim.

Trabzon hurmasından vücuda getirilen tezyin-i mimari-i zirai üç şekildedir: çan veya ehram şekli, kase şekli, arap hurması şekli... bağçelere bir zerafet temin eden şu usullerin cihet-i ameliyesini tafsil etmek bu makalenin harcı değildir; vaktim olur da bu nebat hakkında biraz mahsus ve musavver yazabilirsem orada mufassalan tasrihe ümidvarım.

Avrupalıların uğradığı en müşkil nokta, Trabzon hurmalarına meyve tutturmaktır. Tedabir-i ziraiye sayesinde her arzda yetiştirilen bu ağaç, meyve vermekte biraz teseyyüb gösteriyor. Meyveleri, "ankudiye" yani üzüm salkımı sınıfına mensuptur. Armut ve şeftali ağaçları, budama sayesinde meyve dalları hasıl edebilirler. Trabzon hurmaları ise aksi bir kaide-i tabiiyeye tabiyet ediyorlar: bidayeten üzerlerinde hiç bir çiçek veya meyve tomurcuğu görülemez; tomurcuk halindeki

çiçek, gayet kısa bir sap üstündedir ve yavaş yavaş rû-nümâ olur. Filizin ikinci, üçüncü ve dördüncü tomurcukları bıldır yaz peyda olmuş bir dal üzerinde neşv ü nemâ eder: aynı hal, asma hevenklerinde üzüm husulünde dahi caridir. Bu tarzda meyve vermekten, kış budaması için, büyük bir suûbet neticeyâb oluyor. Çünkü kış budaması iki esasa müsteniden yapılabilir: birincisi, dalların uçlarındaki tomurcuksuz, kaide tarafına isabet edenlerden daha bol budak verecekler; ikincisi, eğri dallar, amudi ve doğru olanlardan daha ziyade mahsuldar olacaklardır. Trabzon hurmalarında çiçek sapları gayet kısa ve filizin meyve tomurcuğu bir sene akdem peyda olan bir dal üzerinde evvelce budama keyfiyeti pek miz'âç olur.

Meyve vermeyen ağaçlarda, bu iki erkan-ı asliyeye tatbiken, bir sene zarfında peyda olan dalları kesmek ve budamak muvafık olmaz: ancak bu aynı dallar, hattafki altında eğriltilirler. Ağacın muntazaman boy atması için, ifrat derecede uzanmış dallar, diğerlerine kıyasen, kısaltılmakta itidale riayet edilmelidir. Ekseriya da, evvelki senenin sürgünlerinin aşağı kısmı üzerinde küçük dallar teşekkül eder ki bunların en uzunları on beş santimetreyi geçmezler ve istinad ettikleri dalın kaidesine takarrub ettikleri nisbette, tûlleri gittikçe tenakus eder: bunlar armut ağacının küçük dallarına pek benzerler. Küçük dalları dikenlere dokundurmaktan, bahusus kısaltmaktan hazer etmelidir: çünkü bunların zerintihaiyesi, neşv ü nemâ bularak bilahare meyvelerle mestur olacak dallar vücuda getirirler, örselenecek olurlarsa bu istikbal neşvanları mahvolurlar.

Aşı maddesi istisna edildiği halde, Trabzon hurmalarını yetiştirmekte o kadar müşkilat yoktur: açıkta Trabzon hurmalarına vurulan aşı tutmaz; zira ağacın nesg-i kesifi, aşı çubuğuna iyice cereyan ve intisab etmez. Tedabir-i mahsusa ittihaz edilecek olursa aşı kalemleri kurumaktadır. Japonya'da aşı kalemini toprak ile ihata ederler: ve saman ile tuttururlar; üstüne de bir kaç arpa veya buğday serperler, uzun müddet râtıb tutarlar. Yeni filiz zuhur edinceye kadar, aşıyı bir sene bu halde bırakırlar.

Trabzon hurmalarının vaziyeti bir parça elma ağaçlarınınkini andırır, lakin yapraklar daha kalın ve hacimlidir. Ekseriya dallar toprağa doğru sarkarlar. Sonbaharda, yapraklar sukut ettiği zaman, dallar üstünde hesapsız meyvelerin sarkmakta olduğu görülür ki bazı yerlerde, meyvelerin kesretinden dalların kırıldığı vakidir.

Arazi intihabında ağaçlar o derece müşkülpesent değillerdir! Serin ve derin, güneşe maruz bir yerden haz ederler. Meyve taze dallar üzerinde ve bu dalların neşv ü nemâları hengâmında velud eder. Şu hale nazaran, çok meyve vermeğe müstaid ağaç dallarını budamakta bir mahzur yoktur; budama tercihen ilkbaharda, nesgin suûdi zamanlarında yapılmalıdır. Daha iyi meyve istihsali için ince dalları yazın sıkmalı, çimdiklemeli, ara sıra, hasattan sonra, öteye beriye sapkın ve dağınık dalların uçları kesilmeli: karışık dallar seyreklenmeli, çürüyenler koparılmalıdır.

Mesafe-i garsiyat, hatt-ı basit üzerinde dört metre, murabba hesabıyla beş metre ve alçak sâklar için yalnız üç metredir. Trabzon hurmalarının enva-ı adidesini zikre hacet bırakmayarak ahalimizce ehemmiyetten sakıt ad olunan bu meyveli ağaca nebatat-ı saire gibi hakk-ı terbiye ve istifade bahş edilmesi yine kendileri için faidelidir.

Beyrut, 28 Teşrin-i sani sene 325
Mesut Remzi